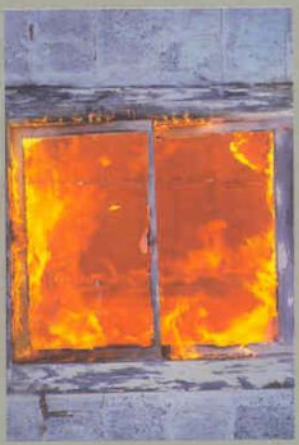
Korkut Boratav

Yeni Dünya Düzeni

Nereye?

Gözden Geçirilmiş
ve Genişletilmiş
2. BASKI

İMGE
kitabevi

İMGE kitabevi

Prof. Dr. Korkut Boratav, 1935'te doğdu. 1959'da Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1960 sonunda Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne maliye asistanı olarak girdi. 1964'te, aynı fakültede, "iktisat doktorası"nı tamamladı. 1964-1966'da Cambridge Üniversitesi'nde araştırmalar yaptı. 1972'de doçent oldu. 1974'te Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi'nde danışmanlık yaptı. 1980'de Ankara Üniversitesi Senatosu'nca profesörlüğe yükseltildi. 1983'te Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nca 1402 sayılı yasaya göre üniversitedeki görevine son verildi. 1984-1986'da Zimbabwe Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Danıştay kararıyla yeniden Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne dönen Boratav, bu okuldan 2002'de emekli oldu.

Boratav'ın Eserleri:

- *Türkiye'de Devletçilik, 1923-1950: İktisadi Düşünceler ve İktisadi Mevzuat* (SBF Maliye Enstitüsü, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi No. 16, 1962)
- *Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı: Kavramlar ve Metod Mesleleleri* (SBF, Doktora tezi, 1965)
- *Gelir Dağılımı: Kapitalist Sistemde, Sosyalist Sistemde, Türkiye'de* (100 Soruda Dizisi, Gerçek Yayınevi, 1969)
- *Sosyalist Planlamada Gelişmeler* (1. baskı, SBF; 2. baskı, Savaş Yayınları, 1973)
- *Türkiye'de Devletçilik* (1. baskı, 100 Soruda Dizisi, Gerçek Yayınevi; 2. baskı, Savaş Yayınları, 1974)
- *Uluslararası Sömürü ve Türkiye* (YSE İş Sendikası Temel Eğitim Dizisi, 1979)
- *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* (1. baskı, SBF, 1980; 2. baskı, Birikim Yayınları; 3. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları: Seçme Yazılar* (Belge Yayınları, 1983)
- *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu* (Ş. Pamuk ve Ç. Keyder ile birlikte, Kaynak Yayınları, 1984)
- *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı için Konut Sektörü ve Politikaları Üzerine Bir Model Önerisi* (H. Ersel ve Y. Kepenek ile birlikte, Kent Koop, 1984)
- *Die Türkische Wirtschaft im 20. Jahrhundert: 1908-1980* (Dagyeli Verlag, Türkiye İktisat Tarihi'nin çevirisi, 1987)
- *Stabilization and Adjustment Policies and Programmes-Country Study 5: Turkey* (WIDER, 1987)
- *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985* (Gerçek Yayınevi, 1988; genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 7. baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2003, 2004)
- *İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar* (BDS, 1988)
- *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm* (Gerçek Yayınevi, 1991)
- *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler* (Editör, Ergun Türkcan ile birlikte, Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, 1993)
- *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri* (Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, 1995; İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *Türk KİT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi, Araştırma Raporu* (Y. Kepenek, E. Taymaz, T. Bali, N. İ. Ertuğrul ve M. A. Candan ile birlikte, KİGEM ve Friedrich Ebert Vakfı, 1998)
- *Yeni Dünya Düzeni Nereye?* (İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2004)
- *Küreselleşme, Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı* (E. A. Tonak, O. Türel, C. Somel, T. Şengül, H. Arslan ile birlikte, İmge Kitabevi Yayınları, 2000, 2004)
- *Türkiye Ekonomisinin Son Durumu* (Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, No. 10, 2002)

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Tabakçı

ISBN 975-533-306-1

© İmge Kitabevi Yayınları, Korkut Boratav, 2000

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Haziran 2000
2. Baskı: Aralık 2004

Düzelti
Alaattin Topçu

Kapak Uygulama
Murat Özkoyuncu

Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset, (312) 418 70 93/94

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11 • Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www.imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr

İmge Dağıtım

Ankara
Konur Sokak No: 43/A Kızılay
Tel: (312) 417 50 95/96 - 418 28 65
Faks: (312) 425 65 32
E-Posta: dagitim@imge.com.tr

İstanbul
Mühürdar Cad. No: 80 Kadıköy
Tel: (216) 348 60 58
Faks: (216) 418 26 10
E-Posta: kadikoy@imge.com.tr

Korkut Boratav

Yeni Dünya Düzeni
Nereye?

Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş
2. Baskı

İMGE kitabevi

İçindekiler

İkinci Baskıya Önsöz 7
Sunuş 9

BÖLÜM I: BİR DEMOKRATİK DEVRİM İÇİN

Bir Yıldönümü 13
Türkiye ve Avrupa 17
Yeni Toplumsal Bunalım, Ekonomi Politikaları ve Demokrasi 21
Tek Çıkar Yol: Demokratik Devrim "Memleketin Hali" 29
Radikalleşme Zamanı 33
"Piyasalar Savaşı Satın Aldı" 37
Cumhuriyet Tarihinden Parlak ve Karanlık Sayfalar 41
Seçim Çeşitlemeleri 45
"Memleketin Hali" 49

BÖLÜM II: İNSANLAR, KİTAPLAR, ÜNİVERSİTELER

"Toplumsal Merdivende Hayat ve Ölüm" 55
Ernst Hirsch'in Anıları 59
"Unutulan Yıllar" 63
"Üniversitede Cadı Kazanı" 67
Pertev Naili Boratav ve Büyükleri 71
Bir Yıldönümü, Bir Bildiri 75
Yüz Kızartıcı Bir Belge 79
Bülent Tanör'ün Ardından 83
11' 09" 01 87
"Merdiveni Tekmeleyip Devirmek" 91
Bilge Bir Marksistin Ardından 95

BÖLÜM III: YENİ DÜNYA DÜZENİ NEREYE?

Finansal Krizler Dünyası 107
Asya Krizinin Nedenleri 111
Seattle Göstericilerine Selam 117

Dünya Ticaret Örgütü'nün Günahları 121
Küreselleşme mi? Emperyalizm mi? 125
Cancun'da Tarım Politikalarının Tıkanması
Üzerine Çeşitlemeler 129
"Yoksulluk" Kavramı Üzerine Notlar 145
Yeni Bir Siyasetçi Tipi 153
Üç Milyar Köylünün Karanlık Geleceği 157
Kaynak Aktarımı, Bağımlılık, Sömürü 161
ABD: Kâğıttan Bir Kaplan mı? 165
"Pırıldayan Hindistan"ın Ampulü Neden Söndü? 169
Amerika'da Sol ve Sağ 173

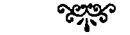
BÖLÜM IV: TÜRKIYE EKONOMISI NEREYE?
(1997-2000)

"Fırkamızın Devletçilik Vasfı" 179
Rant Ekonomisi ve Devlet: Sorunlar ve Yanlış
Çözüm Yolları 183
Medyatik İktisatçılara Sorular 191
Yakın Takibe Davet Mektubu 195
Kuşbakışı 199
Garip Bir Niyet Mektubu 203
2002'ye Doğru Borç Tuzakları 207
"Serbest" Piyasa ve Tarım 211
Piyasa Köylüye Karşı 215
Tarımsal Destekleme: Türkiye'de ve OECD'de 219
Yeni Bir KIT Araştırması 223

BÖLÜM V: TÜRKIYE EKONOMİSİ NEREYE?
(2001-2004)

Finansal Kriz IMF'nin Eseridir 229
2000-2001 Krizinde Sermaye Hareketleri 243
21. Yüzyılın Başlarında Türkiye Ekonomisi:
Bir Bilanço 263
Mehtap Yurtluk Başka Bir Galakside Yaşamıyor 289
Dış Dünya Türkiye'ye Kaynak Aktarıyor mu? 293
Piyasa Oyuncularından Ankara'ya 297
Balon Şişecek mi? Sönecek mi? Patlayacak mı? 301

İkinci Baskıya Önsöz

Elinizdeki kitabın ilk baskısı 1997-Şubat 2000 arasında çoğu Cumhuriyet'te yayımlanmış yazılardan oluşuyordu. 2004 yılında kitabı yeni baskıya hazırlarken yirmi üç yazıyı çıkardım; sonraki dönemde kaleme aldığım ve başta Cumhuriyet olmak üzere çeşitli yerlerde yayımlanmış otuz altı yeni çalışmayı (bunların dokuzunu *"21. Yüzyılın Başlarında Türkiye Ekonomisi: Bir Bilanço"* başlığı altında toplayarak) kitaba ekledim. Bu çıkarma-ekleme işlemi sonunda kitabın tümü üçte bir oranında genişlemiş oldu.

"Yeni Dünya Düzeni" ve "Türkiye Ekonomisi" bölümlerindeki ayıklamada, "güncellik" ölçütünü uygulamaya çalıştım. Ancak, bu işin pek de kolay olmadığını fark ettim. Zira, önceki baskıdaki yazıların hemen hemen tümü, özünde *sermayenin dünyaya ve Türkiye'ye tahakkümü* diye nitelendirilebilecek bir süreci anlamaya ve anlatmaya dönük çalışmalardan oluşmakta idi. Neoliberal politikalar ise bu dönüşümü hayata geçirmeyi sağlayan araç ve mekanizmalardan ibarettir. Ve bu bakımdan, bu 1997 ile 2004 ara-

sında değişen çok fazla şey yoktur. Elediğim yazıların kusurları belki de vardır; ama birkaçı dışında, "eskimişlik" bu kusurlardan biri değildir.

Öte yandan 2000 sonrasında küreselleşmeye, daha açık ifadesiyle emperyalizme karşı tepkiler dünya çapında yaygınlaştı. Güçlü bir muhalif söylem, "başka bir dünya mümkündür" sloganı altında ivme kazandı. Irak saldırısı, bu muhalefetin içeriğini ve hedefinin ne olması gerektiğini belirledi. Türkiye toplumu ise derin bir finansal, ekonomik ve toplumsal krizle sarsıldı. Türkiye halkı, bu bunalımın oluşumuna katkı yapan ve krizi gaddarca yöneten siyasi kadroları tümüyle tasfiye etti. İlk baskının "sunuş"u, *"elbette devran dönecektir ve yeni yüzyıl 20. yüzyılın bitişi gibi olmayacaktır"* öngörüsünü içermekteydi. Bu baskıdaki çalışmaların bir bölümü, bu doğrultudaki değişimlerin ipuçlarını içermektedir.

Korkut Boratav
Ankara, Ekim 2004

Sunuş

Bu derleme, ikisi hariç, 1997'nin sonuyla 2000 Şubatı arasında *Cumhuriyet* gazetesinin "Söyleşiler" köşesinde yayımlanmış yazılardan oluşuyor.

Günlük bir gazetenin ekonomi sayfasının köşe yazılarının hem iktisat ağırlıklı olması hem de iktisatçı olmayan okuyucuya da ulaşabilmesi beklenir. Ben *Cumhuriyet*'te iki veya üç yazıdan birini iktisat dışı konulardan seçerek bu beklentilerden ilkini zaman zaman ihlal ettim. Bu nedenle elinizdeki derlemenin ilk iki bölümü, yazılarınsa yaklaşık üçte biri iktisat dışı alanlarda dolaşmaktadır. Bu derlemenin dünya ve Türkiye ekonomisini kapsayan son iki bölümünün ise iktisatçı olmayan okurlarca da rahatça izlenebileceğini sanıyorum; zira *Cumhuriyet* için kaleme aldığım yazıların hemen hepsi, yayından önce biri mühendis, diğeri sosyal antropolog iki insafsız eleştirmenin, kızım Elvan'ın ve eşim Çiğdem'in süzgeçlerinden geçmiştir. Sağ olsunlar...

Yirmi yılı aşkın bir süreden beri dünyayı ve Türkiye'yi neoliberal rüzgârlar savurup durmaktadır. Alın terleri ve göz nurları ile tüm değerlerin yaratıcısı olan sıradan insanlar, uzun ve çetin mücadeleler sonunda elde ettikleri ekonomik, toplumsal ve siyasal kazanımların tehdit edildiğini, hızlanarak aşındığını fark ettiler. Her yerde ezici çoğunluk

onlardaydı; fakat yine de bu gidişi durduramadılar. Çünkü geçmiş kazanımların hayata geçirilmesini sağlayan mücadele ve direnç araçları körelmekte; teslimiyet içine sürüklenmekteydi.

Asıl belirleyici olan teslimiyet, belki de, ideoloji düzleminde gerçekleşti. Emperyalizm, küreselleşme adını aldı ve saygınlaştı. Kazanç hırsı, bireylerin tek doğal ve meşru davranış biçimi olarak neredeyse bir insanlık değeri mertebesine yükseltildi. "Serbest" piyasa ekonomisi "başka seçenek yok" sloganıyla saygınlaştırıldı. Üstelik bu ideolojik dönüşümü egemen kılanların bir bölümü, hatta en etkili kesimi eskiden solda ve emek saflarında yer alan fikir insanlarından oluşuyordu. Solun ve emeğin geleneksel örgütlerinin bu yeni rüzgârlara ayak uydurmasında onlar etkili oldular.

"Köşeyi dönme" felsefesinin saygınlaştığı; işsizlik ve yoksulluğun bireysel başarısızlığa bağlandığı; giderek bir "kurtlar sofrası"na dönüşen bu dünyada, emekleriyle geçinen sıradan insanların çaresizlik içinde küçük dünyalarına kapanarak sermayeye teslim olmalarında ya da isyanlarını, karanlık tahripkâr akımlara, köktendincilige, şovenizme, anarşizme sürüklenerek ifade etmelerinde şaşacak ne vardır?

Elbette devran dönecektir ve yeni yüzyıl, 20. yüzyılın bitişi gibi olmayacaktır. İnsanlık, er veya geç, yüzyılların çetin mücadelelerinin sonunda ulaştığı dayanışmacı birikimlere ve sosyalizme yeniden sahip çıkacaktır. Bu yenilenmenin fazla gecikmemesi, sancısız olması, düşünce, sanat ve bilim alanlarında etkili direnme odaklarının oluşturulmasına ve güçlendirilmesine bağlıdır. Bu derlemedeki katkıların ortak bir özelliği varsa bu, sözünü ettiğim neoliberal dünyayı ve onun söylemini temsil eden kalemlere, insanlara, uygulamalara ve politikalara karşı bir dizi polemik olması, bir anlamda direnme yazıları oluşturmasıdır. Yarının çorbasına bir tutam tuz katabilmişsem, ne mutlu bana...

Korkut Boratav
Ankara, 23 Şubat 2000

BÖLÜM 1

BİR DEMOKRATİK DEVRİM İÇİN

Bir Yıldönümü

Cumhuriyet tarihinin en acı olaylarından birinin, 12 Eylül 1980 darbesinin on sekizinci yıldönümünde yazılı basın, darbeyi adeta oybirliğiyle "kötü, karanlık, yanlış" bir olay olarak hatırladı. Kamuoyunu oluşturan çevrelerde, sermaye ve işçi örgütlerinde, siyasetçilerde 12 Eylüle karşı çıkmayan, onu eleştirmeyen hemen hemen kimse kalmamıştır. Ancak bu tavırlarda eksik kalan, üstüne sünger çekilen, hatırlanmaması istenen bir şeyler de vardır. Ben de bir 12 Eylül yazısı yazmayı düşününce o yıllara ait unutulan, "es geçilen" bazı şeyleri hatırlatmayı yeğledim.

Sosyal bilimci veya edebiyatçı değilseniz, bir dönemi yaşamadan anlamak, kavramak kolay değildir. Otuz yaşından genç insanların 1980-1983 yıllarını tam olarak anlayabilmeleri de bu nedenle kolay değildir. Onların bu yılları doğru olarak algılayabilmeleri ve hatırlayabilmeleri için anne, baba, ağabey veya ablalarının bu yıllarda gözaltına alınan, fişlenen, işlerinden atılan, yargılanan, işkenceden geçen, pasaport alamayan, kısacası "sakıncalı" olan 1,683,000 kişi içinde olması gerekir. Diğerleri, yani Türkiye halkının

çoğunluğu dört yıl boyunca bir-iki milyonluk bir azınlığın başına gelenleri uzaktan seyretmiş; kendisine dokunulmadığı için (ve mahallelerinde anarşi son bulduğu için) şükretmiş; rejimin hazırladığı anayasaya (biraz da "def-i belâ kabilinden") beyaz oy vermiş; çocuklarına (yani bugünün otuz yaş kuşağına) da herhangi bir 12 Eylül izlenimi aktarmamıştır. Kısacası, gençlerimizin çoğunluğu "Özal kuşağı"ndandır. Onlar bugün 12 Eylülün, "kötü, talihsiz, yanlış, aşırıya giden" bir deneyim olduğunu basından okuyorlar ve anında unutuyorlar.

12 Eylülü hayıflanarak hatırlayan yazarların büyük çoğunluğunun ve büyük medyanın hatırlamadığı neler vardır? En başta, aynı yazılı basının ve bugün demokrasi sözcülüğünü yapan ünlü yazarlardan da bazılarının on sekiz yıl önceki tavırları vardır. Doğrudur, cuntaya muhalefet sıkıyönetimce yasaklanmıştı; ancak rejimi övmek resmen zorunlu hale gelmemişti. "Günah çıkarma, paçayı kurtarma ve yardaklanma" güdülerinin Türk kalem erbabı içinde ne derecede yaygın olduğunu 12 Eylülü izleyen ayların gazetelerini taradığınızda ibretle göreceksiniz.

Bir diğer "hatırlanmayan olgu", büyüklü küçüklü sermaye çevrelerinin 12 Eylül rejimine nasıl heyecanla ve tutkuyla sarıldıklarıdır. 12 Eylül tarihinin büyük bir itinayla unutturulan bir boyutu, askeri rejimin iktisadi ve sosyal politikaları büyük burjuvazinin kontrolüne nasıl olup da teslim etmiş olduğudur.

Burjuvaziyi "sivil toplum"un ana temsilcisi, "ceberrut devlet"e karşı demokrasi programının ana taşıyıcısı olarak gören çevreler, 12 Eylül rejiminin öncesi ve sonrasında neleri unutturuyorlar? Hatırlatıcı nitelikte birkaç soru sıralayalım:

- 12 Eylüle gidiş sürecinin başlangıç noktalarından biri darbeden bir yıl önce iş çevrelerinin hükümeti yıkmak için başlattığı kampanya değil midir? Evren'in darbesi

başta TOBB, TİSK ve TÜSİAD olmak üzere tüm iş âlemince pervasızca alkışlandığına göre bu kampanyanın tam olarak 12 Eylülde hedefine ulaştığı ortaya çıkmamış mıdır? Bu coşkulu desteğin ardında hangi gerekçeler vardır?

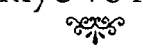
- MESS Başkanlığı ve Sabancı Holding'in Genel Koordinatörlüğü gibi bir sicille Demirel tarafından 1980 başında Başbakanlık Müsteşarlığı'na getirilen Özal, darbeden önceki sekiz ay boyunca cuntacı paşaları nasıl "kafaya" almıştır? Bu aylarda, "fol yok, yumurta yok" iken, hangi gerekçeyle askerlere liberal iktisat politikalarının meziyetleri üzerinde brifingler vermiş; askeri rejimin başbakanı olacak olan Amiral Ulusu ve cuntanın perde gerisindeki güçlü adı Saltık Paşa ile yakın ilişkileri hangi nedenlerle geliştirmiştir?
- 12 Eylül sabahı Özal'ın Başbakanlık Müsteşarlığı'ndan Başbakan Yardımcılığı'na "terfi etmesi" nasıl kararlaştırılmıştır? Vehbi Koç'un darbeden üç hafta sonra Evren'e yolladığı mektupta, "Turgut Özal meselelerimizi en iyi bilen insandır ve dedikodulara bakmadan kendisini tutmakta yarar vardır" diye yazması nasıl açıklanabilir?
- 12 Eylül sabahı Kenan Evren'in radyo ve TV konuşmasında ekonomik konulara, işçi ücretlerinin yüksekliğinden ve kendisinin Hilton Oteli'nin şef garsonu kadar maaş alamamasından yakınarak değinmesine yol açan ideolojik koşullanma nasıl açıklanabilir?
- Yeni anayasanın sosyal politikaya dönük hükümlerinin ve işçi-işveren ilişkilerini düzenleyen (ve tümü "emeği disiplin altına alma" amacına dönük olan) yasaların hazırlanmasında TİSK, TOBB ve TÜSİAD hangi ölçülerde etkili olmuşlardır? Bu yasaların sivil döneme sarkmaması için yapılan yoğun çabaların arkasında hangi lobiler vardır?

Bir Eylül sabahı birdenbire "rüzgâr gülü"ne dönüşüveren yazarlar, Evren'i bir "ulusal kahraman" mertebesine çıkaran büyük medya ve askeri rejimin iktisadi-sosyal politikalarını tamamen kontrolleri altına alan sermaye çevreleri, 12 Eylül günlerini anarken elbette "bellek boşlukları" göstereceklerdir.

Zararı yok. Onların, on sekiz yıl sonra da olsa 12 Eylülü eleştirmelerinden yine de hoşnut kalırız. Ancak Cumhuriyet tarihinin bu en karanlık günlerinin oluşmasına askerler dışında kimlerin, hangi çevrelerin, nasıl katkı yaptıklarını hatırlayanlar da olacaktır.

Türkiye ve Avrupa

Sanırım 1988 başlarıydı. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliği başvurusu birkaç ay önce Özal tarafından yapılmıştı. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti yıllık sempozyumunu bu konuya ayırmış; beni de konuşmacı olarak açık oturumlardan birine davet etmişti. Medyanın katkısıyla "Avrupa'ya giriyoruz" duygusu yaygınlaşıvermiş; Özal'ın girişimi coşkun bir destekle kamuoyuna mal olmuştu.

Dinleyicileri ve konuşmacılarıyla sempozyuma da aynı hava egemendi. Bizimkinden bir önceki oturumda konuşan Kâmran İnan, tam üyeliğe hâlâ karşı çıkanlar varsa onları ulusal çıkarları hiçe saymakla, neredeyse ihanetle suçladı ve epey alkış aldı.

Açık oturumda sıra bana gelince, dinleyiciler topluluğunun ruh hali ile pek uyuşmayan bir konuşma yaptım. Özetle (ve aklımda kaldığı kadarıyla) şunları söyledim: "Tam üyelik, sonunda Türkiye emeğinin Avrupa'da serbest dolaşımı anlamına gelecektir. Avrupa'da bu olasılık yakından incelenmiş; boyutlarının ve sonuçlarının kabul edilemeyeceği saptanmıştır. En başta bu nedenle AB'nin Türki-

ye'yi tam üyeliğe kabul etmesi mümkün değildir. Bizim Avrupa'ya ve Batı'ya bakışımız ise sağlıklı değildir; kolektif bir şizofreni, zaman zaman da paranoya özellikleri taşır. Tam üyelik başvurumuzun reddi, toplumumuzdaki bu sağlıksız eğilimleri güçlendirecek; karanlık, faşizan, gerici ideolojilerin yeşermesine katkı yapacaktır. Bu başvurunun hiç yapılmamış olması, bu nedenle çok daha iyi olurdu."

Bu konuşmanın fazla beğeni kazandığını sanmıyorum. Oturum bittikten sonra yanıma gelen birkaç kişi, "AB üyeliğine karşı olduğunuzu niçin açıkça söyleyip nedenlerini tartışmıyorsunuz?" diye sordular. Ben, "olmayacak duaya âmin demenin anlamsız, hatta zararlı olduğunu" bir kez daha açıklamaya çalıştım; fakat meramımı pek anlatamadım.

Sempozyumdan birkaç ay sonra üyelik başvurumuz reddedildi. Üzüldük; ancak iyimserliğimizi yitirmedik. Ankara anlaşması tam üyelik kapısını aralık tuttuğu ve kırk yıldır Batı'nın bekçiliğini yapmakta olduğumuz için er veya geç kabul edileceğimiz beklentisi canlı tutuldu. Ne var ki Brüksel'deki gizli dosyaları değil, Batı basınını yakından izleyen herhangi biri, Türkiye'nin tam üyeliğinin gündemde olmadığını açık seçik görmekteydi. Sosyalist blokun çöküşünden sonra Avrupa'nın genişleme takvimi yeniden belirlenirken Türkiye'nin dışta tutulduğunu bilmemek için kör olmak gerekiyordu. Dışişleri Bakanlığı'nın bu durumu algılamamış olması mümkün değildir. Yine de Bakanlık kadroları, "ya tutarsa" beklentisi ile göle maya çalan hükümetleri doğru dürüst uyarmadılar ve Gümrük Birliği'ni, bizi AB üyeliğine yaklaştıran bir adım olarak gösteren yanıltıcı Çiller kampanyasına katkı yaptılar.

1997 Lüksemburg zirvesiyle son darbeyi yedik: AB'nin genişleme takvimi içinde Türkiye'nin yer almadığı resmen belirlendi. Tepkiler, benim on yıl önceki beklentilerimi

doğrulamaktadır: Fransız, Alman, İngiliz takımlarına gol atınca, "Avrupa, Avrupa, duy sesimizi..." diye cezbeye gelen ve bir zamanlar Viyana'ya ulaşan "ayak seslerimizi" yeniden Avrupalılara hatırlatan halkımız şaşkın... Biz, onlar tarafından sevilmek, beğenilmek istiyoruz. Erkeklerimize âşık olan Avrupalı kızlarla ilgili haberleri manşetten okumaktan gurur duyuyoruz. Niçin bizi istemiyorlar? Rum ve Ermeni lobileri mi? Türkiye'yi parçalamak isteyen dış güçler mi? Yoksa gerçekten Türkün Türkten başka dostu yok mudur? "Hıristiyan kulübünde Müslüman Türkiye'nin işi ne?" diyenler haklı mı?

Seçkinlerimiz ise farklı gerekçelerle şok içindeler. Onlar, ülkemizde demokrasi kültürünün köksüz ve sığ olduğunu; insan hakları, hukuk devleti, çoğulculuk ve (bazıları için) "serbest piyasa", (başkaları için) laiklik öğelerinden oluşan Batılı bir hayat biçiminin Türkiye toplumuna aslında yabancı olduğunu; bunları yerleştirip güvenceye alabilmenin tek yolunun Avrupa'ya katılmak olduğunu sanıyorlardı. Bu dayanak çökünce doğal olarak derin bir kötümserliğe düştüler.

Kısacası, Türkiye-AB ilişkilerinin incelenmesi iktisadın değil sosyal psikolojinin, belki de siyaset biliminin konusu olmalıdır. "Faraza gerçekleşseydi, tam üyeliğin iktisadi sonuçları ne olurdu?" sorusu fazla ilginç değildir. AB'ye geç katılan "çevre ülkeleri", yani Yunanistan, Portekiz, İspanya'nın deneyimleri bu soruya ışık tutuyor: 1990'ların Türkiyesi 1838 serbest ticaret anlaşması sonunda sanayii yıkıma uğrayan Osmanlı İmparatorluğu değildir. Rekabet gücüne sahip, ayakta kalacak sanayi kollarımızın sayısı az değildir. Üstelik, imalat sanayiine yönelik önemli boyutlarda dolaysız yatırım girişi de beklenecektir. AB'nin azgelişmiş ülke ve bölgelerine dönük yardım fonları da uyum güçlüklerini hafifletecek, makro ekonomik çarpıklıkların düzelmesine katkı yapacaktır.

Asıl ilginç olan bu iktisadi sorunlar değil; Türk halkının, aydınının Batı'ya bakışındaki toplumsal ruh sağlığı sorunlarıdır. "Türkiye toplumu, AB dışında kalarak Avrupalı, Batı blokları dışında kalarak Batılı olabilecek midir?" Buna benzer bir soruyu bundan çok önce çok farklı koşullarda Kemalistler, "evet" diye yanıtlamışlardı. Demokrasi, aydınlanma ve uygarlık mücadelesinin Türkiye'nin içinde ve biz bize çözüleceğini bir kabul edebilsek, bugün niçin olmasın? Bu soruyu bir kez daha yanıtlamadıkça, Avrupa'ya karşı tutku/nefret, öykünme/inkâr, "ihanete uğramış âşık" duyguları biçiminde ortaya çıkan kolektif şizofreniden kurtulmamız mümkün görünmüyor.

Yeni Toplumsal Bunalım, Ekonomi Politikaları ve Demokrasi

Türkiye'de yaşanan toplumsal bunalımın ekonomiyle yakından ilgisi vardır. Bu, sürekli bir bunalım içinde yaşadığımız anlamına gelmiyor. Türkiye ekonomisi çeşitli sorunlar içinde inişli çıkışlı bir gelişme göstermekte ve son yıllarda ortalama % 4 dolaylarında bir büyümeyi gerçekleştirebilmektedir. Bu, gelişme yolundaki diğer ekonomilerle karşılaştırıldığında *orta halli* diyebileceğimiz bir başarının çizgisini temsil etmektedir. Yine de, ekonominin gelişiminde ortaya çıkan yeni eğilimlerin toplumsal yozlaşmaya ve buna bağlı olan toplumsal bunalıma katkı yaptığını söyleyebilecek durumdayız. Toplumsal bunalımın ekonomik boyutu, 1980 sonrasına damgasını vuran iktisat politikası yönelişleriyle yakından bağlantılıdır. Bu bağlantıları birkaç bakımdan irdeleyebiliriz.

Ana sorunlardan biri, yirmi yıla yaklaşan bir süre boyunca yerleşmekte olan iktisat politikası anlayışının, Türk

toplumunun yarım yüzyıldır oluşturmakta olduğu demokrasi kültürünü aşındırmasından kaynaklanıyor. Bu kültürün derin ve sağlıklı bir temele dayanmadığı dikkate alınırsa, ekonomik yönetimden kaynaklanan bir *aşındırma* sürecinin demokrasinin geleceği bakımından da çok ciddi tehlikelere yol açabileceğini öngörebiliriz.

1946'dan beri iki toplumsal güç Türkiye'de demokrasinin hukuki-siyasal altyapısını farklı gerekçelerle ve kendi çıkarları açısından benimsedi ve çeşitli kesintilere rağmen parlamenter demokrasinin ayakta kalabilmesine katkıda bulundu. Bunlardan birincisi, Kemalist devrimin aydınlanmacı öğelerini ve Batı'dan alınan üstyapı dönüşümlerini benimsemiş bulunan ve özellikle 1960 sonrasında fikir ve siyaset alanlarında çoğulculuğu, insan haklarını, düşünme ve yayma özgürlüklerini bir yaşam biçimi olarak özümseyen aydın kadrolardır. 1950'li yılların gösterdiği gibi bu özlemlerin gerçekleşmesi için parlamenter rejim yeterli değildir. Ancak askeri yönetim yıllarının deneyimleri, sözü geçen katmanların demokrasi anlayışının hayata geçirilmesi için parlamenter rejimin gerekli olduğunu göstermiştir.

Parlamenter demokrasinin dayandığı ikinci toplumsal güç, kır ve kent emekçileri olmuştur. Siyasi iktidarların ekonomiye egemen olan toplumsal güçlerin kuşatması altında olduğu doğrudur. Ancak buna rağmen, iktidar genel seçimlerle belirlendiği için geniş seçmen kitlesini oluşturan kır-kent emekçileriyle siyasetçiler arasında belli bir uzlaşma oluşturulması da zorunlu olmuştur. Çok partili rejimin 1945-1980 yılları içinde Türkiye toplumuna sosyal devlet özelliği taşıyan dönüşümleri de kazandırması bu nedendendir. Bir bölümüyle Kemalizmin çok partili rejime armağanı olan, bir bölümüyle de bu yeni dönemin sosyal kazanımları olan kurumsal, yasal ve fiili düzenlemelerin neler olduğu iyi biliniyor. Parasız eğitim ve sağlık hizmetlerini; ücretliler için iş, sosyal güvenlik, toplu sözleşme, grev ya-

salarını ve yüksek istihdam olanağı getiren bir KİT sistemini; köylünün taban fiyatlar ve sübvansiyonlarla piyasa koşullarının yaratacağı olumsuzluklardan korunmasını; kent yoksulları için yaygın ve ucuz belediye hizmetlerini, imar aflarını ve tapu dağıtmayı bu çerçeve içinde sayabiliriz.

Bu kazanımların büyük bir bölümü, Türkiye halkına parlamenter demokrasi sayesinde gelmiştir. Parlamenter rejimin askıya alındığı yıllarda bu kazanımların hızla aşınmaya uğraması, emekçi halk kitleleri için sosyal-ekonomik hak ve kazanımlarla parlamenter demokrasi arasında sıkı bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Ara rejimler, halk kitleleriyle siyasi iktidar arasında seçim mekanizmasıyla oluşan bağların kopması ve ekonomik güç odaklarının iktidarı rahatlıkla yönlendirme olanaklarının doğması bakımından öğretici olmuştur.

Bir noktayı vurgulamakta yarar vardır. Demokrasinin meşruiyeti, sözü geçen iki katman için farklı gerekçelere dayanmaktadır. Parlamenter rejimin aydın katmanlar için meşruiyeti, insan haklarını ve çoğulculuğu sağlayabildiği ölçüde geçerlidir. Öte yandan, Türkiye'nin köylü, çiftçi, işçi ve kent yoksullarından oluşan emekçi çoğunluğu için parlamenter demokrasi meşruiyetini sözü edilen sosyal ve ekonomik hakların varlığı, korunması ve zaman içinde geliştirilmesi sayesinde kazanmıştır.

Parlamenter demokrasi, böylece, iki etkili toplumsal grup için, farklı gerekçelerle meşruiyet kazandı; bunların benimsedikleri, savundukları bir rejim oldu. Gerekçelerin farklılığı önemlidir; zira gruplardan her birinin, diğerinin demokrasiye bağlılık nedenlerini tamamen benimsediği söylenemez. Aydın katmanlarda, zaman zaman sosyal-ekonomik hakları teknokratik görüşlerle reddeden; "*popülizm*" yaftasıyla küçümseyen görüşler yaygınlaşmıştır. Köylü, işçi, kent yoksulları saflarındaysa, kendi gündelik talepleriyle (örneğin sendikal haklarla) bütünleşmediği sürece, in-

san hakları ve fikir-irade özgürlüğü konularında fazla duyarlılık olduğu söylenemez. Nitekim Batı demokrasilerinin bu temel öğelerine dönük ihlal ve saldırıların geniş halk katmanlarınca en azından kayıtsızlıkla karşılandığı dönemler de olmuştur. Ne var ki gruplardan her biri kendi çıkarları ve dünya görüşleri açısından demokratik rejimi savunurken, karşı tarafın bu rejimden beklentilerini de fiilen kabullenmiş olmaktaydı.

Sosyal ve ekonomik haklara hayat kazandıran ana etkenlerden biri, siyasi iktidarın davranışlarına kamu hizmeti anlayışının egemen olmasıdır. Bu, piyasa aracılığıyla belirlenen kâr ve kazanç güdüsünün egemen olmadığı geniş bir kamusal alanın var olması anlamına gelir. Ormanların korunmasından sağlık hizmetlerine, enerji üretiminden piyasanın talep etmediği bilimsel alanların geliştirilmesine kadar toplum hayatının çok geniş bölümlerinin kamunun sorumluluğu içinde görüldüğü bir dönemden söz ediyoruz. Bu alanlarda fiyatlandırma yoktur. Hizmet sunanın *satıcı*, hizmetten yararlananların *müşteri* konumunda bulunmaları ve hizmet sunumunun önkoşulu olarak piyasada belirlenen bedellerin ödenmesi söz konusu değildir. Kârlılık bu tür faaliyetin sürdürülmesinin temel önkoşulu olarak görülmez. Dolayısıyla piyasaların yönlendirdiği, bir anlamda herkesin efektif talebi, yani piyasaya yansıyan parasal gücü doğrultusunda belirlediği kaynak tahsisi kararlarının dışında, belli ölçülerde (her vatandaşın bir oy ile katıldığı) seçim süreçleri (kısacası siyasi mekanizmalar) sonunda belirlenen geniş bir kamusal alan oluşmuştur.

1980'i izleyen yılların en önemli dönüşümlerinden biri, burada sözünü ettiğimiz kamu hizmeti ve kamu çıkarı anlayışının çok ciddi bir aşınmaya, hatta giderek tasfiyeye uğraması oldu. Bu dönüşüm adım adım gerçekleşti. Piyasalara gereksiz ve etkili olmayan kamu müdahalelerini kaldıran makul, rasyonel görünüşlü kararlarla başladı. *Devle-*

tin asli görevlerine dönmesi gerekçesiyle kaynak tüketen kamu işletmelerinin tasfiyesiyle genişledi. Sonunda, bu *asli görevler* olarak nitelendirilen eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi alanların da ticarileşmesi, müşteri-satıcı bağlantılarına teslim edilmesi, bir zamanlar en dokunulmaz sayılan kamu hizmetlerinin bile satılıp satın alınan sıradan ticari işlemlere dönüştürülmesi gündeme geldi.

Bu dönüşüm, ideolojik bir bombardımanla bütünleşti ve desteklendi. Kâr güdüsü neredeyse bir insanlık değeri mertebesine yükseltildi. Devlet müdahalesinin ve siyasi güdülenmelere bağlı kaynak tahsisi kararlarının tanım gereği rant yarattığı; hak etmeyen insan ve grupları kayırdığı; dolayısıyla gelir dağılımını da bozduğu görüşü yaygınlaştı. Piyasa mekanizması, tartışma dışı tek mümkün, adil ve etkin kaynak tahsisi mekanizması olarak gösterildi. *Anti-devletçi* söylem öyle bir biçimde geliştirildi ki devletin baskıcı işlevlerine karşı, özellikle demokratik-aydın kamuoyunda yerleşmiş bulunan tepki, genel bir *devleti küçültme* programına destek kazanmak için kullanıldı. Böylece, pek çok alanda devletin sözü geçen baskıcı işlevleri küçülmeden süregelirken, hatta genişlerken; devletin iktisadi ve sosyal işlevlerini daraltan politikalar aydın kamuoyunun bir bölümünde destek buldu.

Bu dönüşümün ortaya koyduğu bir paradoks şudur: *Devleti küçülterek, devlet eliyle rant yaratmaya son verme* programı sonunda devlet eliyle zenginleşmenin, rant yaratmanın ve yolsuzlukların Türkiye tarihi boyunca hiç gözlenmeyen boyutlara çıktığı gözlendi. *Liberal* politikalar, kendilerinden beklenen bölüşüm sonuçlarının tam tersini verdi. İktisadi hayata bürokratik müdahalelerin tasfiyesini hedefleyen uygulamalar, pratikte siyasi kadrolarla çıkar çevreleri arasındaki ilişkileri denetleyen mekanizmaların da tasfiyesi biçiminde yorumlandı. Devletin rant yaratma olanakları daralmadı, sadece alan değiştirdi: İhracat teşvik-

leri hayali ihracata; kent planlamasının tasfiyesi kentsel gayrimenkul rantlarına ilişkin olağanüstü vurgunlara; özelleştirme uygulamaları yer yer kamu varlığının özel çıkar çevrelerince yağmalanmasına yol açtı. Eski dönemlerde sektörler (ithal ikameci sanayi), faaliyet türleri (sektörel öncelik nedeniyle teşvik edilen yatırımlar) lehinde çalışan rant yaratma, keyfi ve ölçüsüz biçimde belli kişiler, işadamları ve onların siyaset katmanındaki ortakları lehine işletildi. Bu dönüşümler, yaygın bir yozlaşma ve çürüme görüntüsü aldı.

Devletin iktisadi ve toplumsal işlevlerinin giderek tasfiyeye uğradığı bir sürecin tamamlandığı noktada, Türkiye'de son elli yıl boyunca geliştirilen demokrasi kültürünün toplumsal dayanaklarından biri, yani kır ve kent emekçileri siyasi rejimden soyutlanmış olmayacaklar mı? Çok partili parlamenter rejim onlara sözü geçen toplumsal-iktisadi işlevler üzerinde belli bir rol oynama, etkileme gücü vermekteydi. Bu işlevler son bulduktan sonra, sözü geçen halk katmanları çok partili rejime sarılmaya niçin devam etsinler? Devletin ekonomik-toplumsal işlevlerinin sıfırlanmakta olduğu bir dönüşüm tamamlanmaktayken bu katmanlar açısından demokrasinin meşruiyetinden hâlâ nasıl söz edebiliriz? Eşitsizliğin başat olduğu bir toplumsal ortamı, tüm toplumsal güvencelerden yoksun olarak, korumasız tek başlarına göğüslemeye çalışan insanlar siyasetle ilgilenmeyi niçin sürdürsünler? Faşizm, şovenizm, otoriter özlemler, halkı gözeten kurtarıcı bir büyük insan arayışları bu ortamda yeşermez mi? Kısacası, 1980 sonrasına egemen olan iktisadi görüşler sayesinde genç demokrasimizin toplumsal tabanının hızla aşındığını fark etmenin zamanı gelmiştir.

Ne yapmalı? İlk olarak, toplumsal yaşamda *kamu hizmeti*, *kamu yararı* kavramlarına yeniden saygınlık kazandırmak gerekir. Üniversite ve bilim çevrelerine bu doğrultuda ciddi görevler düşüyor. Bilimsel etkinliğin, genç ku-

şakları yetiştirme işlevlerinin kâr ve kazanç tutkuları dışında onurlu, mutluluk getirici uğraşlar olduklarını en iyi onlar bilir. Toplumsal işlevlerinin piyasa taleplerine bağımlı kılınmasına en fazla karşı çıkması gereken katmanlardan biri onlardır. Dolayısıyla, kendilerini sıradan *bilimsel ve eğitsel beceri ve ürünlerini piyasaya sunan satıcıları* konumuna düşüren yeni yönelişlerle açıktan mücadele etmeleri beklenir. Ancak bu tür bir tavır alıştan hareketle toplumsal yaşamda kamusal alanın sürekli daralmasına yol açan yönelişlere de açık seçik karşı çıkabilirler. Bu çıkış noktası yoksul, bakımsız, salt emeğiyle geçinen insanlara karşı tüm toplumun yükümlülükleri olduğunu ve bu yükümlülüklerin istihdam, gelir, eğitim, sağlık politikalarını; kısacası devletin iktisadi ve sosyal işlevlerini canlı tutarak yerine getirilebileceğini yeniden hatırlamanın ve hatırlatmanın da önkoşulu olacaktır.

Bu doğrultuda bir "*karşı çıkış*"ın ahlaki bir tepki olmanın ötesinde anlam taşıması için pratik çözümlere yönelmesi de gerekir. Temel yöneliş, devletin kamu hizmeti üretme ve sunma yeteneğinin güçlendirilmesidir. Bu, devletin kronikleşen mali krizinin son bulmasını gerektirir. Bunu gerçekleştirmek için iki doğrultuda temel bir politika değişikliği gündeme gelecektir. Birincisi, vergi hasılatının milli gelirdeki oranını Batı Avrupa ülkelerine yaklaştıran, ancak vergi yükünün dağılımını adaletsizleştirmeyen kapsamlı bir mali reformdur. İkincisi ise, devletin doğrudan veya dolaylı olarak kamu hizmeti sağlama kapasitesini genişletmeyen kamu harcamalarında büyük boyutlu bir daraltma ve tasfiyesi gerçekleştirmektir. Bu tür bir tasfiyenin başta gelen hedefinin kamu gelirlerinin yarısını alıp götüren faiz ödemeleri olacağı açıktır. İkinci bir hedefse, devletin baskıcı işlevlerine ayrılan kaynakların, siyasi hayata demokratik ve barışçıl bir ortamın egemen olmasına da bağlı olarak azaltılması olmalıdır.

Bu tür bir gündemin ayrıntılarını irdelemek ayrı bir çalışmanın konusudur. Bu noktada Türkiye'deki iktisatçıların bilgi haznesinde bu ayrıntıların var olduğunu belirtmekle yetinelim.

Tek Çıkar Yol: Demokratik Devrim "Memleketin Hali"

Zaman zaman iktisadi sorunları bir yana bırakıp düşünmek gerek: "Memleketin hali ne olacak?" Ben de bu soru üzerinde sıradan bir vatandaş olarak düşündüklerimi okurlarımla paylaşmak istedim.

"Memleket meseleleri" üzerinde düşünüp de Susurluk'la başlamamak mümkün mü? Ne var ki Susurluk konusunda da yeni bir şey söylemek imkânsız. Devlet aygıtında Susurluk kazasıyla ortaya çıkan çürümüşlüğün bugünkü koşullarda giderilemeyeceğini en iyi Mesut Yılmaz gösterdi. Yılmaz, asıl suçun Çatlı'yı önce kullanıp sonra da ortada, sahipsiz bırakan devlette olduğunu söylemedi mi? Demek oluyor ki "devlet", Çatlı'yı kullanmayı sürdürseydi, "Türkiye'nin gurur kaynağı olan bu vatan evladı", karanlık ilişkilerini kendi çıkarı için kullanma yoluna gitmeyecek, hizmetlerine devam edecekti. İşte, hükümetin başındaki insanın "devlet" anlayışı...

Susurluk Raporu bir korku filmidir. Ve daha da acısı, korku sahneleri artık kanıksanmış, korkutma özelliğini yitirmiştir. Yıllar boyunca Çatlı ve Yeşil gibi suçluları kimler devlet adına kullanmıştır? Bu kişiler isimleri ve cisimleriyle belirlenmişlerdir. Ve herhangi bir soruşturmaya uğramadan devlet aygıtının üst katlarında görevlerini sürdürmektedirler.

Bu durumdan Türkiye nasıl kurtulur? Ben, eski kuşak sosyalistlerden bir çalıntı yaparak, "tek çıkar yol bir demokratik devrim" diyorum. Eskilere göre, Avrupa'nın demokratik devrimleri feodalizm ve ortaçağ kalıntılarının temizlenmesi anlamına gelirdi ve burjuvazi tarafından gerçekleştirilmişti. Böylesine bir tarihsel dinamizmden yoksun olan, hatta aksine bu gerilik öğeleriyle uzlaşan burjuvazilerin var olduğu azgelişmiş ülkelerde ise demokratik devrimi geçekleştirme görevi emekçi sınıflara düşecekti.

Bizde ise "demokratik devrim", bence, üretim ilişkilerinden feodal kalıntıların tasfiye edilmesi değil; devlet aygıtının faşizmden, gerici odaklaşmalardan temizlenmesi anlamına gelir. Son elli yıldır siyasi iktidarları oluşturan, belirleyen, fetheden, denetleyen egemen sınıflar ve en başta burjuvazi "derin devlet" denen oluşumu temizlemeyi hiçbir zaman hedeflemediler. Hatta Cumhuriyet tarihinin 12 Mart, 12 Eylül gibi karanlık sayfalarının açılmasına aktif katkı yaptılar. Bunu yadsıyan ve Türkiye burjuvazisini hâlâ ülkemize demokrasiyi taşıyacak bir sosyal güç olarak gören arkadaşlarımızın, 12 Eylül ile 1981 Anayasası'nın hazırlanması arasında geçen oluşumlara iş âleminin katkılarını (gazete koleksiyonlarını karıştırarak) hatırlamaları yararlı olur. Ülkemiz burjuvazisinin büyük bir bölümü için devlet aygıtı, kolay yoldan kazanç edinmenin aracı olmaktan ve çalışan sınıfların aşırı politize olmalarını, ölçüsüz taleplerini frenlemekten başka bir işlev içermemiştir.

Peki, niçin "demokratikleşme" değil de "demokratik devrim"? Zira, bence artık anlaşılmıştır ki çok partili parlamenter rejim içinde sürüp giden bugünkü rejim, yukarıda sözünü ettiğim "devlet aygıtını faşizmden temizleme" işlevini hiçbir zaman ifa edemeyecektir. Hatta dahası, bu rejimin doğal gelişimi içinde Mehmet Ağar veya benzerlerinin birkaç yıl içinde başbakanlığa gelmeleri beklenmelidir. Esasen, Çiller hükümetlerinin örtülü bir "derin devlet iktidarı" olduğu artık ortaya çıkmadı mı? O halde, devlet aygıtını (güvenlik ve adalet kurumlarından başlayan, ancak bununla sınırlı kalmayan bir programla) baştan aşağı dağıtan ve yeniden kuran bir üstyapı dönüşümü dışında hiçbir yöntem, devletteki yozlaşma ve çürümeyi gideremeyecektir. Bunun da adı, olsa olsa bir demokratik devrimdir.

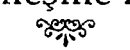
Anayasal düzeni anayasal ve meşru yöntemlerle değiştirmeyi hedefleyen Kürtlerin, sosyalist ve komünistlerin, şeriatçıların partileri niçin kapatıldı? Türkiye toplumu bu partileri bir yandan hazmedecek; bir yandan da onların taleplerini fiilen etkisiz kılacak demokrasi kültüründen niçin yoksundur? Ömrü boyunca bir sineği incitmemiş olan İsmail Beşikçi niçin hâlâ hapistedir de Susurluk çetesinin herkesçe bilinen üyeleri serbest dolaşmaktadır? Sözünü ettiğim demokratik devrim yapılıp tamamlanmadıkça bu soruları sormayı sürdüreceğiz.

Ancak Türkiye'de bu türden bir demokratik devrimi hangi toplumsal güçler gerçekleştirecektir? İşçi ve köylü sınıflarında bir üstyapı devrimi ile demokratikleşmeyi gerçekleştirecek siyasi güç yoktur ve neoliberal politikalar yüzünden giderek daha da örgütsüzleşmektedirler. Bu örgütlenme işlevinin doğal sahibi olan sosyalist partiler, kitle tabanından hâlâ yoksundurlar. Burjuvazinin demokrasi kültürü sığdır. İktidarı denetler ve oluştururken kısa vadeli perspektif ve çıkar hesaplarının ötesine gidememektedir. Devlet aygıtı-

nın içinde ve çevresinde yer alan asker-sivil kadrolar veya aydınlar ya derin devlete karşı çaresiz ve güçsüzdürler ya da sözünü ettiğim çürümeye doğrudan doğruya katılmış, ondan nasibini almışlardır. Var olan büyük siyasi partilerin devrimci dönüşüm öğeleri olarak düşünülmesi bile gülünçtür.

O halde bu çürümeyi süpürüp temizleyecek bir demokratik devrim umudu hiç yok mudur? Bence bu doğrultuda bir köklü dönüşüm, ancak iç ve dış etkenlerin ortak katkısıyla Türkiye'nin bir büyük toplumsal krize sürüklenmesi sonunda gündeme gelebilir. Böyle bir krizin nasıl oluşacağını, nasıl gelişeceğini öngöremeyiz. Ancak 1974 yılının Yunanistanına bakınız. Günümüz Türkiyesinin koşullarına çok benzeyen bir çürüme içindeydi. Onlarda da eli kanlı bir "derin devlet" vardı. Faili meçhul siyasi cinayetlerin sayısı az değildi. Kıbrıs fiyaskosuyla başlayan bir toplumsal çalkantı bu pisliği süpürüp gitti. Albaylar hâlâ hapistedir ve Yunanistan bir açık toplumdur. O halde???

Radikalleşme Zamanı

Otobüste, dolmuşta, çarşı pazarda birbirini tanımayan insanlar hiddetle, çaresizlik içinde dertleşiyorlar. Radyo programlarına telefonla katılıyorlar. Yoğun bir tartışma var. Konu, aylardan beri ilk kez geçim sıkıntısı ve işsizlik değil; Irak savaşı... Başka hiçbir konuda gözlenmeyen bir görüş birliği ortaya çıkıyor: "Irak savaşına Türkiye'nin bulaşmasını ve topraklarımıza Amerikan askerlerinin gelmesini istemiyoruz."

Görüş birliği sadece savaş karşıtlığında değil, Amerika'nın Irak'a saldırma nedenleri etrafında da oluşmakta. Halkımızın ortak teşhisine göre, Irak savaşı, ABD'nin dünyaya egemen olma tasarılarının bir parçasıdır ve bu aşamada Ortadoğu ile petrolün kontrolünü hedeflemektedir. Kısacası, ABD'nin Irak'ta izlediği, adı konmasa da emperyalist bir politikadır.

Peki, hükümetin Amerika'ya teslimiyeti konusunda ne düşünülüyor? Burada da ortak bir teşhis söz konusudur: "Türkiye gırtlağına kadar borçludur; IMF'den para gelmezse iflas etmek durumundadır; hükümet de IMF'nin patro-

nu ABD'nin dümen suyunda gitmek ve Irak savaşına katkı yapmak zorunda bırakılmaktadır." Bu görüşleri savunan işçi veya memur, esnaf veya köylü, işsiz veya ev kadını, ilkokul veya üniversite diplomalı insanlarımızın tümünde güçlü bir sağduyu ve pek çoğunda şaşılacak bir bilgi birikimi ortaya çıkmakta.

Ancak bu saptamayı "ne yapmalı?" sorusu izlediğinde, insanlarımızın ilk kez, aşağı yukarı tam ortadan ikiye ayrıldığını gözlüyoruz. Bir gruba göre, "hükümetin eli kolu bağlıdır; çaresizdir; Amerika'nın dümen suyundan gitmek zorundadır". Burada, egemen çevrelerin yaymaya çalıştığı görüşlerin, halk bilincindeki ilk izlerini gözleyebiliyoruz. Ancak önemli bir farkla: Medyamızın "Amerikan muhipleri", müttefikimiz ABD ile işbirliğinin hem zorunlu hem de yararlı olduğunu; zararlarımızın, IMF'nin de katkısıyla, belki de fazlasıyla karşılanacağını; ayrıca Irak'a demokrasiyi getirmek gibi yüce bir amaca da hizmet edeceğini telkin ediyorlar. "Teslimiyet"i kaçınılmaz gören insanlarımızın büyük çoğunluğu ise, bunu "mecburen sineye çekilen kötü bir şey, hatta bir felaket" olarak algılamakta ısrarlılar.

İkinci bir grup ise, Irak savaşında ABD'nin dümen suyunda gidilmesini kaçınılmaz görmemekte; hükümetin teslimiyetini affetmemekte; Türkiye'nin, "karşıyız, katılmıyoruz, katkı yapmayacağız" diyebilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu, özünde tepkisel tavra dayanıyor: "Bu memleket çok daha güç koşullarda dünyaya kafa tutabilmiştir, şimdi niye yapmasın?" Kendi kaderine egemen olma, açıkçası siyasi bağımsızlık özlemi ve bunun ancak ekonomik bağımsızlığa bağlı olarak gerçekleşebileceği bilinci yaygındır. Ama nasıl? Çok sayıda insan bu soruya yanıt arıyor. Ve yanıtların sıradan değil, radikal olması gerektiğini hissederek...

İşte bu nedenle, radikal ekonomik çözümleri ısrarla, tekrar ve tekrar savunmak bir yurtseverlik görevi olarak sosyal bilimcilerin, iktisatçıların, muhalif siyasi akımların, meslek gruplarının acil gündemini oluşturmak zorundadır. "Radikalleşme" derken, dış ticaretin, bankaların, kilit sektörlerin kamulaştırılması gibi kurulu düzenin sınırlarını zorlayan, "sosyalizan" çözümleri kastetmiyorum. Ekonomik yönetimi, dış ve iç finans kapital ve rantiye egemenliğinden azade kılacak köklü (ancak tümüyle düzen içi) yönelişlerden söz ediyorum.

Bu tür çözüm arayışları öteden beri (adeta geleneksel olarak) solda yer alan iktisatçıların ve akımların tekelinde olmuştur. İlk kez karşı saflardan bir çevreden, İslamcı kimlikli işadamlarının derneği olan (ve AKP iktidarıyla arasının da çok iyi olmadığı bilinen) MÜSİAD'dan aynı doğrultuda bir çaba ile karşılaşmak, şaşırtıcı ve sevindirici oldu. MÜSİAD'ın "ekonomide acil eylem planı" başlığını taşıyan belgesini kastediyorum. Aktaralım:

"İç borç,... faiz yükünü hafifletmek... için, vadesi iki yıla kadar olan DİBS'lerin (Devlet İç Borçlanma Senetlerinin) % 75'lik kısmı yeni borçlanma enstrümanları ile.. [değiş-tokuş] ettirilmelidir. [Bunlara] uygun vade ilave [edilmeli]..., getirileri de TEFE artı... Türkiye'nin uluslararası piyasalarda muhatap olduğu risk primi [olmalıdır]... Bu operasyona katılmak istemeyen alıcılar için erken itfa alternatifi düşünülmeli veya DİBS'ler vadelerinde yeniden borçlanmaya gidilmeksizin itfa edilmelidir... [Bunun için] Merkez Bankası Kanununda değişiklik yapıl[malıdır]... Kısa vadeli spekülatif sermaye giriş ve çıkışlarını caydırmak... amacıyla her sermaye çıkış hareketine... Tobin Vergisi konulmalıdır."

İşte kimi solcuların yıllardır savunduğu önerilerden bir bölümü, yani iç borç yükünü konsolidasyon veya para basarak itfa yoluyla hafifletmek; sıcak para hareketlerini de

caydırmak/engellemek seçeneklerini bu kez İslamcı kanat da cesaretle gündeme getiriyor.

MÜSİAD'ın programında bir yığın yanlış, boşluk, açık varmış... Servet veya faiz vergisi seçeneği yokmuş... Önerdikleri sıcak para vergisi Tobin Vergisi'nden farklı bir şeymiş... Ne gam? Türkiye'yi dış ve iç finans kapitalin, IMF, Dünya Bankası ve Washington'un tahakkümünden kurtarabilecek; böylece savaş ve barış konularında, toplumumuzun geleceği üzerinde, halkımızın istek ve özlemlerini siyasete taşıyabilecek her tavır, her öneri, her çıkış desteklenmelidir. İster sağdan, İslamcılardan, ister soldan, Kemalistlerden, sosyalistlerden gelsin...

"Piyasalar Savaşı Satın Aldı"

Bir süre önce meslektaşım Aziz Konukman'la birlikte, "serbest piyasa" kavramının tartışıldığı bir radyo programına katıldık. Konukman, bu yazının başlığındaki cümleyi, sanırım Mart başlarındaki bir gazetenin iktisat sayfasının manşetinden aktardı: "Piyasalar savaşı satın aldı..."

Bu garip cümleyi, iktisat bilgisi veya düz mantık açısından çözümlemeye, "deşifre etmeye" çalışın; çıkmaza sürüklenmeniz kaçınılmazdır. Soralım: "Satılan ne? Satıcı kim? Alıcı kim? Fiyatı (bedeli) nedir?"

Öyle anlaşılıyor ki satılan "meta" savaştır. Satıcı hükümettir; alıcı ise "piyasalar"dır. Ancak "piyasalar" çok istedikleri bu "meta"yı satın alırken, karşılığında ne veriyorlar? Hangi bedeli ödüyorlar? Finansal haberlerden tamamen kopmuş değilseniz, bileceksiniz ki "piyasalar" istedikleri bir şeye kavuştukları zaman hisse senetlerinin ve devlet borç senetlerinin fiyatları artar, döviz fiyatları düşer. Ve

tahvil, bono ve hisse senedi fiyatlarının artması, bu servet türlerini tutanlar (belki de "piyasalar" bunlardır) için bir "bedel" değil, bir "kazanç"tır. O halde, "piyasalar" istedikleri bir metayı (yani savaşı) bir bedel ödemeden, hatta üstüne bir şeyler alarak elde ediyorlar. Bu, ne biçim "satış"?

Mantığı zorlamanın gereği yok. Bu cümleyi derhal anlayanlar, bizim bildiğimiz dilden, Türkçeden, hatta tüm insani dillerden farklı bir "dil" kullanmaktadırlar. Yukarıdaki cümlenin gerçek içeriğini düz Türkçe ile ifade edersek, "bazı gruplar savaştan kazançlı çıkacaklarını umuyorlar" diyeceğiz. Bu türden açık seçik bir bilginin, özel ve adeta şifreli bir "dil" ile aktarılmasının ardında, öyle sanıyorum ki "piyasalar" diye adlandırılan (açıkçası ne idüğü belirsiz) bir olgu veya varlığı yüceltmek, "fetişleştirmek", ona esrarengiz ve hepimizin kaderine hâkim olabilecek bir güç atfetmek uğraşısı yatmaktadır.

❧

"Piyasalar" söylemi, Irak savaşı konjonktürü ile birleşince pek çok kişide rahatsızlık ve tepkiler yarattı. Mart başlarında bağımsız sosyal bilimciler adı altında bir grup bilim insanı kaleme aldıkları ve web sayfalarında yayımladıkları bir bildiride bu rahatsızlığı yansıtıyorlardı. Aktaralım: "Türkiye halkı, ezici çoğunluğuyla Irak savaşına karşı; 'piyasalar' ise savaştan yana... Ekonomik hayatın nesnel bir sürecini, mekanizmasını oluşturan piyasa kavramına, istekleri, iradesi, tutkuları olan, bazen kızan, bazen sevinen, kâh iyimser, kâh kötümser, fakat her zaman talepkâr olan bir kişilik, hayatiyet atfediliyor. Bu durum, sadece edebi bir imgelemeden ibaret olsaydı, sorun olmazdı. Ne var ki, bu biçimiyle bir kişilik kazandırılan 'piyasalar',... sadece, dar anlamıyla iktisat politikalarını değil, savaş-barış gibi insanların ölüm-kalım seçenekleri... üzerinde de söz hakkı talep ediyor."

Bu tür eleştirel tepkilerden bir bölümü, Birikim dergisinin, Haziran-Temmuz 2003 sayısındaki yazılarda yer alıyor. Bu incelemelerden birinde Zafer Yenal, Marttan bu yana Radikal gazetesinin piyasa haberlerini ve kimi köşe yazarlarını tarayarak yukarıda değindiğim söylemden örnekler veriyor: Yenal'ın derlemesine göre "piyasalar", Türkiye'nin ABD'ye "evet" deme olasılığı arttığı durumlarda "kâbustan uyanıyor, seviniyor, moral buluyor"; Amerikalıların Bağdat'a fazla kayıp vermeden girmesi karşısında "rahatlıyor". Tezkerenin reddi ya da emeklilere yüksek oranlı zam yapılması gibi "aksilikler" ortaya çıkınca, aynı "piyasalar" "sarsılıyorlar".

Zafer Yenal'a göre, zaman zaman "üzülen, durgunlaşan, neşelenen, hareketlenen bir piyasa imgesi" neoliberalizmin egemenlik kurma projesinin bir parçasıdır. Ve "piyasa" terimi üzerinde yapılan bu oynamalar, bir "isimsizleştirme ve dilsizleştirme" süreci olarak yorumlanmalıdır.

Irak saldırısı sırasında Amerikan medyasının kullandığı "özel dil"i Türkçeye taşıma eğilimlerine karşı "terimler tarafsız değildir" başlıklı bir yazı yazmıştım. Zafer Yenal yazısında, terim ve kavramların böylece saptırılması karşısında İngiliz edebiyatçısı John Berger'in isyanını anlatıyor. Berger'in yazısının aslından aktarıyorum: "Yeni tür despotizm büyük ölçüde dilin sistematik bir biçimde kötüye kullanılmasına dayanır... Bizden çalınmış olan sözcükleri yeni baştan fethetmemiz gerekiyor. Bunu yapamazsak sığınacağımız tek bir sözcük kalacak: Utanç... Onurlu bir biçimde yaşamak ve ölmek için sözcüklerimize yeniden sahip çıkalım."

John Berger içerikleri boşaltılan, anlamları tersine çevrilen sözcüklere örnekler veriyor: Demokrasi, özgürlük, insan hakları, teror... Bunlara "piyasalar"ı da ekleyiniz. Ve neoli-

beral bağnazlığın bu terimi nasıl çarpıttığını teşhir eden, "piyasa fetişizmi"nin köreltici etkilerine karşı çıkan katkıları izlemek istiyorsanız Birikim'in Haziran-Temmuz 2003 tarihli sayısını okuyunuz.

Cumhuriyet Tarihinden Parlak ve Karanlık Sayfalar

Cumhuriyetin sekseninci yıldönümünü kutlarken, bu seksen yıllık tarihin parlak ve karanlık sayfalarına ilişkin birkaç hatırlatma yapmak anlamlı olacaktır.

Cumhuriyetin ilk on yılına damgasını vuran anayasa, hukuk ve eğitim düzenindeki devrimci yenilikler bu parlak sayfaların başta gelen örnekleridir. Giderek artan sayıda düşünürün bu görüşe katılmadığını; bu devrimci dönüşümleri "tepeden inme, Batı'dan ithal, Tanzimat reformculuğunun devamı" diye küçümsediğini biliyoruz. Ancak aynı insanların bugünlerde "AB'nin baskı ve katkılarıyla demokratikleşme" stratejisini hararetle savunduklarını da hatırlatalım.

Cumhuriyetin ekonomi alanındaki parlak sayfalarına da bakalım. Bence, 1930 sonrasında zayıf ve kırılgan Türkiye ekonomisini insafsızca sarsan büyük buhran karşısında, önce korumacılığa, sonra devletçi sanayileşmeye geçiş Türkiye iktisat tarihinin bir yüz akıdır. Bu sayede ekonomi, 1932-1939 yılları arasında (ve dış kaynak kullanmadan)

% 7.9'luk büyüme ile Cumhuriyet yıllarının en dinamik sanayileşme dönemini gerçekleştirmiştir.

Cumhuriyeti yönetenler bu pozitif seçeneği tartışarak ve "sınama-yanılma" yöntemleriyle buldular. Adeta "doğal" olan diğer seçenek, o yıllarda moda olan liberal çizginin buhran koşullarında da olduğu gibi sürdürülmesi idi. Bu, ekonominin, 1930 sonrasında Batı dünyasının bunalım yörüngesine girmesi ve küçülmesi anlamına gelecekti. Almanya'ya, İtalya'ya ve Doğu Avrupa'ya faşizmi getiren bu yönelişin Türkiye'de Cumhuriyet rejiminin geleceğini tehdit altına sürüklemesi kaçınılmaz olacaktı.

Kemalist rejim ise, İkinci Dünya Savaşı'na giden kritik yıllarda, korumacılık-devletçilik sentezi sayesinde buhran koşullarını bir birikim ve gelişim sürecine dönüştürebilmiş ve tüm emekçi katmanların reel gelirlerinin yükseltilebilmesinin mümkün olduğunu göstermiştir. Bu, halk sınıfları açısından Cumhuriyet rejimine meşruiyet kazandıran önemli bir edinim olmuştur.

Parlak sayfaları niçin Cumhuriyetin ilk on beş yılıyla sınırlı tutalım? Türkiye Cumhuriyeti'ni Avrupa-türü demokrasiye taşıyan en önemli ve sağlıklı dönüşüm "Kopenhag kriterlerine uyum yasaları" değil, 1961 Anayasası'dır. Ve Türkiye demokrasi tarihinin "altın çağı" bu anayasayı hayata geçiren sonraki yıllardır. Bölüşüm ilişkileri ve büyüme başarısı bakımından da aynı yılları parlak bir dönem olarak nitelendirmek mümkün: 1962-1976 yıllarının ortalama büyüme hızı (ancak bu kez dış açıklar vererek) % 6.9' dur; emekçi sınıflar bu büyüme sürecinin nimetlerini paylaşmışlar, örgütlenme düzeyleri ve ideolojik olgunlaşma bakımından Batı Avrupa'ya yaklaşan bir gelişme çizgisi yakalamışlardır.

Bu seksen yılın "karanlık" sayfaları yok mudur? Biraz da bunlardan bazılarını hatırlayalım. Bence karanlık sayfalarından biri, İkinci Dünya Savaşı içinde, 1942 Temmuzun-

da, Refik Saydam'ın ölümünden sonra Nazi Almanyası sempatizanı Sükrü Saraçoğlu'nun başbakanlığa getirilmesiyle başlar. Saraçoğlu hükümeti, milli gelirin hızla ve kesintisiz düştüğü koşullarda savaş ekonomisini tüccar-karaborsacı-varlıklı çiftçi kazançlarına müsamaha ederek ve emekçileri ağırlaşan baskılar altında tutarak yönetti. Bu yöntemler, CHP ile halk sınıfları arasında, sonraki yıllarda bir türlü telafi edilmeyecek kopukluğun oluşmasına katkı yapmıştır.

Savaş yıllarının faşizan, hastalıklı çizgisi çok partili rejime geçişin özelliklerini de belirlemiştir. Türkiye'nin parlamenter demokrasiye geçişi, sol hareketleri bastırarak, ezerek, yok ederek gerçekleşmiştir. Bir küçük burjuva radikalizmi olarak Kemalizmin siyasi iktidara yön vermesi bu yıllarda adım adım son bulmuştur. Köy Enstitüleri'nin kapatılması, çiftçiye toprak dağıtımının engellenmesi, solcu hocaların üniversiteden atılması, Tan matbaasının yıkılması, sınıf çıkarlarını savunan sendikaların ve sosyalist partilerin yasaklanması... CHP-DP ikilisine dayalı "demokrasi" Türkiye'de böyle kuruldu. Emekçi sınıfların, toplumsal muhalefetin aktif siyasetin içinde bağımsız olarak yer alması böylece engellendi.

Sonraki yıllarda emekçi sınıfların düzen partilerinden bağımsız olarak siyaseti etkileme potansiyelinin arttığı her dönemeçte, örneğin 1971 ve 1980'de egemen güçler durumu silah zoru ile "düzelttiler". Cumhuriyet tarihine, böylece yeni karanlık sayfalar da eklediler.

Peki, yeni yüzyılın başlarında, Türkiye toplumunun kaderini belirleyen stratejik kararların Ankara'dan Washington'a aktarılmış olmasına ne demeli? Halkımız, bu karanlık sayfayı açanları, iki yıl içinde topluca siyasetten tasfiye etmedi mi? Büyük sermaye, medya ve hükümete rağmen savaş kundakçılığının frenlenmesinde en stratejik katkıyı da aynı halk yapmadı mı?

Geleceğe bu nedenle şair gibi iyimserlikle bakalım:

"Güzel günler göreceğiz çocuklar, güneşli günler göreceğiz.

Motorları maviliklere süreceğiz çocuklar; ışıklı maviliklere süreceğiz."

Seçim Çeşitlemeleri

Seçim sonuçları üzerinde en çarpıcı saptamayı 4 Kasım sabahı Hürriyet'in manşeti yaptı: "Sosyal patlama sandıkta oldu." Hoş ve doğru; ama iki soruyu es geçtiği için eksik: "Niçin sosyal patlama? Kim sorumlu?" Büyük medya seçim sonuçlarını bu soruları da sorarak değerlendirseydi, son üç yıl boyunca Türkiye halkının başına gelenlerin sorumlularını da teşhir etmesi gerekecek ve 4 Kasımdaki manşetin "IMF ve Kemal Derviş'in Türkiye'ye armağanı" eklentisiyle değişmesi uygun olacaktı.

Sosyal patlama sokakta değil de sandıkta gerçekleştiği için halk, Arjantin'deki gibi caddelere barikatlar kurup dükkânları yağmalayacağı yerde AKP'yi iktidara getirdi. Burada sadece "en çok oy alan parti" olduğu için halkın, yani işçi, köylü, emekli, işsiz, esnaf ve zanaatkâr milyonların büyük ölçüde AKP'ye yönelmiş olduğunu söylemiyorum. Seçim gecesi sandıkları gezenlerin fark ettiği gibi, burjuva hayat tarzını simgeleyen semtlerden halk mahallelerine geçtikçe

AKP dördüncü, beşinci sıralardan adım adım yukarılara çıkmakta; gecekondu semtlerinde ise çok açık farkla liste başına yerleşmektedir. CHP'nin serencamı ise tam ters doğrultuda gerçekleşmekte, "sosyal demokrat" diye nitelendirilen oy oranları Çankaya sırtlarında % 60'lardan başlayıp, yolun sonuna gelindiğinde % 5-10 arasına yerleşmektedir.

Bu "serencam"ın, sadece CHP'nin geleneksel (örneğin "devletçi", hatta laik) imajını tasfiye etmemesinden kaynaklandığını söyleyenler, bence yanılıyorlar. Baykal daha ne yapsaydı? Altı Ok'u parti bayrağından da resmen çıkarsaydı AKP'nin oylarına ortak mı olacaktı? İki yıl önce patlak veren krizin işçileri, köylüleri, esnafı, onbinlerce beyaz yakalı emekçiyi ve diplomalı gençleri hızla yoksulluğa, işsizliğe, umutsuzluğa sürüklemesi karşısında CHP lideri "sorumlu muhalefet" sloganına sığınarak halkın tepki, özlem ve taleplerini sahiplenme seçeneğinden bilinçli olarak kaçınmadı mı? Büyük medyanın, Derviş'in cebinde 6-7 puanlık seçmen oyu taşıdığı iddiasına deneyimli siyasetçi Baykal'ın inandığını hiç sanmıyorum. "Sorumlu muhalefet" sloganı ve Derviş transferi, büyük sermaye, uluslararası finans kapital ve tuzu kuru "beyaz Türkler" lehine ve halk muhalefetinin sözcülüğünü yapma seçeneği aleyhine yapılan açık seçik bir sınıfsal tercihi temsil etmekteydi; o kadar...

Büyük medyanın "Türkiye'nin seçeneği" olarak pompaladığı Kemal Derviş ve İsmail Cem, Hazine Müsteşarlığı'nın ve Dışişleri Bakanlığı'nın makam odalarından çıkıp sokağa karıştıklarında ne ile karşılaştılar? Kemal Derviş, "halkın % 70'i hâlâ krizin içinde yaşıyor"; İsmail Cem ise "halktaki bu öfke ve nefret karşısında eski politikaları sürdürmek artık mümkün değildir" demediler mi? "Günaydın" diyerek geçiştirelim. Kemal Derviş'in götürdükleri ile getirdiklerinin aritmetiğini bir yana bırakalım. Asıl önemlisi, Derviş'in "getirdiği ve götürdüğü" oyların sınıfsal dö-

kümüdür. Ve CHP bu tercihi bilinçli olarak yapmış; ancak bu dökümün net bilançosunu tahminde ciddi boyutlarda yanılmıştır.

Halk muhalefetinin AKP dışında yöneldiği kanalları da görmezlikten gelemeyiz. Seçim plaformunu sadece IMF'ye muhalefet üzerine inşa eden Genç Parti'nin kalabalık seçmenlerinin ve adeta "hepsine lanet" diyerek seçime katılmayan veya geçersiz mühür vuran (ve toplamda AKP seçmenlerini aşan) protestocuların bir dökümünü yapabilseydik, herhalde Çankaya'dan Tuzluçayır'a veya Bağdat Caddesi'nden Ümraniye'ye uzanan yollarda AKP'nin oy dağılımının bir benzerini görecektik. Bunlara Güneydoğu illerinin tümünde ilk parti olan DEHAP'a yönelen oyları da eklersek, bu muhalefetin Türkiye toplumunun çok büyük bir bölümünü kapsadığı ortaya çıkmıyor mu?

Seçim sonuçları, özetle, uluslararası ve yerli büyük sermayenin halkı teslim alamadığını ortaya koyuyor. Ne var ki sermaye, şimdi halk muhalefetinin iktidara getirdiği partiyi, yani AKP'yi tamamen teslim alma girişimi içindedir. Bu, halkın denetlenmesinden daha kolay bir iştir. Zira AKP, halk muhalefetinin yöneldiği adreslerden biri olmakla birlikte, hiçbir zaman halkın partisi olmayacaktır. Malumu ilâna ne gerek var? Bunların yerel sermaye gruplarının birçoğu ile iç içe olduğu iyi bilinmekteydi. Şimdi sıra TÜSİAD ve büyük medya gruplarına gelmiştir. IMF ilişkilerinin ve AB girişimlerinin aynen sürdürüleceğine ilişkin beyanlar bu doğrultuda değerlendirilmelidir. Uluslararası finans çevreleriyle seçimlerden önce kurulan bağlantılar da sır değildir.

Kısacası, son yılların bunalımlarına, umutsuzluklarına karşı oluşan halk tepkisi yanlış adrese yönelmiştir. Şeriatçı çekirdeğin dışındaki AKP seçmenleri bunu algıladıklarında

ne olur? İyimserler, Türkiye halkının bu kez doğru adresleri bulacağını düşünebilirler. Kötümserler ise, sıradan insanlarımızın adres aramaktan vazgeçip kendi küçük dünyalarına kapanacaklarını, kısacası politikadan tamamen kopacaklarını öngörecekler. Son yıllarda Türkiye'ye uygulanan büyük boyutlu toplumsal mühendislik operasyonunun gerçek amacı da, aslında bu değil miydi?

"Memleketin Hali"

Yerel seçimler aşağı yukarı anketlerin öngördüğü biçimde sonuçlandı. Seçim sonrasında gereken yorumlar yapıldı; söylenebileceklerin çoğu söylendi. Yine de, her seçim sonrasında ortaya çıkan siyasi tabloyu tartışan, sorgulayan geleneğe ben de uyacağım ve 2004 Martının sonunda "memleketin hali" üzerinde düşündüklerimden bazılarını okurlarımla paylaşacağım.

AKP iktidarını güçlendiren sonuçları, 2001 krizi sonrasının Türkiyesinde halkın durumunu, ruh halini hatırlatmadan değelendiremeyeceğimizi düşünüyorum.

Bu krizin yarattığı toplumsal şokları, çöküntüleri anımsayınız. 2002 seçimlerine geldiğimizde, IMF'nin önce yarattığı, sonra da gaddarca yönlendirdiği ekonomik krizden kaynaklanan kitlevi kızgınlık, öfke ve nefret sokaklarda, varoşlarda, köylerde, işyerlerinde neredeyse elle dokunulur gibi hissedilmekte idi. Ve bu tepki, öncelikle "kökü dışarda" bu modeli tam bir teslimiyetle uygulayan hükümete yönelmekte idi.

Bu sosyal ortam içinde seçimlere gidilmesi, kendisini "solda" gören herhangi bir partiye, halk muhalefetinin sözcülüğünü üstlenme fırsatı sunuyordu. 12 Eylül rejiminin armağanı olan sapkın seçim sistemi, Türkiye'de bu muhalefeti meclise taşıma imkânını sadece büyük kitle partilerine (Kasım 2002 koşullarında CHP'ye) vermekte idi. Milyonlarca seçmen, emek karşıtı ve halk düşmanı bu programın kararlı biçimde lanetlenmesini bekliyordu. "Alternatifler" halkı ilgilendirmiyordu; ama meraklananlar için, solda yer alan iktisatçı ve sosyal bilimciler uzunca bir zamandan beri krizin maliyetini burjuvaziye de yükleyen seçenekleri geliştirmişlerdi.

Bu koşullar altında, CHP'nin genel başkanı "sorumlu muhalefet" yapacağını ilan etti. Sınıfsal muhalefet seçeneğini bilinçli bir biçimde reddetti. IMF patentli gaddar programı ve kriz yönetimini Türkiye'de uygulamak üzere Dünya Bankası'ndan ithal edilmiş olan uzmanı partisine aldı. Milletvekili adayı yaptı.

Bu ortam içinde gerçekleşen 2002 Kasım seçimlerinde halk ne yaptı? Ya "hepsine lanet" okuyarak seçimleri % 25 oranında boykot etti veya geçersiz oy verdi. Katıldığı ölçüde ise, bir önceki parlamentoda temsil edilen altı partiden beşini ve bu arada koalisyonu oluşturan üç partiyi parlamento dışı bıraktı. Ve CHP'nin reddettiği halk muhalefeti işlevini sessizce ve ustaca üstlenmiş görünen bir partiyi, AKP'yi iktidara getirdi.

Bence, 2004 Mart seçimleri, önemli ölçüde, bir buçuk yıl önceki muhalif dalganın uzantısı ve izdüşümü olarak yorumlanmalıdır.

❧

Türkiye, bölüşüm ilişkilerinin giderek siyasetin dışına itildiği ve hemen hemen tamamen piyasaya (dolayısıyla da varlıklı çevrelerin, sermayenin egemenliğine) teslim edildiği bir ortama doğru yönlendirilmektedir. Kırda, kentte üç-

retli, üretici, emekli, işsiz on milyonlarca insanın kaderlerinin değişmesi, düzelmesi artık siyasi iktidarların görevleri olarak görülmemektedir. Bu koşullarda Türkiye halkının emekçi, yoksul büyük çoğunluğu siyasetle niçin ilgilensin? Halkın politikadan kopmasının sonucu, cemaatlerin, tarikatlerin, bölgeci, paranoyak-milliyetçi dünyaların içinde hapsolunmak değil midir?

Kendilerini sosyal demokrat, demokratik sol olarak gören büyük partiler, iktidarda ve muhalefette Kıbrıs gibi konularda aslan kesilirken, halkı çaresiz bırakan bu neoliberal modelle kusursuz bir uyum göstermişlerdir. Bu doğrultudaki tahripkâr sürüklenişe karşı koyacak tek akımın sosyalist sol olduğu açıktır. Ne var ki sosyalist solun içindeki bölünmelerin giderek keskinleşmekte olduğu, uzlaşmaz özellikler kazandığını da gözlüyoruz.

Tartışma platformları içeren bazı web sitelerinde "ulusalcı" ve "Avrupa'cı" diye nitelendirebileceğimiz ve uçta yer alan iki sosyalist akımı benimseyenler arasındaki yazışmaların hızla hakaret dolu kavgalara dönüştüğünü hayretle izledim. Birbirlerinden ölümüne nefret eden bu asabi arkadaşlarımız, önce aralarındaki ortak alanı belirleyip, daha sonra ayrılıkları sağlıkla tartışma seçeneğini reddediyorlar.

Elbette, bu iki akım içinde sosyalistlerin "kırmızı çizgiler"i olmalıdır. Örneğin sosyalistlerin Alemdaroğlu gibilerinin temsil ettiği şoven tavırlarla iç içe girmesi hoş görülebilir mi? Veya emperyalizmin IMF ve ABD tarafından belirlenen pozisyonlarını sineye çekenlerin "sosyalist" kimliklerinden söz edilebilir mi? Bu gibi sınır çizgilerinin içindeki alanda sosyalizm, "kapitalizmin ve emperyalizmin dışında başka bir dünyanın mümkün" olduğunu savunan insanların özlemidir.

Çeşitli kalıcı ve geçici ittifaklarla ve kendi içindeki ayrılıkları hem koruyup hem de erteleyen sosyalistler bu özlemi Türkiye'nin emekçi sınıflarına taşıdıkları zaman, mem-

leketin bugünkü hazin halinin değişmesi mümkün olabilecektir.

Sıradan bir vatandaş olarak Mart 2004'te böyle düşünüyorum. Çizmeden yukarı çıkmışsak, hoş görüle...

BÖLÜM II

İNSANLAR KİTAPLAR ÜNİVERSİTELER

"Toplumsal Merdivende Hayat ve Ölüm"

1991-92 yıllarında Bahattin Akşit ve Bilsay Kuruç'la birlikte İstanbul'un bazı semtlerinde ve Orta Anadolu köylerinde anketler düzenledik. Amaç, değişen ve güçleşen makro ekonomik koşulların insanlarımıza nasıl yansıdığını ve ailelerin bu olumsuz gelişmelere karşı ne türden savunma mekanizmaları geliştirdiklerini araştırmaktı.

Kapsadığımız ailelerin "refah göstergeleri"ni de incelemeye aldık. Ve bu nedenle kadınlara sağlıkla ilgili sorular yönelttik. Anketler, aileleri *toplumsal sınıflar* veya *katmanlar* itibariyle sınıflamamıza imkân verecek biçimde düzenlenmişti. Böylece, sağlık göstergelerinin insanların mensup oldukları toplumsal sınıfa göre değişip değişmediğini araştırmayı hedefledik.

1994 yılında bu araştırmanın sonuçlarını *İstanbul'dan ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri* başlıklı bir kitapta işledim ve inceledim. Kitapta yayımlanan bulgularda, *sağlık hizmetle-*

rinden yararlanma ve doğrudan doğruya sağlık durumu ile ilgili göstergeler bakımından, kırsal bölgelerde yoksul köylü ve tarım işçisiyle başlayıp kapitalist çiftçiye kadar uzanan; kentlerde işsizler veya marjinal/düzensiz iş sahipleriyle başlayıp, büyük/orta burjuvazi veya yöneticilere kadar uzanan toplumsal tabakalaşma şemasının alt ve üst basamakları arasında önemli farklar vardır. Uç konumlarda yer alan toplumsal katmanlar arasında, sağlık hizmetlerinden yararlanma bakımından çok büyük (25 misline kadar uzanan) uçurumlar gözlenmektedir. Düşük, ölü doğum yapan kadınlar ve çocuk ölümü gibi olumsuz göstergeler bakımındansa, aradaki fark dört misli civarında gözlenmektedir.

Bu konuların gerçek sahibi olan halk sağlığı uzmanlarının bulguları daha da ileriye gider ve Türkiye'de "*yaşam beklentisi*"nin toplumsal katmanlar arasında çok büyük farklar gösterdiğini ortaya koyar.

Kısacası, Türkiye'de toplumsal alın yazısı, yani hangi sınıftan olduğumuz sadece hayatımızı değil, ne zaman, nasıl öleceğimizi de etkilemektedir. Bunu doğal karşılarız. Ancak temel sağlık hizmetlerini yaygın bir biçimde vatandaşlarına sunan ve sağlık altyapısını büyük ölçüde geliştirmiş Batı toplumlarında toplumsal tabakalaşmanın insanların sağlığını ve yaşam süresini aynı biçimde belirlemesini pek beklemeyiz. Ben de öyle düşünüyordum. Ta ki *New York Review* dergisinin 16 Temmuz 1998 tarihli sayısında Helen Epstein'ın "Toplumsal Merdivende Hayat ve Ölüm" başlıklı yazısını okuyuncaya kadar...

Epstein, Batı toplumlarında sağlık göstergeleri ile toplumsal tabakalaşma arasındaki ilişkileri araştıran bulguları özetliyor ve şu sonuca ulaşıyor: Bu ülkelerde ortalama sağlık düzeyi ve yaşam beklentisi sürekli olarak yükselmektedir; ancak sağlık göstergeleri bakımından sınıflar arası

farklar zaman içinde kapanmamakta, aksine açılmaktadır. Saptamalarından bazılarını kısaca aktarıyorum:

"Britanya'da yoksulların ölüme yol açan seksen kadar hastalığa yakalanma riskleri zenginlerin çok üstündedir. Sanayileşmiş dünyada yoksulluk, vücudu yavaş yavaş tüketen kronik bir hastalık gibidir. Büyük kentlerin yoksul semtlerinde insanlar olduklarından yaşlı görünürler. Yaşınız ne olursa olsun, yoksulsanız zaman hızlanır; organlarınız daha çabuk eskir. Sosyal sınıfları insanların bedeninden okuyabilirsiniz."

"New York'un Harlem semtinde yaşayan otuz yaşındaki siyah bir erkeği, Bangladeşli aynı yaşta bir erkekle karşılaştırırsak, Harlemlinin felce, kalp ve şeker hastalıklarına ve kansere yakalanma ve daha genç ölme olasılığı daha yüksektir."

"Britanya'da 1950-1970 yılları arasında ölüm oranı üst toplumsal katmanlarda % 20 oranında azaldı; ancak aynı oran niteliksiz ve yarı-nitelikli işçiler arasında hiç değişmedi. 1991 yılında ise Britanya'nın en yoksul semtlerindeki ölüm oranı, en zengin semtlerindeki oranı dört misli aşmaktadır."

"İngiltere'de kamu personeli içinde yapılan uzun süreli araştırmalar ortaya koymuştur ki, bürokratik hiyerarşide yükseldikçe yaşam beklentisi artmaktadır. Kamu görevlilerinin en alt katmanlarında ölüm riskini belirleyen değişkenler, en üst katmanlardakini dört misli aşmaktadır. Bu durum farklı yaşam tarzlarından kaynaklanmıyor. Her ikisi de günde yirmi sigara içen sıradan bir kâtip ve bir yönetici karşılaştırılırsa, kâtibin akciğer kanserinden ölme olasılığı diğerinden daha fazladır."

Sağlık altyapısını hayranlıkla gözlediğimiz gelişmiş Batı ülkelerinde, yaşam beklentisini belirleyen bu toplumsal/sınıfsal alın yazısı niçin süregelmektedir? Epstein iki yanıt öneriyor. Birincisine göre, ana rahminde, çocuklukta ve ergenlikte yoksunluk yaşayan insanlar, yani *sınıfsal köken* sağlık göstergelerini de ömür boyu olumsuz yönde etkile-

mektedir. Ikincisine göre ise, günlük çalışma ve hayat koşullarını göreli yoksunluk, bağımlılık ve eziklik içinde sürdüren insanlar, sürekli bir toplumsal gerginlik (stres) hali içinde yaşamaktadırlar ve bu durum, yani *sınıfsal konum* adeta kronik bir hastalık gibi sağlığı, yaşam beklentisini etkilemektedir.

Bu incelemelerin çoğunu Batılı hekimler yürütmüş. Toplumsal tabakalaşmaya, sınıflara dönük çözümlemeleri "demode" bulanların, anlaşılan, Batılı doktorlardan öğrenecekleri çok şey var.

Ernst Hirsch'in Anıları

1933'i izleyen yirmi yıl boyunca İstanbul ve Ankara hukuk fakülteleri öğrencileri, ticaret hukuku, iş hukuku, fikri haklar, hukuk sosyolojisi, hukuk felsefesi derslerinde ve seminerlerde unutamayacakları bir hocanın tezgâhından geçmişlerdi: Hayata bir Alman Yahudisi olarak gözlerini açan; otuz bir yaşında Nazi rejiminden kaçarak İstanbul Üniversitesi'nde profesörlüğe başlayan; üç yıl sonra derslerini Türkçe veren; kırk yaşında Türk vatandaşı olan; cumhuriyet Türkiyesinde Batılı anlamda hukuk öğretiminin oluşmasında önemli rol oynayan ve seksen üç yaşında Almanya'da bir Türk vatandaşı olarak ölen Profesör Ernst Hirsch...

Ernst Hirsch'in *Anılarım: Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi* başlıklı kitabı Fatma Suphi'nin nefis çevirisi ile 1997 yılında Tübitak tarafından yayımlandı. Bu anıların bende yarattığı birkaç izlenimi okuyucularımla paylaşmak istedim.

Hirsch'in anılarının ilk bölümü "*Geldiğin Yeri Unutma Sakın*" başlığını taşıyor. Kayzer Almanyasının Friedberg kentinde Hirsch'in çocukluk ve gençlik yıllarından çizgiler içeren bu bölümde, yüzyılın başında bir Yahudi burjuva ailesinin günlük hayatı ve yazarın "hümanist *Gymnasium* anlayışı" olarak adlandırdığı lise eğitimi anlatılıyor. Bu eğitim, genç Hirsch'e ve arkadaşlarına, örneğin "Antik çağın nasıl olup da adına Batı Kültürü denen şeyin temelini oluşturduğunu, bunun temelinde yatan sebepleri" araştıracak bir formasyon sağlayabilmiştir. Aydınlanma geleneğinin eğitim yoluyla Hirsch'e intikal ettirdiği güçlü birikim, otuz yıl sonra Ankara Hukuk Fakültesi'nde Eflatun'un yapıtlarının Yunanca asıllarını Batı dillerinden ve Türkçe çevirileriyle karşılaştıran hukuk felsefesi seminerlerinde Türk öğrencilere aktarılacaktır.

Ne var ki "hümanist aydınlanma geleneği", nazilerin Almanya'da iktidara gelmesine engel olmayacaktır. Hitler'in şansölye olduğu tarihte Hirsch, hem Frankfurt eyaletinin bir yargıcı hem de Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyesidir. 1933 yılında Yahudilerin kamu yönetiminden tasfiyesi başlar ve Hirsch hem yargıçlıktan hem de üniversiteden uzaklaştırılır. Ancak şanslıdır. Amsterdam Üniversitesi'nden 1933/34 ders yılı için bir davet alır. Almanya'dan çıkmasına izin verilir. Bu arada Darülfünun'un İstanbul Üniversitesi'ne dönüşme çalışmaları başlamıştır. Maarif Vekili Reşit Galip, İstanbul Üniversitesi'nin yeni oluşacak otuz kürsüsünden her birine birden fazla Alman bilim adamı getirmeyi kararlaştırır. Nazizmden kaçan bilim adamlarına davet çıkarılır. İlk gelenlerden biri de Hirsch'dir.

Hirsch'in kuruluş süreci içindeki İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden ilk izlenimleri çok renklidir. Yazar, kapatılan Darülfünun'u düzeltilemeyecek bir ortaçağ kalıntısı

olarak; İstanbul Üniversitesi'ni ise Batı Avrupa'nın üniversite anlayışını yerleştirmek isteyen aydınlanmacı ve devrimci bir girişim olarak görür. Bu değerlendirmesiyle, 1933 Darülfünun tasfiyesini bilim özgürlüğüne bir saldırı olarak gören günümüzdeki bazı yorumlardan kesin çizgilerle ayrılır. Bilim özgürlüğünün savunulabilmesi için bilimsel düşüncenin olması gerekir. Bu nedenle Hirsch, bakan Reşit Galip'in yeni üniversitenin ana işlevini meslek eğitimi değil, "saf bir bilimsel kültür yaratmak, spekülatif düşüncenin odak noktası ve kaynağı olmak" biçiminde tanımlayan görüşlerini benimsemektedir. Bu dönüşüm, alttan gelen bir taleple değil, tepeden inme başlatılmıştır ve Hirsch'e göre iyi olmuştur.

Ne var ki göçmen profesör, "bir yıl önce kapıları kapatılan İslam ilahiyat, hukuk ve edebiyat yüksek okullarına hâkim olan ruhtan arındırılma" sürecinin pek de kolay olamayacağını kısa zamanda kavrayacaktır. Türk öğretim üyeleri arasında hukuk devrimini benimseyenler ve Batı hukuk sistemini kavrayanlar azınlıktadır. Medrese geleneği derslerin verilme tarzında bile ortaya çıkmaktadır. Dekan, ilk dersine girmeden önce Hirsch'i uyarır: Bir hoca olarak görevi derslerini yazılı olarak hazırlamak, kürsüde oturarak bunları öğrencilere okumaktan ibarettir. "Öğrencilere soru sormak ve öğrencilerin soru sorması caiz değildir." Öğrenciler de "yazarak not tutmak, bunları ezberlemek ve imtihanda bilmek zorundaydılar." Hirsch, doğal olarak bu yöntemi reddeder ve bir asistanının otuz küsur yıl sonra hatırlattığı gibi, "dinleyicileri hazla dolduran, canlı, unutulmaz" bir hoca olarak şöhret yapar.

Savaş sonunda dünya ve Türkiye değişmektedir. Üniversitelere özerkliği getiren ve hâlâ özlemle andığımız 1946 tarihli üniversiteler yasasının hazırlanmasında Hasan Âli Yücel tarafından görevlendirilir. Ancak Yücel sonrasında hava

değişir. Üniversitelerde sol-hümanist akımlara karşı baskılar başlar. Hirsch bu cadı kazanına onurlu biçimde karşı çıkar. Sonunda, sadece solcu öğretim üyeleri değil, Hirsch'in beş yurttaşı da Ankara Üniversitesi'nden uzaklaştırılır.

Yavaş yavaş Türkiye Hirsch'i itmekte; anavatanıysa çekmektedir. 1953'te Almanya'ya dönecek, Hür Berlin Üniversitesi'nde rektörlük yapacak, emekli oluncaya kadar bu üniversitede çalışacaktır.

Ernst Hirsch'in anıları onurlu, renkli, üretken bir bilim insanının günümüze de ışık tutan öyküsüdür.

"Unutulan Yıllar"

Unutulan Yıllar, yıllar önce yitirdiğimiz Niyazi Berkes'in son kitabı. 1997'de öğrencisi ve dostu Ruşen Sezer tarafından yayına hazırlanmış.

Kitabın "Önsöz"ünden öğreniyoruz ki, Niyazi Berkes'in oğlu Fikret'e bıraktığı bir klasör dolusu karışık ve düzensiz not Sezer'e verilmiş. Ruşen Sezer'in yoğun ve üretken emeği sayesinde keyifle okunan, ilginç ve çok önemli bir yapıt ortaya çıkmış.

Berkes'in son yapıtı bir "anı kitabı" mıdır? Bu niteleme kitabın ilk bölümleri için geçerli. Yazarın Kıbrıs'taki çocukluk, İstanbul'daki gençlik yılları, Darülfünun öğrenciliği, Ankara'da önce Halkevi'nde kitaplık sorumlusu, sonra da Maarif Koleji müdürü olarak çalıştığı yıllar, İstanbul Üniversitesi'ne asistan olarak dönüşü ve Amerika'da doktora öğrenciliği dönemi esas olarak anılar biçiminde yazılmış. Bu sayfalarda, Cumhuriyet'in ilk yıllarından canlı tablolarla

karşılaşıyoruz. Bu yılların fikir ve siyaset alanlarına damgasını vurmuş olan kişiler, örneğin Kadrocular, Halk Fırkası'nın önde gelen adları, medrese geleneğinden gelen hocalar, sınıf arkadaşları, Berkes'in keskin belleğinin, pırıl pırıl zekâsının, eleştirel muhakemesinin eleğinden süzülerek günümüze aktarılıyor.

Ne var ki Berkes'in amacının "anılarını yazmak olmadığı", *Unutulan Yıllar*'ın ilk sayfalarında ortaya koyuyor: "*Bu kitabı 1940 ile 1950 arasında geçen olayların unutulan yanlarını tanıtmak için yazıyorum... Geçmiş yılları... araştırma işine koyulunca, yazdıklarım bilinen anlamda 'anılar' olmaktan çıktı; bir inceleme ve eleştirme biçimini aldı. Kişisel anılar... ikinci planda kaldı.*"

Gerçekten de Niyazi Berkes'in hayat hikâyesinin ilk otuz yılı son bulunca kitap, "1940'lı yılların Türkiye'si üzerine siyasal ve ideolojik bir deneme" haline dönüşüyor. Ancak bu deneme, bir yandan olayların arasına serpiştirilmiş kişisel izlenimler, bir yandan da bir hayli titiz belge taraması ve değerlendirmesiyle zenginleştirilmiştir.

1940'lı yılları, yani "Milli Şef Dönemi"ni Berkes nasıl nitelendiriyor? Ona göre bu yıllar dış ve iç politikada Atatürk döneminden radikal bir kopuş anlamına gelir. İkinci Dünya Savaşı, genç cumhuriyetin bünyesinde sinmiş tüm gerici akımların canlandığı bir dönemin başlangıcını oluşturur. Bu yıllarda Irkçı-Turancı eğilimlerin birdenbire filizlenmeye başladığını herkes biliyor. Ancak daha da önemlisi ve sonraki yıllarda "unutturulan" bir olguyu Berkes Alman, İngiliz, Amerikan ve Türk belgelerine dayanarak ortaya koymaktadır: Nazi hayranlığıyla karışık Turancı filizlenmeler Başbakan Saraçoğlu, Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, Türkiye Cumhuriyeti'nin Nazi Almanyasındaki büyükelçisi Gerede, CHP Genel Sekreteri Esendal'ın bilgileri ve katkıları altında oluşmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin en üst düzeyde temsilcileri, Almanya'nın Dışişleri Bakanı Ribbent-

rop, Türkiye büyükelçisi Von Papen ve hatta doğrudan doğruya Hitler ile temas halindedirler. Bu aktörler Sovyetler Birliği'nin yıkılması sonunda Almanya'nın Azerbaycan ve Orta Asya'da Türkiye'ye ne vereceğini pazarlık etmektedirler.

Stalingrad yenilgisi bu hayallere son veriyor. Ancak Nazilerle kurulan bu bağlantıların kefaletini müttefiklerin ufukta görülen zaferi sonunda birilerinin ödemesi gerekiyor. Fatura, siyasi iktidarın içindeki Nazi sempatizanlarına değil, Berkes'in "çoluk-çocuk Turancılar" dediği bir gruba çıkarılacaktır. Bunlar, 1944 yılında şamatayla açılan bir Irkçılık-Turancılık davasının sanıkları olacaklar; epey eziyet gördükten sonra, (ne hikmetse) Hitler'i iki yıl önce savaş karargâhında ziyaret eden bir paşanın başkanlık ettiği bir mahkemede beraat edeceklerdir.

Savaş sonundaysa Türkiye'yi de iç savaşın hüküm sürdüğü Yunanistan gibi bir "komünizm tehdidi" altında göstermek ve (o zamana kadar Türkiye'ye ilgi duymayan) ABD yardım programına sokmak gerekir. Sosyalist partilere, sol sendikalara önce izin verilir, sonra da bunlara karşı çok ağır bir saldırı başlatılır. Behçet Kemal Çağlar, Fahri Kurtuluş, Kemal Satır gibi partililer CHP örgütlerini "kahrolsun komünistler" sloganı altında harekete geçirmektedirler. Hükümet katında ise Hasan Âli Yücel tasfiye edilmiş; Sirer ve Sökmensüer gibi eski Nazi hayranı bakanlar eliyle "komünizm tehlikesi"ne karşı mücadele bir ulusal öncelik haline getirilmiştir. Sonuçta, DP muhalefeti de "solcuların tasfiyesi" hareketine tam destek verir. Sol parti ve sendikalar, Köy Enstitüleri fiilen kapatılır. Tan matbaası yıkılır. Solcu öğretim üyeleri (Berkes, Boran, Boratav) üniversiteden atılır. Solu ezmeye öncelik veren çok partili bir rejimin DP iktidarı altında da sürdürüleceği kesinleşir.

Berkes bu hikâyeyi anlatıyor. Ona göre, İsmet Paşa'nın bu farklı, ancak birbiriyle tutarlı senaryolardaki rolünü

göz ardı edemeyiz. Turan projeleri içinde Nazilerle flört eden başbakanının marifetlerine karşı, Tan matbaasını yıkan, solcu hocalara karşı nümayişleri örgütleyen CHP örgütlerine, Yücel'i ve Köy Enstitüleri'ni tasfiye eden Sirer kliğine karşı İnönü aciz mi idi? Berkes daha da ileri gidiyor. Ona göre Milli Şef bu senaryoların ana mimarıdır. Yakın dönem tarihçileri kendisine katılmayabilirler; ancak o halde karanlık ve "unutulan yıllar" (yani 1940'ı izleyen on yıl) içinde Milli Şef'in rolü üzerinde Berkes'in savları ve kanıtlarıyla hesaplaşmalıdırlar.

Toprağın bol olsun sevgili Berkes. Ben senin kitabını ve anılarını çok şey öğrenerek ve çok şeyi yeniden hatırlayarak okudum.

"Üniversitede Cadı Kazanı"

Üniversitede Cadı Kazanı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından yayımlandı. Kitabın alt başlığı biraz daha uzun: *1948 Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası*. Kitabı yayına hazırlayan ve başlıkta sözü geçen "cadı kazanı" ve "tasfiye" olaylarının tarihçesini okura sunan ise genç bir araştırıcı: Mete Çetik...

Elli yıl önce gerçekleştirilen bu tasfiye (yani "temizlik") sürecinin bir aşamasında "solcu üç öğretim üyesi" olarak bilinen Pertev Naili Boratav, Behice Boran ve Niyazi Berkes aleyhinde "yabancı ideoloji yayarak Türk gençliğine zehir saçtıkları" ve böylece görevlerini kötüye kullandıkları suçlamasıyla dava açılacaktır. Pertev Boratav için bu suçlamanın somut içeriği "Türkçülük aleyhinde bulunmak" ve "Namık Kemal'i milliyetçi olduğu için eleştirmek"tir. *Üniversitede Cadı Kazanı*, Pertev Boratav'ın 10 Ocak 1950 tarihinde mahkemeye sunduğu savunmanın tam metnini içeriyor.

Pertev Boratav'ın son yapıtı, böylece, kırk sekiz yıl önce bir asliye ceza mahkemesine sunduğu "müdafaası" oldu. Bu savunma, sadece dava konusu olan iddiaların ve tanık ifadelerinin tartışılmasından oluşmuyor. Aleyhindeki iddialarla bağlantılı olarak "genel olarak millet ve milliyetçilik kavramları, Namık Kemal ve Ziya Gökalp'in görüşleri, Türkçülük, Türkiye Cumhuriyeti'nin, Anadoluculuk akımının, Turancıların ve ırkçıların millet ve milliyetçilik anlayışları" üzerinde ayrıntılı bir düşünce tarihi incelemesini de içeriyor.

Mete Çetik'in savunmayı yayına hazırladığı haberini babam sevinçle karşılamıştı. Çetik'in sunuş yazısını beğenerek okudu. 1996 Temmuzunda kitap için yazdığı önsöz, "Bu kitabı, can dostlarım, mücadele arkadaşlarım ve değerli bilim insanları Niyazi ve Behice'nin anılarına ithaf ediyorum." cümlesiyle son buluyordu. *Üniversitede Cadı Kazanı* 16 Mart 1998 günü, yani babamın öldüğü gün yayımlandı. Pertev Naili Boratav da, Berkes ve Boran gibi gurbette öldü ve son yapıtını göremedi.

Cumhuriyetin yetiştirdiği ilk bilim insanları kuşağından bu üç kişi niçin gurbette öldüler? Kestirmeden yanıtlayalım: Sözü geçen ceza davası 1950'de beraatle sonuçlanır; ama Boratav, Berkes ve Boran üniversitedeki görevlerine dönemezler. Zira, davanın "tasfiye" doğrultusunda gelişmekte olduğunu fark eden hükümet, yeni bir "çözüm yolu" bulur: 1948 bütçe yasasıyla Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Folklor ve Sosyoloji derslerine tahsis edilen kadrolar askıya alınır ve "üç solcu öğretim üyesi"nin beraat etseler dahi üniversiteye dönüş yolları kapanır.

İktidarda CHP vardır. Tasfiye, Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer'in öncülüğünde yürütülmektedir. Solcu öğretim üyeleri aleyhindeki nümayişlerin ardında CHP ör-

gütleri vardır. Türkiye çok partili rejime geçmiştir. Meclis görüşmelerinde "bütçe yasası yoluyla tasfiye" girişimine "hürriyetçi" Demokrat Parti de tam destek vermiştir. Bu uygulamaya bilimsel özgürlük adına karşı çıkan sadece iki milletvekili vardır: Adnan Adıvar ve Sadık Aldoğan. Peki meslektaşları ve basın? Kendi üniversiteleri üç öğretim üyesinin "meslekten ihracı"nı kararlaştırmış; ancak bu karar Üniversitelerarası Kurul tarafından bozulmuştur. İktidar ve muhalefet yanlısı basın, büyük çoğunluğuyla tasfiyeye destek vermiş, solcu hocalardan "gençliğe zehirli telkinlerde bulunan" kişiler (Ulus) olarak söz etmiş; "kızıl solculuğa karşı gösterilen hassasiyetin çok yerinde" olduğunu vurgulamıştır (A. E. Yalman, Vatan).

Peki, ama devlet güçleri bu üç öğretim üyesiyle niçin böyle insafsızca uğraştı? Bu insanlar, Türkiye toplumuna egemen olan ideolojik atmosfere ve fikir akımlarına pasif bir biçimde uyum göstermektense bağımsız ve eleştirel bilim insanları olmayı yeğlediler. 1940'lı yılların Türkiyesinin tüm tutucu ve gerici içgüdülerine ters düştüler. "Aykırı", bu nedenle de "zararlı" kişiler olarak algılandılar. Susturulmaları gerekiyordu.

Özel hayatında tüm dünyayla barışık olan Pertev Boratav, mesleki hayatında çokça "aykırılık" örnekleri verdi. 1932 yılında Darülfünun'da asistanken Milli Eğitim Bakanı'nı bilim özgürlüğü adına üç arkadaşıyla birlikte telgrafla protesto ettiği için istifaya zorlandı ve Konya Lisesi'ne edebiyat öğretmeni olarak gitti. 1936'da Almanya'da burslu öğrenciyken, antifaşist görüşleri savundu; Hitler hayranı öğrenci müfettişine ters düştü ve "görüşlerimden vazgeçtim; tamamen milliyetçi oldum" diye günah çıkarmayı reddettiği için bursu kesilerek Türkiye'ye döndü. Alman hayranlığının çok yaygın olduğu 1941 yılında arkadaşlarıyla birlikte bilim dünyasına antifaşist, aydınlık, hümanist ve

eleştirel bir ışık getiren Yurt ve Dünya dergisini çıkardı; gerici-tutucu ve resmi çevrelerin ağır saldırı ve baskılarına rağmen dergiyi 1944'e kadar sürdürdü. "Solcu" bilinen bir avuç meslektaşıyla birlikte (direnmelere ve tepkilere aldırmadan) üniversitede özgür bir bilim odağı oluşturma çabası içinde yer aldı. Ve bu çalkantıların içinde keyifle ve neşeyle çalışmakta, bilimsel üretimini sürdürmekte, bugün bir "ulusal kültür hazinesi" olduğu anlaşılan halk bilimi arşivini oluşturmaktaydı.

Bu nedenlerle Türkiye'de bilim yapması önlendi. Fransa'ya gitti. Araştırmalarını orada sürdürdü. Yirmi üç yıl sonra bir tebliğ sunmak üzere Türk Folklor Kongresi'ne çağrıldı. Adı son anda listeden çıkarıldı ve tebliğini sunamadan döndü. "Can dostları ve mücadele arkadaşları Niyazi ve Behice" gibi gurbette öldü. İşte, *Üniversitede Cadı Kazanı* bu hikâyenin bir bölümünü anlatıyor.

Pertev Naili Boratav ve Büyükleri

Babam Pertev Naili Boratav 16 Mart 1998 Pazartesi sabah 01'de Paris'te doksan bir yaşında öldü. Hastanede yatıyordu. Ölmeden birkaç saat önce karısı ve küçük oğlu ile konuştu. İyileşmekte olduğu izlenimini verdi. Gerçekten iyi görünüyordu. Gece uykuya yattı ve bir daha uyanmadı. Kimseyi üzmeden, telaşlandırmadan ölmeyi başardı.

Pertev Boratav, biraz da babası Abdurrahman Naili Bey ve annesi Sıdıka Hanım gibi öldü. Bunlar, yakınlarını önce ölümlerine alıştıran, sonra da sessizce, kimseyi tedirgin etmeden ölüp giden insanlardır. Sıdıka Hanım'ı da yitirdiğimizde doksan bir yaşında idi. Ölümünden az önce onu İstanbul'da gördüm. "Dişlerimi yaptırmam lazımdı. Nasıl olsa bu kış ölürüm diye vazgeçtim. Ama bu sefer de ölmedim." dedi. Arkasından ekledi: "Nerdesin güzel ölüm?" Birkaç ay sonra "güzel ölüm" onu buldu; sessizce aldı, götürdü.

Bu üç insan, Abdurrahman Naili Bey, Sıdıka Hanım ve Pertev Boratav güzel öldüler. Galiba güzel de yaşadılar. Nedir güzel yaşamak? "Yakın çevrelerine huzur saçarak yaşamak" derseniz, her üçü de bunu fazlasıyla yaptılar. Bu insanlara kızmak hemen hemen imkânsızdı. Kaymakam emeklisi Abdurrahman Naili Bey hanesinin Fatih'teki evlerinin önüne Çarşamba pazarı kurulurdu. Sıdıka Hanım, kocasının pazara gitmesini hiç istemezdi. Çünkü dedem meyve, sebze ve domateslerin en geçkinlerini, neredeyse bozulmaya yüz tutmuşlarını itinayla seçerdi. Kendisine söylenen karısına da, "satıcılara yazık değil mi; onları da birinin alması lazım" derdi.

Bizim "buyukanne" dediğimiz Sıdıka Hanım ise, benim tanıdığım en rahat, huzurlu insanlardan biriydi. Fatih'teki evlerinin alt katını sel basıyor. Ev halkı telaşla alt kattan suyu dışarı atmaya çalışıyor; su tekrar giriyor. Şamatayı fark eden büyükannem, üst kattan geliyor; merdivenin başından aşağıdakilerin haline bakıyor: "Ne yapsanız boş. Ben gidip yatıyorum. Yarın bakarız." deyip yatıyor. Talat Aydemir'in darbe girişimlerinden biri sırasında Ankara'da bizim yanımızda kalıyordu. Sabaha doğru uçaklar alçak uçuş yaparak evi sallamaya başladı. Sıdıka Hanım'ın kulakları pek duymazdı. Sarsıntıyı hissederek uyandı. " Ne var?" diye sordu. "İhtilal var." dedik. "Ben de birşey sanmıştım. Zelzele diye telaş etmiştim. Yatıyorum. Sonra bana anlatırsınız." deyip yorganı başına çekti.

Güzel yaşamak, sadece etrafa huzur vermek değildir. Onları tanıyan herkes Pertev Boratav, Sıdıka Hanım ve Abdurrahman Naili Bey'i, "melek gibi insanlar" olarak hatırlarlar. Ancak bu insanlar iyi şeyler yaptıkları, onurlu ve kendi ölçüleri içinde yürekli bir hayat sürdürdükleri için de güzel yaşadılar.

Abdurrahman Naili Bey, milli mücadele başladığında Bolu'nun Mudurnu kazasının kaymakamı idi. Bu yumuşak,

uyumlu, sıradan Osmanlı bürokratı, ne hikmettir bilinmez; İstanbul hükümetini terk edip Kuvva-yı Milliye saflarına geçer. Abaza ayaklanması patlak verip Milliciler Mudurnu'da yenik düştükten sonra, evin çatı arasından kaçıp canını kurtarır, ama karısını ve bir oğlunu geride bırakır. İstanbul yanlısı bir Çerkes ailesinin merhametine sığınmak zorunda kalan büyükannem, saklandığı evin perde aralığından gördüklerini anlatırdı: "Bizden yaralı bir subay, çeşmeye doğru sürünüyordu. Bir hemşire hanım ona doğru yürüdü. Sevabına bir tas su vereceğini zannettim. Bıçağını çekip subayı şehid etti." İsyanın çöküşünden sonra, dedem kaçtığı kasabaya dönüp emekliliğine kadar, yani on dört yıl daha Mudurnu'da kaymakam olarak kalır.

Sıdıka Hanım 1940'lı yıllarda bir yandan iki oğlunun gizli ve solcu bir gençlik örgütlenmesi nedeniyle Tıbbiye'den hapishaneye taşınmasına, öte yandan da büyük oğlu Pertev'in aleyhindeki ağır bir karalama kampanyasına tanık oldu. O günlerde askeri cezaevinde görevli bir yüzbaşının kendisine, "hanım, hanım, sen de durup durup komünist doğurmuşsun" demesi üzerine bu subaya nasıl yenilmez-yutulmaz bir zılgıt çektiğini sıradan bir olay gibi anlatmıştı. Hapishane anneliği, sonraki yıllarda 6-7 Eylül olayları nedeniyle de tekrarlandı. Mahkûm anaları o yıllarda çok yalnızdılar. Ve Sıdıka hanım ile emekli kaymakam Naili Bey, önce mahpustaki çocuklarından, sonra da medar-ı iftiharları büyük oğullarından ayrı yaşamanın yükünü sonuna kadar, şikâyetsiz, sessiz yüklendiler. Çocuklarıyla hep iftihar ettiler. Akraba çevrelerinden bile gelen tepkilere, iğnelemelere karşı taş gibi durdular.

Pertev Boratav'ın annesi ve babası sıradan insanlardı. Başkalarına huzur aşılayan, onurlu, lekesiz ve bu yüzden güzel bir hayat yaşadılar. Niçin onurlu? Bu sıradan insanlar sıradışı olaylarla karşılaşınca, mayalarının ne kadar sağlam ol-

duğu ortaya çıkıverdi; haysiyetli ve sapasağlam ayakta kalmayı bildiler.

Pertev Boratav öldükten sonra, kamuoyu onun hayat hikâyesinin ana çizgilerini basın aracılığıyla öğrendi. O, Alman faşizminin ve yerli gericiliğin azgın yıllarında, bilim dünyasında antifaşist, aydınlık, hümanist ve eleştirel ışık yakan üç-beş insandan biriydi. Bu yüzden üniversiteden uzaklaştırıldı. Güçlükle ülke dışına gitti ve elli yıl Türk halk bilimini Türkiye dışında geliştirmek zorunda kaldı.

Türkiye'de ilerici insanlar bu süre içinde öyle badirelerden geçti ki, Pertev Boratav'ın serüveni bunların yanında çok sıradan görülür. Yalnız arada önemli bir fark var: Bu olayların en yoğun biçimde seyrettiği 1940'lı yıllarda Pertev Naili Boratav ve arkadaşları çok yalnızdılar. Öğrencileri ve bir avuç aydın kişi dışında kendilerini kimse desteklemedi. Bilim ve fikir insanları olarak onların kimlikleri toplum belleğinden hızla silindi. Sadece lekeli kişiler olarak hatırlandılar. "Boratav" soyadı 1960'lı yılların ortalarına kadar sakıncalı bir ad olarak kaldı. Taşıyanlar için sorunlar yarattı. 12 Mart ve 12 Eylül rejimlerinde çok daha ağır baskı gören aydınlar hiçbir zaman Pertev Boratav ve arkadaşları kadar toplum dışına itilmediler.

Pertev Boratav bu ortamı, çalışmalarına köstek olan öğeleri dışında pek umursamadı. Bildiği gibi yaşamayı, çalışmayı sürdürdü. Hiç geri adım atmadı. Hayatını allak bulak eden dış etkenlerle ülkesinin insanlarını hep ayrı tuttu. Hem bir halk bilimci hem de bir aydın olarak halkı ile hep barışık kaldı. Sözünü ettiğim etkenlere de sessizce, gösterişsiz, kendine özgü bir biçimde, ancak taş gibi direndi. Kendisine sorsanız, böylece yaşamanın çok olağan olduğunu, zaten başka türlü olamayacağını söylerdi. Bana, yani oğluna sorarsanız, annesi ve babası gibi güzel yaşadı, güzel öldü.

Bir Yıldönümü, Bir Bildiri

YÖK geçen hafta on altıncı yılını doldurdu. Bu süre içinde bir kurum olarak büyüdü, yerleşti, kök saldı, belli bir eğitim doktrini oluşturdu. Öyle ki, artık yöneticilerinden, başkanından bağımsız bir "YÖK düzeni"nden söz edebilecek hale geldik.

Elbette YÖK sistemi "ilk günahı"nın izlerinden, yani baskıcı 12 Eylül rejiminin ürünü olma özelliğinden bir türlü kurtulamamaktadır. Bu özellik en açık biçimiyle, üniversiteleri tek kalıba sokma tutkusu ile ortaya çıkıyor: "*Tek tip üniversite, tek tip öğrenci, tek tip öğretim üyesi...*" Biliyoruz ki YÖK, bu tutkuyu olduğu gibi hayata geçirememiştir. Ancak bence, on altı yıldan bu yana YÖK düzenini oluşturan yasaların, yönetmeliklerin, ilke kararlarının ve uygulamaların tümünün ardında, onların ortak bileşkesi olarak böyle bir özlem yer almaktadır.

"Tek tip üniversite..." Bu, Türkiye üniversitelerinin yönetsel ve akademik yapılarını Amerikan üniversite modeline

dönüştürme çabasıdır. YÖK geldiğinde devlet üniversitelerinde bu bakımdan plüralist bir yapı vardı. Amerikan modelini ODTÜ ve Boğaziçi Üniversiteleri, kıta Avrupası (özellikle Alman) modelini ise İstanbul ve Ankara'daki eski, köklü ve büyük üniversiteler izlemekteydiler. Ve bu çeşitlilik iyi bir şeydi.

Kurumlar toplumsal ortamın ürünüdürler. Köklü kurumların yapılarını tepeden inme yöntemlerle değiştirmek, ya başarısız ya da tahripkâr olur. YÖK düzeni, klasik üniversiteleri yasal ve idari yöntemlerle Amerikan modeline dönüştürmeye kalkışınca hem başarısız hem de yıkıcı oldu. Örneğin bu çabalar sonunda, öğretim üyeliğinin doğal tabanını oluşturan "asistanlık" kurumu fiilen tasfiye edildi. Öyle ki klasik üniversitelerdeki elli yaş kuşağı emekli olduktan sonra, bunların, gelip geçen, yarım zamanlı insanların ders anlattığı "içi boşalmış" öğretim kurumlarına dönüşme olasılığı çok yüksektir.

"Tek tip öğretim üyesi..." YÖK'ün "ideal öğretim üyesi" prototipi, işlevsel, kısacası "işe yarayan" bir bilim insanıdır. Tipik örneği, mühendislik bilimlerinde uzmanlaşmış, araştırma gündemini piyasa talebine göre belirleyen, meslek hayatını sanayi-üniversite işbirliği içinde düzenlemiş, bu işbirliğinin yan ürünlerini "citation index"lerde kapsanan dergilerde, çoğu kez aynı projelerde çalışan doktora öğrencileriyle ortak imzalı makalelerde yayımlayan araştırıcılardır. Toplumsal ve insani bilimlerin, güncel anlamda işlevsel olmayan alanları makbul değildir. Örneğin bir Cumhuriyet anıtı olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki kürsülerin çoğu, insani bilimlerin temel disiplinleri, hatta Türkiye'de iş âleminin gereksinim duymadığı temel bilimler YÖK perspektifi açısından gereksiz alanlardır.

"Tek tip öğrenci..." YÖK'ün ideal öğrencisi yüksek öğrenim hizmetini üniversitelerden satın alan bir "müşteri"dir; parasının karşılığını almayı hedefleyen bir kariye-

risttir. Üniversite öğretimi ve diplomasının ona ömür boyu sağlayacağı ek getirinin karşılığını bugünden ödemeyi göze alır. Siyasete, hele düzen dışı akımlara karşı kapalıdır. YÖK düzeni aslında kafaların içini denetlemek istemektedir; ama bunu beceremeyince bu tür akımların öğrencilerdeki dış görüntülerini önlemeye kalkışır. Görüntüler ortadan kalkınca sorun da çözülmüş olur. Bugün sadece türbanla uğraştıklarına bakmayınız. Onların özlemlerindeki üniversite gençleri parkalı veya türbanlı, sarkık veya pala bıyıklı, çember veya kaba sakallı olamaz. Zira, bunlar şu veya bu anlamda "aykırı" dünya görüşlerinin biçimsel yansımalarıdır.

Sanmayınız ki YÖK düzeni türban yasağını koyarken şeriatçılıkla savaşmaktadır. Yıllardan beri yüksek öğrenimi pahalılaştıran YÖK düzenidir. Ağırlaşan maddi koşullarda öğrencilerin yurt, kredi ve burs olanaklarının hızla aşınması karşısında seyirci kalan da aynı düzendir. Bu ağır koşullarda, öğrencilerin tarikatların kucağına düşmesi kaçınılmaz değil midir? Niye şaşırıyorsunuz? YÖK düzeninin gündeminde, genç kuşakları şeriatçı akımlara yönlendiren nesnel koşulları ortadan kaldırmak yoktur. *Bilim özgürlüğünün* önünü alabildiğine açarak, üniversiteleri özgürlüğün yeşerdiği aydınlık odaklara dönüştürme hedefi hiç yoktur. Onların gündemi, şeriatçı akımların sadece bir görüntüsü olan tesettürle uğraşmaktadır.

Bu konuda Öğretim Üyeleri Sendikası'nın (ÖES'in) Başkanlar Kurulu'nca bir süre önce yayımlanan bir bildiri bana kıvanç verdi.

"Türk-İslam sentezi anlayışını ve örgütlenmesini toplumu, bu arada üniversitelere egemen kılmaya çalışan zihniyete ve toplumun tektipleştirilmesine karşı çıkan; bilimden, aydınlanmadan, insanlığın geleceğinden yana olan ÖES, 'Türban Krizi' olarak adlandırılan sorunun yapay bir sorun olduğunu

kabul ederek öğretim elemanlarını 'kolluk görevlisi' olarak gören anlayışa karşı çıkar. Üniversitelerde uygulanan türban yasağının biçimsel ve gözboyamaya yönelik olduğunu vurgulayarak, Siyasal Islam'ın zabıta önlemleriyle değil, ancak özgür bir tartışma ve insanlığın geleceğinden ve emekten yana bir bilim ortamında geriletilebileceğini saptar."

Bu bildiri üç şey söylüyor: Sendikamız, ilk olarak, şeriatçılıkla mücadele etme zorunluluğunu benimsemektedir. İkinci olarak, zabıta önlemlerinin, örneğin "türban yasağı"nın bu mücadeleye zarar verdiğini; karanlık akımlara karşı en etkili silahın bilim ve tartışma özgürlüğü olduğunu vurgulamaktadır. Son olarak da, öğretim elemanlarına "kolluk görevlisi" işlevi yüklemeye kalkışan çabalara karşı çıkmaktadır. Aydınlanmacı ve demokrat tavır da bu değil midir?

Yüz Kızartıcı Bir Belge

1982 yılının 21 Ağustosunda, yani 12 Eylül rejiminin Türkiye'nin aydın çevrelerine dehşet saçtığı bir tarihte Resmi Gazete'de *Yükseköğretim Kurumları Yönetici, Öğretim Elemanı ve Memurları Disiplin Yönetmeliği* başlıklı bir belge yayımlandı. Bu, bir "tasfiye yönetmeliği" idi ve ona, kısaca, "istemediğimiz öğretim üyelerini meslekten çıkarma bahaneleri" adını koyabiliriz. Ancak bu yönetmelik hükümleri pek fazla uygulanmadı. Zira, yönetmelikten iki buçuk ay sonra çıkan YÖK yasası ile doktoralı, doktorasız asistanlar birdenbire sözleşmeli hale geldiler ve bunlardan istenmeyenlerin görevlerine sessizce son verildi. Sıkıyönetim komutanlıkları da işi uzatmadılar. 1402 sayılı yasayı uygulayarak çok sayıda öğretim üyesini "bir daha kamu görevinde çalışamamak üzere" görevden aldılar. 1983 yılında üniversiteler, böylece, büyük ölçüde ayrık otlarından temizlenmiş oldu.

Zamanla 1402'likler idari yargı kararlarıyla görevlerine dönebildiler. "Görevlerinden her nasıl olursa olsun ayrıl-

mış öğretim üyelerinin kadro koşulu aranmadan eski görevlerine dönebileceği" bir yasayla kabul edildi. Böylece, yargı ve yasama organları 12 Eylül rejiminin bu alandaki ayıplarını bir ölçüde temizlediler. Az önce sözünü ettiğim disiplin yönetmeliği de fiilen uygulanmayan bir ibret belgesi olarak kaldı ve unutuldu.

Peki, YÖK ne yaptı? 12 Eylül rejiminin "üniversitelerde tasfiye" yönetmeliğini birdenbire hatırlayarak bir iki eklenti dışında 7 Kasım 1998'de olduğu gibi yeniden yayımladı ve üniversitelere şu mesajı verdi: "Çok partili rejim, insan hakları, hukuk devleti, bilim özgürlüğü benim umurumda değildir. Ben, sizlere hâlâ 12 Eylül felsefesiyle bakmaktayım. Ayağınızı ona göre denk alın."

Bu disiplin yönetmeliğine göre hepimiz suçluyuz. Örnekler vereyim: Pek çok meslektaşım gibi ben de çeşitli yayın organlarının yazı kurullarında görev yapıyorum. Cumhuriyet'te haftalık sütunum var. Bir grup meslektaşımla birlikte Friedrich Ebert Vakfı'nın desteğiyle yürütmüş olduğumuz KIT'ler üzerindeki bir araştırmanın raporu birkaç gün önce KIGEM tarafından yayımlandı. Bu türden çeşitli araştırma projelerini yürüttüm; katkı yaptım. Bilimsel faaliyetleri olan dernek ve vakıfların yönetim kurullarında görev yaptım... Sendikalardan, derneklerden, siyasi partilerden, vakıflardan, TV ve radyo kanallarından gelen konferans, açık oturum davetlerinin çoğunu kabul ettim. Hiç kimseden izin almadan sürdürdüğüm bu tür uğraşlar bana özgü değildir. Meslektaşlarımın çoğu bunların bilim insanlarının doğal görevleri içinde yer aldığını biliyorlar.

Meğerse yanılmışız. Zira, yeni yayımlanan yönetmeliğe göre, YÖK'ce "izin verilenler hariç" üniversiteler dışında "ücretli veya ücretsiz, resmi veya özel bir iş görmek", "üniversite öğretim mesleğinden çıkarmayı gerektirecek fiiller" arasındaymış. Dikkat ediniz, "çalışmak" demiyorlar; "iş gör-

mek" diyorlar. Demek ki benim yukarıda saydığım faaliyetlerin tümü "suç" imiş. Ve elveda üniversite...

Devam edelim: Öğretim Elemanları Sendikası üyesiyim. Sendikamla birlikte "sosyal devlet" ilkesini, yani belli bir ideolojik çizgiyi savundum; bu çizgideki bildirilere katkı yaptım. Siyasi parti üyesi olmayı engelleyen anayasa hükmü kaldırıldığına göre ideolojisini veya programını benimsediğim, beğendiğim bir partiye ve onun çalışmalarına, eylemlerine katılabilirim.

Zor katılırsın: Yönetmeliğe göre, "ideolojik, siyasi... amaçlarla eylemlerde bulunmak; ... siyasi veya ideolojik amaçlı bildiri... ve benzerlerini dağıtmak veya bunları... teşhir etmek veya sözlü ideolojik propaganda yapmak" "kamu görevinden çıkarma cezasını gerektiren fiil veya haller" arasındaymış. Bir kez daha yol göründü...

Bitmedi... Yurtdışında çok sayıda seminere ve konferansa katıldım. Ülkemizin ekonomik, toplumsal sorunları hakkında Türkiye'de yazdıklarım, söylediklerim ile dışarıda söylediklerim arasında ve dinleyicilerin yerli veya yabancı olmaları bakımından hiçbir zaman fark gözetmedim. Eyvah... Ya birileri ve YÖK başkanlığı, dışarıdaki bildirilerimi "yurtdışında devletin itibarını zedeleyecek tutum ve davranışlar" olarak yorumlarsa? Yönetmeliğe göre yeniden suçluyuz ve kamu görevine tekrar elveda...

Meslekten çıkarılmakla iş bitmiyor. Türkiye üniversitelerinin bilim jürileri tarafından bana verilen üç tane *akademik unvan* var: doktora, doçentlik ve profesörlük. Vurgulayalım: Bunlar atama işlemlerinden tamamen bağımsız olarak elde edilen "akademik unvanlar"dır. Atama, unvanı izleyen ve başvuruya bağlı olarak gerçekleşen idari bir işlemdir. (1982'den sonra YÖK yasası sadece profesörlüğü bir "unvan" olmaktan çıkardı.) Nitekim, jüriler ve üniversite organları bana doçentlik ve profesörlük unvanlarını verdik-

ten sonra, üniversitemde bu kadrolara atanmak üzere yaptığım başvurular iki kez reddedildi: 1972'de Adalet Partisi'nin milli eğitim bakanı doçentlik kadrosuna, 1980'de ise Kenan Evren profesörlük kadrosuna atanmamı engellediler. Ancak bu unvanları, edinilmiş akademik haklar olarak kimse elimden alamadı.

YÖK'ün disiplin yönetmeliği bir hukuk skandalı daha işliyor: "Meslekten veya kamu görevinden çıkarma cezası alan öğretim elemanları akademik unvanlarını hiçbir şekilde kullanamazlar." diyor. Elveda otuz küsur yıl öncesinin doktorası... Ve Avrupa ve Amerika üniversitelerinden doktora alan dostlarımız; ayağınızı denk alınız. Yönetmeliği çiğnerseniz, sizin unvanınız da buharlaşıp yok olacaktır.

Söylenecek fazla bir şey yoktur. Ya hepimiz suçluyuz. O zaman YÖK görev başına... Ya da ortada bir hukuk cinayeti vardır. Ve hukukçular görev başına.

Bülent Tanör'ün Ardından

Yeri doldurulamayacak, nesli tükenmekte olan bir bilim insanını, sözcüğün tam anlamıyla aydın bir kişiyi, Bülent Tanör'ü yitirdik.

Bülent Tanör doktoralı bir asistan iken 12 Mart 1971 sonrasındaki baskı döneminin kurbanları arasına katıldı. İstanbul Üniversitesi'nden atıldı. Cenevre'ye gitti. 1974 yılında ben de Birleşmiş Miletler'in Cenevre ofisinde birkaç aylık bir iş buldum. Karı-koca Boratav'lar, Bülent Tanör, karısı Öget ve bir diğer "Cenevre sürgünü" olan Yücel Sayman'la orada tanıştık; çok sıcak dostluklar kurduk. Cenevre kentinin kalabalık bisikletli sakinlerinden ikisi de Tanör'ler idi. Onlara özenerek ve Bülent'in telkini ile ben de bisikletli oldum; ama onlar gibi kent çevresinde 100 kilometreyi aşan gezintilere katılacak enerjiyi ve yürekliliği gösteremeden...

Tanör'ler, biz ve Yücel gurbette Türkiye'yi yaşamaya devam ettik. Üç buçuk yaşındaki oğlumuz Sinan'ın su zannederek ilk kez sek rakıyı tatması, Tanör'lerin evinde ger-

çekleşti. 12 Mart rejiminin vurduğu darbe, Bülent'in aydın kimliğini, çalışma gücünü ve iyimserliğini hiç aşındırmamıştı. Cenevre Üniversitesi kitaplığında çalışmalarını inatla ve keyifle sürdürdüğünü hatırlıyorum.

İspanya'da Franco rejimi son günlerini yaşamakta idi. Ülkelerinin demokrasiye dönüşünü hızlandırma çağrısı yapmak amacıyla İspanyol Marksistleri Cenevre'de bir toplantı örgütlemişlerdi. Bülent'le birlikte toplantıyı izlemek için kongre salonuna gittik. İspanya iç savaşına Halk Cephesi saflarında katılmış sürgündeki devrimciler ile Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden gelen İspanyol işçileri salonu ağzına kadar doldurmuşlardı. Cenevre Kantonu, toplantıya, İsviçre dışından katılanların doğrudan konuşmaması koşuluyla izin vermişti. Bazı liderler konuşmalarını banttan dinlettiler. İç Savaşın efsanevi kadın savaşçısı seksenlik Dolores İbarruri (nam-ı diğer "La Passionaria"), "madem konuşma yapmamıza izin verilmiyor; ben de bir devrim türküsü söyleyeceğim" diyerek, güzel sesiyle Halk Cephesi'nin ünlü marşlarından birini, salondaki İspanyollarının da katılımıyla söyledi. Bülent'in yanımda, "ister revizyonist, ister dogmatik, ister sosyal demokrat olsun, Türkiye'de de emekçi insanları böylesine örgütleyebilen bir partimiz olsaydı pek çok sorunumuz çözülürdü" dediğini hatırlıyorum. Ve bu özlemin hâlâ geçerli olduğunu düşünerek...

Aşağı yukarı aynı tarihlerde Türkiye'ye döndük. Bülent Danıştay'da açtığı davayı kazanarak çok sevdiği mesleğine, üniversitede hocalığa ve bilimsel üretime döndü. Çok geçmeden 12 Eylül darbesi geldi. Bu kez ikimiz de "1402'lik" olduk ve üniversitelerimizden uzaklaştırıldık. Akademik meslekten ayrılmak zorunda kalan insanların bir bölümü, Bülent'in de katılımıyla, adeta "bilim sizin üniversitelerinizin dışında da yapılır" demek için Yapıt adlı bir dergi çıkardık. Bir süre sonra ikimiz de yurtdışında öğretim üyeliği

teklifleri aldık. O tekrar Cenevre'ye gitti; ben Afrika'ya... Siyasi ortamla birlikte adaletin ölçütleri değişip idari yargı yoluyla üniversitelerimize yeni baştan dönünceye kadar...

İstanbul-Ankara ayrılığının da katkısıyla, sonraki yıllarda pek az görüştük. Ankara'da Dedeman Oteli'nde anayasa reform seçeneklerinin görüşüldüğü bir kongrede karşılaştığımızı hatırlıyorum. Ben, o dönemde, Türk Ceza Yasası'nın 141., 142. maddeleriyle birlikte ve 163. maddesinin de kaldırılmasını; ancak bunun karşılığında devletin din işlerine (Diyanet İşleri Başkanlığı ve her türlü dini eğitim dahil) kaynak aktarmasının tamamen son bulmasını savunuyordum. Bülent'le tartıştık. Tartışmamızın ayrıntıları şu anda aklımda değil; ama onun, her zaman olduğu gibi demokrat bir kimlik, ayakları sıkı sıkıya Türkiye'ye basan bir sosyalist dünya görüşü ve sağlıklı Kemalist refleksler arasında sağlam bir sentez yaptığını ve beni etkilediğini hâlâ hatırlıyorum. Aynı sentez Bülent Tanör'ün Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları kitabında açık seçik ortaya çıkar. Bu yapıt, Kemalizmin demokratik kökenlerini irdeleyen ve bu kökenler nedeniyle Türkiye'yi cumhuriyete götüren çizginin devrimci bir dönüşüm olduğunu da ortaya koyan eşsiz bir çalışmadır.

21. Yüzyıla girilirken, bu kimlikteki bir bilim insanını bir kez daha üniversiteden atmaya kalkıştılar. Ve ne kadar ilginçtir ki Bülent Tanör'ü hayatının sonuna doğru ve üçüncü kez meslekten uzaklaştırma girişimi, 12 Mart ve 12 Eylül darbelerinin faşizan zihniyetini "Atatürkçülük" yaftası altında hortlatan üniversite çevrelerinden kaynaklandı.

Bu son mücadelesi sırasında Bülent'le karşılaşamadığıma, konuşamadığıma çok hayıflanıyorum. Görüşebilse idik, bana öyle geliyor ki Bülent Tanör bu yozlaşmış Atatürkçülüğün, Türkiye'nin aydınlık geleceği için bir tehlike haline gelmeye başladığını ve pek çoğumuzun saygıyla be-

nimsediği Kemalist devrimcilikle akrabalığının bulunmadığını söylerdi.

Toprağın bol olsun aziz dostum, sevgili Bülent...

11' 09" 01

On bir ülkeden on bir rejisöre, "11 Eylül'e ilişkin, tamamen özgürce on bir dakikalık birer film çevirin" önerisi yapılmış. Sonuç, 11 Eylül'ün ikinci yıldönümünde gösteriye giren bir film: 11' 09" 01... Ben, filmi, "dünya görüşleri, sinema dilleri farklı on bir rejisörün 11 Eylül faciasına bakışlarında ne gibi farklılıklar ortaya çıkacaktır?" sorusunu sorarak izledim. Ve izlenimlerimi okuyucularımla paylaşmak istiyorum.

"Amerika: 11 Eylül saldırısının ardında senin sorumluluğun da var. Geçmiş günahlarını hatırla!"

İki rejisör, İngiltere'den Ken Loach ve Mısır'dan Yusuf Şahin, filmlerinde bu muhalif/eleştirel mesajı seyircilere aktarıyorlar. Loach, ABD destekli Pinochet darbesinin kurbanlarından Şilili bir sanatçıyı, Şahin ise ABD destekli İsrail zulmünün kurbanı olan Filistinlileri konuşturuyor. Pinochet darbesinin ve Filistin'deki facialarının belgesel malzemelerini de kullanıyorlar. Sosyalist rejisör Loach'ın mesajı çok

daha keskin; Şahin ise, adeta, "aman beni yanlış anlamayın" endişesine de kapılmış. Sonuçta Loach'ın filmi ABD'de gösterim dışı tutulmuş.

Loach ve Şahin'in kullandıkları sinema dilinin bu haklı ve doğru mesajı iletmede uygun birer araç olmadığı izlenimine ulaştım. Niçin düzyazı, deneme, inceleme değil de film? Loach/Şahin katkıları, bu soruya, bence ikna edici bir yanıt getiremiyor.

❧

"Bizler de çok acı çektik. Bizi unutmayınız."

Bosna katliamının dulları, 11 Eylülde bir hatırlatma yürüyüşü yapacaklar. İkiz kuleler haberini aldıktan sonra duraksıyorlar; tartışıyorlar; sonunda topluca yürüyüşe gidiyorlar.

Bosna-Hersek'ten Tanovic'in, bu düz anlatımlı, iddiasız filminde, Loach ve Şahin'in ABD eleştirisi yok. Olsa olsa insan eliyle gerçekleşen (ve sayıları ikiz kulelerdeki 3016 kişiyi çok aşan) "erken ölümler"in sadece Amerikalılar için değil, her yerde, herkes için acı olduğu vurgulaması var.

❧

"Müslümanız; ama bizler de iyi Amerikalılarız; bize kötü muamele etmeyiniz."

Bu, Hindistan'dan Nira Mair'in filminin ağlamaklı mesajı. New York'ta yaşayan Hindistan kökenli Müslüman bir ailenin oğlu 11 Eylülden sonra kayıptır. FBI delikanlının terörist olduğundan şüpheleniyor. Anne ise oğlunun iyi bir Amerikalı olduğunu kanıtlamaya çalışıyor. (Örneğin delikanlı lisede okulunun Amerikan futbol takımına bile girmiştir.) Sonunda gerçek ortaya çıkar: Delikanlı ikiz kulelerdeki kurtarma ekipleri içinde gönüllü çalışırken ölmüştür.

Bu film, Amerikalı liberallerin ve ABD toplumu ile kaynaşma özlemi içinde olan Müslüman cemaatinin gözlerini yaşartmış olabilir. Bana gelince, filmde Şarklı insanın,

beyaz Garplılar karşısındaki müzmin, kronik ezikliğinin izlerini algıladım ve keyif alamadım.

"Ne büyük facia... Topluca ağıt yakalım..."

Ben Meksika'dan Inamitu'nun filmini böyle yorumladım. On bir dakikalık bu "film"in, yaklaşık dokuz dakikası boyunca perde karanlık tutuluyor; sadece anlaşılmayan insan sesleri var. Arada bir yanan ikiz kulelerden boşluğa atlayan kurbanların kısa görüntüleri... Ve filmin sonunda perdede esrarengiz bir yazı: "Allah'ın ışığı aydınlatır mı? Kör mü eder?"

Filmlerden dördünde mesaj aramanın gereği yok. Burkino Faso filmini bir yana bırakalım. İran'dan Makhbalbat ve İsrail'den Gitai iki zıt dünyadan, ustalıkla çekilmiş, belgesel öğeler taşıyan filmler üretmişler. Fransa'dan Lelouch'un usta işi, duyarlı filmi ise, 11 Eylül sabahı New York'ta bir Fransız kadın ile sevgilisinin gerilimli ilişkisini, ikiz kule yıkımı ile ilginç bir biçimde harmanlıyor.

Nihayet iki çarpıcı film: Japonya'dan Inamuro, İkinci Dünya Savaşı'nın gerçeklikleri karşısında insanlığından vazgeçerek bir yılan gibi (sürünerek, tıslayarak, fare yiyerek ve kendisini besleyenleri ısırarak) yaşamaya başlayan bir savaş gazisini anlatıyor. Sonunda ailesi ve köylüleri, yılan-insanı ormana atacaklardır. O da, kendini bir ırmağa bırakarak insanlar arasında yaşamak seçeneğini reddedecektir. Ben, Inamuro'nu yapıtını, 11 Eylül sonrasında Afganistan'da, Irak'ta ölüm makineleri haline dönüşen askerler için bir uyarı olarak yorumladım.

Amerika'dan Sean Penn ise, New York'ta yıkık dökük bir apartman dairesinde karısının anılarıyla iç içe yaşayan (ve usta oyuncu Ernest Borgnine tarafından canlandırılan) yalnız ve yaşlı bir adamı anlatıyor. Karısının saksısı güneş

görmediği için bir türlü çiçek açamamaktadır. Bir sabah, eve aniden güneş girer; çiçekler açıverir. Zira, evin güneşini kapatan ikiz kuleler yıkılmıştır. İçerdiği tehlikeli ve provokatif sembolizm dikkate alındığında, Sean Penn'in filminin ABD'de gösterim dışı tutulduğuna şaşmamak gerekir.

"Merdiveni Tekmeleyip Devirmek"

Ha-Joon Chang, Cambridge Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapan Koreli bir iktisatçı. 2002'de geniş yankı uyandıran ve İngilizce başlığı "Kicking Away the Ladder" olan bir kitabı yayımlandı. Bu başlığı, bence, "Merdiveni Tekmeleyip Devirmek" diye Türkçeleştirebiliriz. İletişim Yayınları kitabın Türkçesini kısa bir süre önce Tuba Akıncılar Onmuş'un çevirisi ve "Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü" başlığı altında yayımladı.

Kitabın özgün başlığında yer alan bu garip ifadenin, yani "merdiveni tekmeleyip devirmek" ifadesinin nereden çıktığını, ne anlama geldiğini merak edebilirsiniz. Kısaca açıklayayım:

Bu ifadenin aslı Alman iktisatçısı Friedrich List'in 1841'de yayımlanan "Politik İktisadın Ulusal Sistemi" başlıklı yapıtında yer alıyor. List'in "merdiven" benzetmesini kullandığı pasajı, Chang'ın kitabından (biraz serbestçe) Türkçeye aktaralım:

"Büyüklük zirvesine ulaşmış birisinin, zirveye ulaşırken kullandığı merdiveni, kendisinden sonra gelenlerin tırmanmasını önlemek için tekmeleyip devirmesi... Adam Smith'in kozmopolit doktrininin ve... Britanya hükümetlerinin kozmopolit eğilimlerinin ardındaki sır burada yatar. Koruyucu gümrükler ve kısıtlamalar sayesinde kendi sanayi gücünü, başka hiçbir ülkenin kendisiyle serbestçe rekabet edemeyeceği derecede geliştirmiş olan bir ulusun yapabileceği en akıllı şey, kendisini büyüklüğe çıkarmış olan merdiveni fırlatıp atmak ve diğer ülkelere serbest ticaretin yararlarını vazetmek olacaktır."

İşte Chang, kitabında, List'in bu saptamasını güncelleştiriyor. Bugünlerde, "gelişmekte olan" ülkeler için Batı'dan kaynaklanan "kalkınma reçeteleri"nin, geçmişte aynı ülkelerde ne derecede uygulandığını sorguluyor.

Chang'ın incelemesi iki ana karşılaştırma üzerine inşa edilmiş. İlk olarak, sanayi, ticaret ve teknoloji politikaları üzerinde duruluyor. İngiltere, ABD, Batı Avrupa ve Japonya iktisat tarihini yakından inceleyerek gösteriyor ki, sanayileşme süreçlerinin başlangıç aşamalarında bu ülkelerin hepsi bebek endüstrilerini korumuşlar; aktif dış ticaret-sanayi-teknoloji politikaları izlemişlerdir. Örneğin sanayi devriminin başlangıç yıllarında gümrük resimlerinin toplam ithalata oranı % 53'e ulaşan İngiltere, sanayide rakipsiz hale gelip serbest ticaret doktrinini de dünyaya ihraç etmeye başladıktan sonra aynı oranı % 6-7'ye indirmiştir. Bugün Batılı hükümetlerin doğrudan veya uluslararası kuruluşlar aracılığıyla yoksul ülkelerde engellemeye çalıştıkları korumacı-müdahaleci politikalar, aynı ülkeler tarafından kendi sanayileşme aşamalarında yaygın biçimde uygulanmıştır.

Chang'ın ikinci karşılaştırması, kurumların tarihi üzerindedir. Bugünün azgelişmiş ülkeleri için Batı'dan kaynaklanan kurumsal düzenleme reçeteleri, içeriği bir hayli

bulanık tutulan "yönetişim" terimi ile sunuluyor. Chang, bu kavramın içini açtığında, esas olarak bugünkü Anglo-Amerikan kurumlarını üçüncü dünyaya "ihraç etme" çabası ile karşılaşıyor. Bu kurumsal düzenlemeler, siyasi rejim, kamu yönetimi, şirketler hukuku, mülkiyet hakları (örneğin fikri haklar), finansal sistem, sosyal güvenlik gibi çok geniş alanları içermektedir. Bu kurumların Batı'da uzun, sancılı bir evrim süreci sonunda bugünkü biçimlerini almış olduğunu, Chang ayrıntılı bir tarihçe ile gösteriyor. Ve aynı kurumsal düzenlemelerin, Üçüncü Dünya ülkelerine birkaç yıl içinde yerleştirilme reçetelerinin ("yönetişim reformları"nın) yıkıcı ve gelişmeyi köstekleyici olabileceğini vurguluyor.

❧

"Batı'nın geçmişi bugünün yoksullarına ne derecede rehberlik edebilir?" Kitabın sonunda bu soru tartışılıyor.

Chang, dış ticaret, sanayi ve teknoloji alanlarında Batı'nın geçmişinde izlenen aktif devlet desteği ile koruma politikalarının sanayileşmeyi hızlandıracağını gösteren tarihsel deneyimlerin, bugünün azgelişmiş ülkeleri için de geçerli olduğunu savunuyor.

Öte yandan, son yüzyıl boyunca dünya çapında kurumsal standartların yükselmiş olduğu ve Batı'nın 100-150 yıl önceki kurumlarının bugünün azgelişmiş ülkeleri için örnek oluşturamayabileceği kitapta kabul ediliyor. Ancak bu kabul, son üç yıl boyunca Türkiye'de de gündemde olan standart "yönetişim reformları"nın Chang tarafından olduğu gibi benimsenmesi anlamına gelmiyor. Koreli iktisatçı vurgulamaktadır ki, gelişmekte olan her ülkenin kendine özgü bir "kurumsal tarihi" vardır ve bunun sonunda oluşmuş bulunan kurumsal yapılar, bugün, 150 yıl öncesinin Batısından çok farklıdır. Bu kurumlar, 1980 öncesinde pek çok ülkede yüksek büyüme hızlarını destekleyebilmiştir. Ve bu kurumsal düzenlemeleri zorla ve hızla Batı ile öz-

deşleştirmeye çalışmak, kaçınılmaz olarak olumsuz sonuçlar verecektir.

"Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü", iktisat tarihi, kalkınma ve iktisat politikaları ile ilgilenen her meslekten insanın keyifle izleyebileceği önemli bir yapıt. Ha-Joon Chang'ın kitabını Türkçeye kazandırmakla İletişim Yayınları çok iyi yapmış. Okurlarıma salık veririm.

Bilge Bir Marksistin Ardından

Yirminci yüzyılın en ünlü Marksist iktisatçılarından biri olan Paul M. Sweezy, 27 Şubat 2004'te New York'ta 93 yaşında öldü. Sweezy, Türkiye'de tanınan bir iktisatçı ve düşünürdü. On yıl önce İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti'nin yıllık toplantısının onur konuğu olarak İstanbul'da konuştuğunda dakikalarca alkışlandığını hatırlıyorum. Yapıtlarının en önemlileri Türkçeye çevrilmişti.

Buna rağmen, Sweezy'nin ölümü anında Türkiye'de fazla bilindiğini sanmıyorum. Yapıtlarının Türkçe çevirileri, otuz beş yıl öncesine aittir. Büyük bir ihtimalle kitapçılarda yeni baskıları bulunmamaktadır. Sweezy'nin Türkçeye kazandırıldığı yıllar sonrasında, dünyada ve Türkiye'de sosyal bilimlerin eleştirel, düzen dışı, Marksist akım ve temsilcilerinin giderek "demode" sayıldığı; üniversite programlarından dışlandığı bir dönemden geçtik. Özellikle sosyal bilim niteliği giderek sorgulanır hale gelen iktisat disiplininde bu eğilim daha da egemen oldu. Bu olumsuz koşullarda eleştirel çizgilerini ısrarla sürdüren "aykırı" bilim

insanlarının ön saflarında yer alan Paul Sweezy gibi ender bir iktisatçının, ölümü vesilesiyle de olsa tekrar değerlendirilmesinde yarar olduğunu düşünüyorum.

Paul Sweezy, 1910'da varlıklı bir ailenin çocuğu olarak New York'ta hayata gözlerini açtı. Harvard Üniversitesi iktisat bölümünden 1931'de mezun oldu. Joseph Schumpeter'in asistanı, sonra da öğretim üyesi olarak 1942'ye kadar Harvard'da çalıştı. İkinci Dünya Savaşı'na istihbaratçı olarak ve daha sonra CIA'ya dönüşecek olan Office of Strategic Security (OSS) içinde katıldı. Ancak hemen açıklayalım ki sonraki CIA'nın aksine, OSS'nin ana gündemi nazizme ve faşizme karşı verilen sıcak savaş idi ve Amerikalı pek çok solcu aydın, örneğin bir diğer Marksist iktisatçı olan Paul Baran savaş yıllarında OSS'de görev yaptılar.

1945'te terhis olduğunda Harvard kendisine kadro vermeyince, Sweezy akademik mesleği (sonraki yıllarda zaman zaman "konuk öğretim üyesi" olarak verdiği konferanslar, dersler dışında) temelli terk etti. 1949'da Leo Huberman'la birlikte *Monthly Review* adı altında bağımsız bir sosyalist dergi çıkarmaya başladı. Bu tarih sola karşı McCarthyci baskı ve kampanyaların başladığı dönemeçtir. Sweezy de bu ortamdan nasibini aldı. New Hampshire Üniversitesi'ndeki "yıkıcı faaliyetler"i soruşturan komisyona ders notlarını vermeyi reddettiği için hapisle cezalandırıldı; ancak bu ceza daha sonra Yüksek Mahkeme tarafından bozuldu.

Bu olayı izleyen yarım yüzyıl içinde Paul Sweezy, kitapları, araştırmaları ile yirminci yüzyılın radikal, devrimci, Marksist düşünürlerinin ön planında (ve öldüğü tarihte en kıdemlisi olarak) yer aldı. Büyük ölçüde onun ürünü olan (ve hâlâ da yayımlanan) Monthly Review dergisi, sadece ABD'de değil, Batı dünyasında Marksizmi ve radikal-devrimci akımları canlı tutan ana kaynaklardan biri olarak önem taşır.

Bir iktisatçı ve sosyal bilimci olarak Paul Sweezy'nin katkıları üzerinde neler söyleyebiliriz?

Sweezy, bir iktisatçı olarak ilk dikkati çeken katkısını, oligopol kuramına ilişkin bir makalesi ile yapmıştı. Ben, Sweezy'nin adıyla ilk kez, kırk küsur yıl önce, sanırım "Readings on Economic Theory" başlıklı bir derlemede "büklümlü oligopol talep eğrisi" konulu bir makalede karşılaşmıştım. Bu yazı, Joan Robinson ve Chamberlin gibi genç kuşak iktisatçılar tarafından neoklasik kuramın tam rekabet varsayımına dayalı yapısını "düzeltmeyi" hedefleyen bir akımın içinde yer alır. Ne var ki 1936'da yayımlanan Keynes'in "Genel Teori"si bu akımı sıçrayarak aştı. Neoklasik iktisat kuramını içten eleştirerek değiştirmeye çalışan genç iktisatçıların pek çoğunun "Genel Teori" sonrasında geleneksel iktisadın saplantılarından nasıl kurtulduklarını; akademik ortamın yepyeni, özgürleştirici açılımlara kavuştuğunu, Sweezy daha sonra açıklamıştır. Ancak Keynes'in yörüngesi içine giren ve orada kalan çok sayıda iktisatçının tersine, Sweezy, bu canlı ortam içinde Marksizme yöneldi. Bunda, Keynes'ten çok Marx'a değer veren hocası Schumpeter'in etkileri olmuştur.

1930'lu yılların ikinci yarısında, Batı sosyal biliminde özellikle iktisat dünyasında üçlü bir ayrışma oluşmakta idi: Tutucu neoklasik geleneğin ve kaskatı sosyalizm düşmanlığıyla Hayek'in temsil ettiği "sağ" çizgi ile Marksizme ve ideolojik olarak sosyalizme yakın "sol" çizgi ayrışmanın iki ucunu oluşturuyordu. Keynesgil iktisat ise "ortada" bir konumda idi. Bir sınıflar savaşında "barikatlar kurulursa", kendi yerinin burjuvazinin saflarında olduğunu ifade eden; ancak iktisat politikalarının temel işlevini "barikatları önlemek" olarak gören Keynes'in takipçilerinin giderek daha sola kaymaları ise zaman alacaktı. Bu çerçevede ilginç bir ayraç, "sosyalizmin (politik) iktisadı" diye adlandırılan

alanda meydana geldi: "Sosyalizmin iktisadi bakımdan teorik olarak mümkün olup olmadığı veya pratikte işlerliği" sağ ve sol iktisatçılar arasındaki ayrışmayı belirleyen bir sorunsal olarak ortaya çıktı. Bu tartışmada "sol"un Marksist kanadında Maurice Dobb ve (kendi anlattıklarına göre) Paul Sweezy yer almakta idi. Lange, Lerner, Dickinson gibi bir "neoklasik sosyalistler" grubu ise tam rekabetçi piyasaların koşullarını sosyalizmin de gerçekleştirebileceğini ve böylece optimal kaynak tahsisine ulaşılabileceğini teorik olarak kanıtladılar.

Sweezy, Ahmet Tonak ve Sungur Savran'la çok daha sonra yaptığı söyleşide, Harvard'da "sosyalizmin iktisadı" başlıklı bir ders verdiğini ve bu dersin onu Marksizme yaklaştıran katkılarını anlatıyor. Bu dersin parlak öğrencilerinden birinin bir hayli solcu bir konum taşıyan Robert Solow olduğunu da ekliyor. Solow'un (ve keza o yılların solcu iktisatçılarından Eric Roll'un) sonraki yıllarda düzen içi akımlara kaymalarının, kendisinin ise Marksist konumunu korumasının ardındaki etkenleri, Sweezy çarpıcı bir bilgelik ve açık sözlülükle, sınıfsal kökenlerine bağlı bir "şans eseri" olarak yorumluyor. Serbestçe bir çeviriyle aktarıyorum: "(Başlangıçta) çok akıllı, parlak radikaller olan Solow ve Roll, (zamanla) politikalarını mesleklerine intibak ettirdiler. Bu, bir tür oportünizmdir; ama bu kişiler açısından kaba ve habis bir oportünizm değildi. Bağımsız geçim olanakları bulunmayan (bilim insanlarının) Amerikan toplumuna özgü baskılara karşı direnmesi çok güçtür. Ben akademik bir maaşa bağımlı olmadığım için talihli idim; aksi halde aynı yola gidebilirdim. Babam First National Bank'ın başkan yardımcısı idi. ABD'de entelektüel çevrede gerçekten bağımsız bir rol oynayabilecekseniz artıdeğerden, biraz da olsa pay almanız gerekiyor. Bu nedenle, bu insanları kişi olarak suçlamak yerine, sadece bir olguyu açıklıyorum ve başkalarını teslim alan bu tür baskılardan kurtulduğum için talihime şükrediyorum."

Sweezy Marksist iktisada ilk önemli katkısını 1942'de "Kapitalist Gelişme Kuramı" başlıklı kitabı ile yaptı. (Bu yapıt, 1970'te Aslan Başer Kafaoğlu tarafından "Kapitalizm Nereye Gidiyor?" adı altında Türkçeye çevrilmişti.) Bu çalışmasında Sweezy, Marx'ın değer, bölüşüm, kriz kuramlarını ve emperyalizm çözümlemesini Anglosakson okurlara yeniden tanıtmayı amaçlamakta; ancak bunu hem temel Marksgil kavramları koruyarak hem de Batı kökenli akademik iktisatçıların kavrayabileceği bir yapı ve biçim geliştirerek yapmakta; daha da önemlisi, emek-değer kuramı üzerinde özgün açılımlar getirmekte idi. "Kapital"in birinci cildinde, emek-değer kuramı, "değerler sistemi" diye adlandırılabilecek bir yapı üzerine inşa edilir. Bu sistemde değişmeyen ve değişken sermaye, içerdikleri emek miktarları ("sosyal bakımdan gerekli emek zamanları") ile, artıdeğer ise işgücünün değerinden türetilen bir katsayı ("artıdeğer oranı") ile belirlenir. Böylece elde edilen "değerler" bütünü, "Kapital"in üçüncü cildinde, "üretim fiyatları" diye adlandırılan sistemle bağlantılıdır. Bu kez, rekabetçi piyasa koşullarında değişken ve değişmeyen sermayenin toplamı üzerinden hesaplanan ortalama bir kâr haddine dayalı bir "fiyatlar" sistemi söz konusudur. Böhm-Bawerk'in Marx'a dönük eleştirisi, birinci sistemden ikincisinin türetilip türetilemeyeceğini tartışmıştı. Sorun, sermayenin organik bileşimi ("sermaye yoğunluğu") farklılık gösteren sektörlerin yan yana var olduğu bir ekonomide, sektörel üretim fiyatlarının değerlerden sapması nedeniyle ortaya çıkar. Sweezy bu yapıtında hem Marksist hem de geleneksel iktisadın gündemine bu sorunu, değerlerin fiyatlara dönüşümü başlığı altında yeni baştan getirdi. Sweezy, ayrıca, emek-değer kuramının "dönüşüm sorunu"nun matematiksel çözümünden bağımsız olarak geçerli olduğunu, "niteliksel-değer kuramı" başlıklı bir ön-bölüm ile peşinen ileri sürmekteydi.

Sweezy'nin ikinci önemli yapıtı, Anglosakson Marksist iktisadının bir diğer önemli temsilcisi olan Paul Baran ile birlikte kaleme aldığı "Tekelci Sermaye" başlıklı kitaptır. (Bu kitap, sanırım Filiz Onaran'ın çevirisiyle 1970'te Türkçe yayımlanmıştır.) Tekelci Sermaye, bence üç önemli katkı içermektedir: Birinci olarak bu kitapta, Marx'ın "artıdeğer" kavramıyla bağlantılı bir "artık" kategorisi, çağdaş kapitalizmin ampirik ve istatistiksel olarak saptanabilen bir öğesi olarak geliştirilmektedir. İkinci olarak, Sweezy'nin 1942'de başlattığı bir çizgi bu yapıtta da izlenerek, kapitalizmin krizleri (veya kronik olarak krizlere yatkınlığı) eksik tüketimci kuramlara dayanılarak açıklanmaktadır. Bu yaklaşım, geleneksel Marksist iktisadın bünyesinde yer alan (ve örneğin Rosa Luxemburg'un temsil ettiği) bir azınlık akımı ile birleşmektedir. Tekelci Sermaye, üçüncü olarak, tekelci kapitalizminin işleyiş mekanizmalarını, "artık"ın yükselme eğilimi ile "massedilmesi" ("realizasyonu") arasındaki gerilime bağlayarak açıklar. Böylece, "eksik tüketimci" kriz çözümlemesi, dev şirketlerin egemenliği, israfçı kaynak kullanımı ve savaş ekonomisi ile bağlantılar kurularak yeniden geliştirilmektedir. Ortodoks Marksistler, bu yaklaşımı "Keynesgil" olarak yaftalayarak eleştirmişler ve örneğin Sovyet iktisatçıları Sweezy ve Baran'ın katkılarını Marksist okulun içinde kabul etmemişlerdir. Sweezy'nin Baran'la birlikte kuramsal bir çerçeveye oturttuğu kapitalizm eleştirisi, daha sonra Monthly Review dergisinde belli ölçülerde "Üçüncü Dünyacı" bir platforma evrilmiş; derginin yazı ailesini oluşturan çok sayıda düşünür tarafından Amerikan kapitalizmine, emperyalizme ve azgelişmişliğe ilişkin eleştirel incelemelerde geliştirilmiştir.

Diğer önemli katkılardan biri, Sweezy'nin "feodalizmden kapitalizme geçiş" sorunsalı üzerinde başka Marksist iktisatçı ve tarihçilerle yaptığı bir polemikte yer alır. Bu polemik, Sweezy kuşağından İngiliz Marksist iktisatçıla-

rından Maurice Dobb'un "Studies in the Development of Capitalism" başlıklı kitabının, kapitalizmin gelişiminde dış ticaret etkeninin rolünü ihmal etmesi nedeniyle Sweezy tarafından eleştirilmesiyle başlamış; İngiltere ve Japonya'dan diğer tarihçilerin de katkılarıyla zenginleşmiştir. Bu tartışmada Dobb'un üretim biçimindeki dönüşümlere dayalı çözümlemesinin, Marksist gelenek ile daha uyumlu olduğunu kabul etmemiz gerekir. Buna karşılık, emperyalizme dayalı bir kapitalizm eleştirisine kendisini bağlamış olan Sweezy, bu tartışmada, kapitalizmin gelişimini biçimlendiren belirleyici etkeni, adeta "erken bir ticari emperyalizm" öğesinde arar gibidir.

Son olarak ele alabileceğimiz katkılar, Sweezy'nin 1930'lu yılların ortalarında Harvard'da ele aldığı "sosyalizmin politik iktisadı" alanına otuz yıl ara ile tekrar dönmesi sonunda geliştirdiği savlarda yer alır. Bu kez kuramsal değil, *Monthly Review*'da olgular üzerine dayalı çözümlemeler ağır basar. Ve uluslararası komünist harekette 1960'lı yılların ortalarında patlak veren Çin-Sovyet çatışmasında, derginin, "sosyalizmin kapitalizme dönüşmesinin mümkün olduğu"nu ileri süren Çin tezlerine yakın bir tavır alması biçiminde ortaya çıkar. *Monthly Review*, bu tartışmada, Sweezy'nin yanı sıra Fransa'dan Charles Bettelheim gibi iktisatçıların da katkısıyla, Sovyet-tipi ekonomilerde piyasa ilişkilerinin kâr güdülenmesine öncelik verilerek geliştirilmesinin, sosyalizmin temel ilişkilerini çözücü katkıları üzerinde durmakta idiler.

Bu tartışmanın başladığı 1964-1966 yıllarında ben Cambridge Üniversitesi'nde Maurice Dobb'un yanında çalışmakta idim. Dobb, İngiliz Komünist Partisi üyesi idi ve Sovyet sosyalizminin ekonomik sorunlarının, piyasaya dönük reformların katkısıyla aşılabileceğini düşünmekte ve savunmakta idi. Bir iktisatçı olarak Dobb'tan çok şeyler öğrendim. Benim nazarımda o da, kişiliği, olağanüstü derin

ve yaygın iktisat bilgisini şaşırtıcı bir alçakgönüllükle birleştiren nitelikleriyle "bilgeler katı"na ulaşmış bir bilim insanı idi. Sovyet ekonomisi ve sosyalist planlama üzerindeki bilgileri, *Monthly Review*'dakilerden çok daha zengin ve derindi. Ne var ki Sovyet-tipi sosyalizmin "gidişatı ve geleceği" üzerindeki değerlendirmeler, salt iktisat terimleriyle sürdürüldükçe eksik kalıyordu. *Monthly Review*'daki katkılar, polemiği bu sınırların dışına taşıdığı için ilginç ve anlamlı boyutlar kazanıyordu. Ben de, o yıllardaki çalışmalarımın ürünü olarak daha sonra "Sosyalist Planlamada Gelişmeler" adıyla yayımladığım yapıtın sonuç kesiminde, Sweezy'nin temsil ettiği çizgiye daha yakın bir konuma ulaşacaktım.

Bu tartışmada, sonunda Sweezy haklı çıktı. Maurice Dobb 1976'da öldü. İyi ki Sovyet-tipi sosyalizmin büyük ölçüde tarihe karışmasını görmedi. Sweezy'yi tanıyan ve izleyen herkes, reel sosyalizmin çökmesinin onu, "haklı" çıkmasına rağmen, mutlu kılmadığını bilmektedirler. Sweezy, hiçbir zaman ABD'nin egemen güçlerince beslenen anti-Sovyetizme sürüklenmedi. Burjuva demokrasinin normlarına uyum, onun için hiçbir zaman sosyalizmin edinimlerini değerlendirme ölçütlerinden biri olmadı. Bu nedenle, devrimci ve sosyalist Küba'yı daima savundu.

Yirminci yüzyıl Marksizmi Bauer, Bukanin, Hilferding, Lenin, Lukacs, Luxemburg, Troçki gibi adlarla parlak bir başlangıç yaptı. Sovyet devrimi, yukarıki adların yanı sıra, Preobrajenski, Strumilin, Nemçinov gibi yeni adların katkılarıyla, Marksist iktisadın, özellikle de "sosyalizmin politik iktisadı"nın geleceğine ilişkin beklentilerin yeşermesine yol açtı. Ne var ki 1930'lu yılların ortalarından sonra Sovyet Marksizmi dondu. Sovyet ekonomisinin pratiğe dönük sorunlarının tartışılması elbette sürdü. Ancak iktisat teorisine, kapitalist ekonomilerin ampirik çözümlenmesine iliş-

kin olarak Sovyet Marksizminin katkıları da giderek kurudu. Bu dönemde, Sovyet şablonunu izleyen "ekonomi-politik" kitapları seri imalat özellikleri taşırlar; ruhsuz, donuk, ölü metinlerdir.

İşte bu yıllarda, Marksist iktisadı, Batı'da bir avuç bilim insanı ayakta tuttu. İngiltere'den Dobb, Meek, Hill, hatta heterodoks özelliklerine rağmen (İtalya ve Polonya kökenleriyle) Sraffa ve Kalecki; Frankofon Avrupa'dan Bettelheim ve Mandel; ABD'den ise (Polonya kökeni ve sonraki yıllardaki gelişimi ile) Lange ve kanımca saf kan Marksistler olan Baran ve Sweezy bu listenin önde gelen adlarıdır.

Paul Sweezy'yi, bu nedenle, saygıyla analım. O ve yukarıda adlarını saydığım Marksistler olmasa idi, yirmi birinci yüzyıla Marksist iktisadı, "Sovyet Marksizmi"nin cenazesi mi taşıyacaktı? Sweezy ve çağdaşlarının katkıları sayesinde, Marksizm dünyayı eleştirel bir perspektifle tanımamıza imkân veren canlı bir kuramsal araç olarak yaşamaktadır. Emekçi insanların kendi kaderlerine egemen olarak dünyalarını dönüştürebilmeleri gündeme geldiğinde de, "bir eylem rehberi" olarak yeniden hayati bir önem kazanacaktır.

Toprağı bol olsun.

BÖLÜM III

YENİ DÜNYA DÜZENİ *NEREYE?*

Finansal Krizler Dünyası

Son yıllarda yeni bir kriz türü, *finansal krizler* iktisatçıların ilgisini çekmeye başladı. 20. Yüzyılın ortalarına kadar iktisat kitaplarında yer alan eski usul krizler talep, teknik ilerleme veya kâr haddi gibi reel ekonomik değişkenlere bağlanırdı. Şimdilerdeyse para ve döviz piyasalarında, borsalarda, bankalar sisteminde, sıcak para hareketlerinde meydana gelen ve finansal sistemleri sarsan, çöküntüye uğratan, giderek reel değişkenlere de bulaşan bir kriz türü öne çıktı.

Gelişmiş ülkeleri de zaman zaman yoklamakla birlikte, bu tür finansal krizler Latin Amerika'da yirmi yıldan beri, Doğu Asya, Ortadoğu ve Doğu Avrupa'da ise 1990 sonrasında gözleniyor. Gelişim biçimleri, nedenleri ve sonuçları bakımından bu krizlerin ortak öğeleri ortaya çıkıyor. Bunlardan bazılarını gözden geçirmek ilginç ve öğretici olabilir.

- Finansal krizler, *banka* ve *döviz* krizlerinden oluşur. Tasarruf sahiplerine karşı yükümlülüklerini yerine getiremeyen ve fiilen iflas eden bankaların sayısı artarsa; mevduat sahiplerinin paniği ancak kamulaştırmalarla durdurulursa ve milli gelirin % 5-10'unu bulan kaynak transferleriyle krizi çözmek hazinelere düşerse banka krizleri söz konusudur. Döviz talebindeki hızlı bir artış resmi rezervlerdeki erimeye rağmen durdurulamazsa; hesapta olmayan, istenmeyen boyutta bir devalüasyona yol açarsa ve döviz borçlusu olan yerli aktörler ile yerli paradan alacaklı olan yabancı aktörler büyük zararlara uğrarlarsa bir döviz krizi söz konusu olur.
- Finansal çalkantı ister bankalardan, ister döviz piyasalarından başlasın diğer alana da bulaştığı andan itibaren yaygınlaşır, derinleşir; banka ve döviz krizlerinin üst üste binmesiyle gerçek anlamda bir finansal bunalıma dönüşür. Bankalardaki çöküntüler döviz piyasalarında kargaşaya katkı yapar; döviz kurunun hızla tırmanması ise döviz yükümlülükleri yüksek olan bankaların çatırdamasına yol açar.
- Sermaye hareketleri üzerindeki denetimlerin kaldırılması ve finansal serbestleşme, banka ve döviz krizlerinin birleşik bir hale gelmesinin ve kapsamlı finansal krizlerin patlak vermesinin önkoşuludur. Sözü geçen alanlarda liberalizasyon meydana gelmeden önce, örneğin 1980 öncesinde, bankalar sisteminde veya döviz piyasalarında meydana gelen çalkantılar kendi sınırları içinde kalabiliyor, yaygınlaşmadan önlenebiliyordu. İç ve dış finansal piyasaları birleştiren küreselleşme olgusunun faturası, böylece, sıklaşan finansal krizler olmuştur.
- Finansal krizler canlanma-patlama-çöküntü aşamalarından oluşan bir döngüyü içermektedir. Sermaye girişleriyle eşzamanlı kredi genişlemesi, "sürdürülemezlik" algılamasıyla son bulmakta; sermaye kaçışları ve finansal

daralmayla dibe vurulmaktadır. Hem çıkış hem çöküş aşamaları, ekonominin tüm reel değişkenlerini kapsamakta ve yatırım, üretim, istihdam, milli gelir düzeylerinde de dalgalanmalarına yol açmaktadır.

- Nominal döviz kurunu donduran veya hedefleyen antienflasyonist programlar veya uygulamalar finansal kriz riskini artırmaktadır. Hatta geniş anlamda finansal kriz yaşayan tüm Asya ve Latin Amerika ülkeleri bu tür döviz kuru düzenlemeleri içinden geçmişlerdir.
- Kim suçludur? Soldan bakan iktisatçılar finansal sistemin, özellikle sermaye hareketlerinin serbestleşmesini; uluslararası finansın "nasıl olsa paramızı kurtarırız" yaklaşımını; yerel veya uluslararası finans kapitali, kısacası küreselleşmeyi suçlu görüyorlar. Sağdan bakan iktisatçılarsa faturayı ulusal finansal sistemlerdeki hantallıklara, denetimsizliğe, makro ekonomik bozukluklara çıkarıyorlar. Açıkçası, bu sonuncu eleştiriler zayıf kalmaktadır. Sonraları krize sürüklenen ülkelere "dérégulation" sloganıyla finansal sistemlerini açma, serbestleştirme telkininde bulunan çevreler, bugün "denetim azlığı" tezine sarılırken inandırıcı olamamaktadır. Ayrıca, kredi genişlemesini besleyen uluslararası finansın günahını göz ardı etmektedirler.
- Finansal sistemlerin dışına çıkan etkenler hiç mi hiç söz konusu değildir? Dünya ekonomisinin büyüme hızını çok aşan büyüme tempolarını ve bunları sağlayacak yükseklikte yatırım oranlarını sürdüren dışa açık ulusal ekonomilerin (Asya kaplanlarının) er veya geç hizaya gelmesi, belki de kaçınılmazdı. Veya dış talebi gerileyen veya döviz getirmeyen alanlara dönük yanlış yatırımların dış kaynaklarla finansmanının krize katkısı göz ardı edilemez. Kısacası, iç talep ihmal edildikçe ulusal ekonomilerin gelişme hızları, son tahlilde dünya ticaretinin büyümesi tarafından sınırlanacaktı.

- Kamu kesimi dengesizliklerinin, finansal krizin önkoşulu olduğu savı giderek terk edilmektedir. Dahası, finansal krizlerin esas olarak yerel veya uluslararası sermayenin, yani özel sektörün tökezlemesinden kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır. Kamu kesiminin ana günahı, izlenen politikalarda değil, politikasızlıkta aranmalıdır.

Kuşbakışı gözden geçirdiğimiz finansal kriz uyarıları, bir "iyimserlik coşkusu" içinde sürüklenip giden Türkiye için "mevsimsiz" görülebilir. Bence, hepsi bizim için de geçerlidir; er veya geç gündeme gelebilecektir.

Asya Krizinin Nedenleri

International Herald Tribune'da yazan William Pfaff'a göre, "Asya büyüme modeli", bankalarla sanayiciler arasında sıkı işbirliği sayesinde hızlı sanayileşmeyi ve ihracata dönük büyümeyi sağladı. Devletin, sanayi-banka, işbirliğine katılması sayesinde Batı ülkelerine göre daha yüksek borç oranlarıyla yürüyebiliyordu.

Robert Wade ve Frank Veneroso *Economist*'e yazdıkları bir mektupta şöyle diyorlar: *"Kore ekonomisi geleneksel olarak borsayla değil, banka kredileriyle gelişen bir büyüme modeline dayanmıştır. Yüksek borç/öz sermaye oranına dayandığı için bu model, nakit akımını veya banka kredilerini etkileyen şoklara karşı duyarlıdır. Ancak banka-sanayi-devlet işbirliği bu şoklara karşı güvenceler oluşturmuştur. Şimdi, Batı bankalarının destek çekmesinden kaynaklanan krizi, IMF önerileri doğrultusunda reel faizleri % 15'e yükselterek çözmek mümkün değildir; aksine şu anda yüksek borçlu olduğu halde, aslında kârlı ve etkin bir yığın şirketin iflasına [ve/*

veya Batı sermaye gruplarınca satın alınmasına] yol açacaktır. Bu kriz, temel değişkenlerden değil, finansal piyasaların başarısızlığından kaynaklanıyor."

Doğu Asya ekonomilerinin ortak bir özelliği, 1990'lı yıllarda Batı, Latin Amerika ve Türkiye ekonomilerinde gerçekleşen yatırım oranlarının çok üzerinde bir sermaye birikimi sağlamış olmalarıdır. 1989-1993 ortalamalarını alırsak, Kore, Tayland ve Endonezya'da sermaye birikim oranı % 35 düzeyindedir. Aynı oran Türkiye ve Meksika'da % 25'ler, Brezilya ve Arjantin'de % 20'nin altında seyretmekteydi. Kapasite oluşumundaki bu hızlı genişleme bir yandan finansman, bir yandan da pazar sorununu sürekli canlı tutar. Yatırım finansmanı Kore'de esas olarak uzun vadeli banka kredileriyle gerçekleşir. Kore ekonomisi geleneksel olarak borsayla değil, banka kredileriyle gelişen bir büyüme modeline dayanmıştır. Yüksek borç/öz sermaye oranına dayandığı için bu model, nakit akımını veya banka kredilerini etkileyen şoklara karşı duyarlıdır. Ancak banka-sanayi-devlet işbirliği bu şoklara karşı güvenceler oluşturmuştur. Kore'de 1996 içinde, ana ihraç ürünlerinden bazılarında (bilgisayar bileşenleri, otomobil, gemi, çelik ve petrokimya ürünlerinde) fiyat düşmeleri ortaya çıktı. İç pazar, bu durumu telafi edecek büyüklükte değil. Kore, bu yıllarda OECD üyeliğinin bir koşulu olarak finansal piyasalarını dışa açma yolunu seçti. Pek çok alanda (örneğin sermaye ihracı ve yabancı firmaların Kore sermaye piyasasına girmesi üzerinde) kontrolleri sürdürürken firmaların dış borçlanmaları üzerindeki hükümet kontrol ve kısıtlarını hafifletti. Dış talepteki daralma, Kore firmaları için ciddi bir nakit akımı sorunu doğurunca, firmalar Batı bankalarından kısa vadeli borçlandılar. Yerli paranın değerlenmesi (ucuz döviz) ve daha düşük faiz oranları, hükümet kontrollerinin kaldırıldığı bir dönemde, kısa vadeli dış borçlanmaları çekici hale getirdi.

1997'nin başlarında Kore'nin başına iki felaket geldi. Maliye Bakanlığı'na Kang adlı bir neoliberal getirildi ve Hanbo, Sammi, Kia ve Jinro gibi dev Kore firmaları dış borçlarında ödeme güçlükleriyle karşılaştılar. Geçmişte benzeri koşullarda hükümet-sanayi-bankalar işbirliği güçlüğü çeken firmalar için belli kurtarma operasyonları düzenlerlerdi. Bu kez durum değişikti: Alacaklılar Kore bankaları değil, yabancı bankalardı ve Maliye Bakam bu tür "kurtarma operasyonları"na ilke olarak karşı çıkan bir "serbest piyasacı" idi.

Yabancı bankalar Kore firmalarına açtıkları kısa vadeli kredileri yenilemekte ayak sürümeye başladılar. Kore parasının (won'un) değeri hızla düşmeye başladı. Kore, ABD ve Japon hükümetlerine doğrudan destek başvurusunda bulundu. IMF'ye gitmekten böylece kurtulmak niyetindeydi. ABD Hazine yetkilileri, Kore'nin hem bankalarla hem de Japonya ile doğrudan anlaşma yapmasına karşı çıktılar. Kore krizini, ülkeyi IMF koşullarına tabi kılacak ve Kore sanayisinin ABD sermayesinin girişine açmanın bir fırsatı olarak görmekteydi. Böylece kriz yönetimi ABD ve IMF'nin kontrolüne geçti. ABD Hazine yardımcısı Lawrence Summers ve IMF Başkanı Michel Camdessus doğrudan doğruya müdahale ederek duruma el koydular ve Kore'nin IMF yönetimi altına girmesini sağladılar. Kore hükümeti IMF koşullarına razı olduktan sonra Camdessus, anlaşmanın yürürlüğe girip para akımının başlayabilmesi için 18 Aralıkta yapılacak olan başkanlık seçimlerinin üç adayının da kendisine yazılı olarak IMF anlaşmasına seçimlerden sonra uyacaklarını bildirmelerini önkoşul olarak ileri sürdü. Başkan Kim Young-sam, bu tür bir belgeyi, üç adayın Camdessus'ya değil, kendisine vermesi türünde bir ara yol buldu. 3 Aralıkta IMF anlaşması yürürlüğe girdi. Orta-sol aday Kim Dae-jung IMF'ye muhalefetle ve seçilirse IMF anlaşmasını tanımayacağını vaat ederek oy toplama fırsatını kaçırmadı. 3 Aralık tarihini "ulusal utanç günü" olarak ilan

etti. Ancak 12 Aralıkta Camdessus'ya özel bir mektup yollayarak bu sözlerini yalanladı ve *stand-by* koşullarına uyacağını vaat etti. Seçildikten hemen sonra da IMF ile yakın ilişkiler oluşturdu ve Korelilere "işsizliğe hazır olun" çağrısını yaptı. Kim Dae-jung, Türk sosyal demokratlarıyla yakın benzeşim içindedir.

The *Guardian*'da (15 Ocak 1998) Martin Woollacott: *"Doğu Asya'da sıradan insanların sosyal refahı, işletmelerce sağlanır. Güneydoğu Asya'da ise yozlaşmayla iç içe girmiş kayırma (patronage) sistemleri, istihdam ve maddi olanakların sıradan insanlara da intikal etmesini sağlar. Sağ-kanat Amerikan çizgisi, hem 'devletçi' hem de 'kayırmacı' kapitalizme karşı çıkarken, bu sistemlerin milyonlarca insana iş ve sosyal güvenceler sağladığını görmezliğe geliyor. Bu görüşler doğrultusunda Asya toplumları öyle kararlar almaya zorlanıyor ki birçok firma ulusal mülkiyetten yabancı sermayeye geçecek; binlerce insan işsiz kalacak; pek çok işletme kapanacak; hükümetler de kurbanlara destek sağlayacak harcamaları yapmaktan alıkonacak. Siyasi kargaşa yaratmak için bundan daha iyi bir reçete düşünemezsiniz.*

Geçen on yıl boyunca Asya halkları küresel ekonomiye katıldılar. Onlar daha çok büyümeden pay alacaklar; bizse [finansal piyasalar sayesinde] ellerine geçen paranın önemlice bir dilimini paylaşacaktık... Sonunda, Asyalılar aşırı kapasiteye ulaştılar; bizse sürdürülemez getiri oranlarına alıştık. Doğu-Batı bütünleşmesi esasen sağlam temele dayanmıyordu; biz de krizin çözümü için izlediğimiz yöntemlerle, bunu bir daha onarılamayacak derecede tahrip ettik."

Financial Times'da Martin Wolf (20 Ocak 1998). *"Asya felaketi mali veya parasal gevşeklikten kaynaklanmadı. Şu anda geleneksel 'wisdom' Asyalılara mümkün mertebe çabuk ve olabildiğince Batılı olmayı salık veriyor. IMF'nin programlarının ardında bu felsefe yatıyor. Ne var ki Doğu Asya'nın büyük hatası, liberalizasyona çok az değil, çok fazla ve çok dikkatsizce yönelmiş olmalarıdır. Veneroso ve Wade'e göre*

Asyalılar çok yüksek oranda (GSYİH'nın üçte biri kadar) tasarruf ediyorlar ve bu tasarrufları bankaların aracılığıyla firmalara aktarılıp sermaye birikimi ve büyüme oranları sağlanıyor. Bunun sonunda banka pasifler/GDP ve firma borçları/öz sermaye oranlarının çok yüksek olması, sisteme önemli risk öğeleri getiriyor. Bu risklere karşı üç tür güvence var: (i) Şirketlerle bankalar arasında (neredeyse ortaklığı) andıran uzun dönemli bağlantılar; (ii) mevduat sahiplerinin tasarruflarını bankacılık sisteminin dışına kaydırmasına karşı kısıtların varlığı; (iii) mali bakımdan tedbirli bir hükümetin vergileme gücü. Hükümetlerin yakın geçmişteki en büyük hataları, (i) kısa dönemli dış borçlanmaya izin vermesi, hatta teşviki; (ii) kurları sabitlemek, (iii) (G. Asya'da) başıboş gayrimenkul kredilerine yol açmak oldu. Kısa vadeli dış borçlanma, banka-şirket arası yukarıdaki bağlardan yoksun. Dış borçlanma bu derecede yaygınlaşınca, 'domestic lender of last resort', firmalara destek veremiyor. Yabancı bankalarsa, borçluları kötü zamanlarda desteklemek yükümlülüğünü hissetmiyorlar. Aksine, verdikleri kredi doğru ve başarılıysa yüksek getirileri paylaşıyorlar; başarısızsa zararları paylaşmıyorlar (hatta eğer kredi alacakları yüksek faizli devlet tahvillerine dönüştürülürse kriz koşullarını lehlerine dönüştürüyorlar).

Şu andaki esas sorun, sermaye hesabının liberalizasyonu için ne yapmalı sorusu. İki sorun var: (i) Asya'daki kadar yüksek tasarruf oranları varken, sermaye kaçışı çok ciddi boyut kazanabilir. (ii) Özellikle kısa dönemli dış borçlanmalara karşı hızlı önlem almak gerekiyor. Bu yapılmazsa, firmaların zararları vergi mükelleflerinin sırtından uluslararası finansa aktarılacak."

Seattle Göstericilerine Selam

"Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) baş mimarı kimdir?" diye soranlar, herhalde "Arthur Dunkel" yanıtını alacaklardır. Dunkel, GATT'ı 1995 yılı başında DTÖ'ye dönüştüren "Uruguay görüşmeleri"nin büyük bölümünde GATT'ın genel direktörüydü. DTÖ'nün mal ve hizmet ticaretiyle, fikri haklarla, yatırımlarla ilgili ve üye ülkeleri bağlayan, yaptırımlar da içeren kuralların çoğu onun yönlendirmesiyle oluştu.

Üç buçuk yıllık bir uygulamanın sonunda 1998'de DTÖ'nün Cenevre'deki Bakanlar Konferansı'na örgütün "ağababası" Dunkel de davet ediliyor. Dunkel DTÖ'yü protesto etmek için dünyanın dört bir yanından gelen insanların bu küçük, tutucu, düzenli İsviçre kentini fiilen işgal ettiğini görüyor. Konferansta fazla işi de olmadığı için, "acaba sıradan İsviçreliler bu gösteriler için neler düşünüyorlar?" diye merak ederek kentin kafelerini dolaşıyor. Cenevrelilerle görüşüp tepkilerini soruşturuyor.

"Şaşkınlıkla fark ettim ki Cenevreliler kentlerini allak bullak eden göstericilere sempati duymaktadırlar. Onlara göre, DTÖ, sorunlarımızın birçoğunun sorumlusu sayılan küreselleşmenin bir simgesidir ve göstericiler bu güce meydan okudukları için hoş karşılanmaktadır."

Dunkel, bunun üzerine, elleriyle yetiştirdiği "yavru"sunun kısa sürede nasıl olup da sıradan insanların tepkisini, hatta nefretini topladığı üzerinde düşünüyor. Yanıtı bir hayli çarpıcı: *"Fark ettim ki DTÖ'de oluşturulan politikalar üzerinde Batılı hükümetler ile iş çevrelerinin görüşleri özdeşleşmektedir. DTÖ'deki kararların oluşmasının tamamen iş çevrelerinin kontrolüne geçtiği, insanların günlük hayatına müdahale eden bu karar ve uygulamalar karşısında vatandaşların bunları etkileme gücünden yoksun, yani çaresiz oldukları anlayışı böylece yaygınlaştı. Gönüllü (devlet-dışı) kuruluşların DTÖ'ye karşı oluşturdukları tepkinin ardında, haklı olarak bu algılama yatıyor."*

Dunkel, bir yandan *burjuvazi ile devlet*, öte yandan *vatandaşlar*dan oluşan ayrımı fark ederken, Turk halkının bilgeliğinin bir ürünü olan "vatandaş" kavramına ne kadar yaklaştığını elbette bilemez; ama onun birkaç ay önce yaptığı bu saptama, Seattle'da yaşananların ardındaki temel nedeni de çok özlü bir biçimde ortaya koymaktadır.

Seattle'daki protesto gösterileriyle ilgili tüm haber ve izlenimlerin ortak noktası Dunkel'in saptamasıyla birleşiyor: Sıradan insanlar ve aydınlar, yerel, uluslarası burjuvaziye, çokuluslu şirketlere, metropol ülkelerinin siyasi iktidarlarına ve onların ust-örgütleri olan IMF, Dünya Bankası ve özellikle de DTÖ'ye karşı baş kaldırıyorlar: "Küreselleşme adı altında dünyayı bizim dışımızda biçimlendiremezsiniz. Buna razı olmayacağız."

"Dünya alınan-satılan bir meta (mal) değildir." "DTÖ'ye hayır deyin yeter." "Ormanlarımızdan uzak durun. Onlar bizim vatanımızdır; pazarlanabilir metalar değil." "Temsil

edilmediğimiz ve katılmadığımız bir küreselleşmeye hayır." Ve Lincoln'ün demokrasi tanımını bozarak, "DTÖ halkın, şirketler için, şirketler tarafından yönetimidir." Benim uzaktan saptayabildiğim sloganlardan bazıları bunlar. Eminim, Seattle göstericilerinin içinden Cumhuriyet'e haberler ileten Ergin Yıldızoğlu'nun dağarcığında çok daha renkli bir liste vardır.

Sanki bu savları peşinen doğrulamak istercesine, Seattle toplantısının giderleri dünyanın en güçlü devleti olan ABD tarafından değil, dev şirketlerin bağışlarıyla karşılandı ve konferansın örgütlenmesi Microsoft'un patronu Bill Gates ile Boeing'ten Bill Condeit'in başkanlığındaki bir komite tarafından üstlenildi. Bu, bir "bakanlar" toplantısı olduğu halde, katkı yapan her şirkete konferansa serbestçe giriş, reklam, tanıtım yapma, delegelerle serbestçe görüşebilme hakkı ve imkânı sağlandı. Protestocular, bu durumu elbette DTÖ ile uluslararası sermaye arasındaki bütünleşmenin ek bir kanıtı olarak görecekler ve teşhir edeceklerdi.

Seattle'daki çok çeşitli tepkilerin ortak noktası buydu; yani "sermayenin tahakkümüne ve halkın dışlanmışlığına karşı başkaldırı" idi. Bu başkaldırıyı haklı kılan ek nedenler de vardı: "Küreselleşme" denen olgunun hemen hemen her ülkede yoksulun ve emeğin aleyhine, zenginin ve sermayenin lehine sonuçlar verdiği; dünya çapında da azgelişmiş ve metropol ülkeler arasındaki farkları daha da açıp derinleştirdiği algılanmaktaydı. DTÖ'nün çalışma gündemini oluşturan Uruguay anlaşmalarının ve onların uygulanmasının azgelişmiş ülkeler için önem taşıyan her alanda, örneğin tarım, tekstil, anti-damping uygulamaları, fikri haklar, hizmet ticareti ve yatırımlar gibi konuların hepsinde gelişmişlerin lehinde, yoksul ülkelerin aleyhinde sapmalar içerdiği de bütün tarafsız gözlemciler tarafından görülüyordu.

Bu ortak hareket noktasının ve saptamaların dışında, muhaliflerin, örneğin ABD sendikacılarının ve Üçüncü Dünya'nın çözüm önerileri elbette ve doğal olarak uyumlu değildi. Dünyanın dört bir yanından gelen bu çok renkli, çoksesli, tutarsız "enternasyonal", Seattle'daki DTÖ toplantısının bir anlaşmaya varmadan dağılıp gitmesine katkı yaptı. Ellerine sağlık. Hepsine selam...

Dünya Ticaret Örgütü'nün Günahları

Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) Seattle toplantısını hallaç pamuğu gibi atan "sokak çocukları"nın kimlikleri, amaçları, ideolojileri herhalde uzun süre tartışılacak. Ancak tartışılmayacak kadar açık bir olgu var: Sokak çocukları Seattle Bakanlar Toplantısı'nın 30 Kasım sabahı Paramount Tiyatrosu'nda yapılması planlanan resmi açılış oturumunu ("plenary"yi) fiilen engellediler. Açılış oturumu yapılamadığı için de Genel Kurul gündemi onaylanmadı; başkan ve üç başkan yardımcısı resmen seçilemedi. Genel Kurul başkanlığına ev sahibi sıfatıyla seçilmesi beklenen ABD temsilcisi bayan Barshewski, daha güvenli bir mekânda program dışı yapılan ilk toplantıya fiilen (yani seçimsiz ve gündemsiz) başkanlık etmeye başladı. Komisyon toplantılarının başlaması "talimatını" verdi. Sokak muhalefetince kuşatılmış komisyon çalışmaları ve kulisler de tıkanıp kalınca, Barshewski, delegelerden pek azının haberdar oldu-

ğu bir geceyarısı toplantısında, Bakanlar Toplantısı'nın "askıya alındığı"nı ilan ederek oturumu, dolayısıyla da Seattle defterini kapattı.

Şu anda Seattle toplantısına resmen son veren bir belge yoktur. DTÖ'nün Cenevre'deki sekretaryası, böyle bir belgeyi taşıyan çantanın Seattle ile Cenevre arasında "kayıp" olduğunu, rivayete göre Cenevre yerine Atlanta'ya gittiğini belirtiyor. Yani komedi süregeliyor.

Uluslararası örgütlerin genel kurullarının kuralları vardır ve bu kurallar DTÖ için de geçerlidir. Her genel kurul gündemi belirleyen, başkanı ve yardımcılarını seçen bir genel toplantıyla (plenary) açılır; komisyon toplantılarıyla devam eder; komisyonların karar tasarılarını onaylayan; bir sonraki genel kurulun yer ve tarihini belirleyen bir diğer "plenary" ile son bulur.

Seattle'da ise bunların hiçbiri yapılmadı. Dolayısıyla DTÖ'nün şu andaki durumu da hukuken tartışmalı hale geldi. Uluslararası hukukçular üç olasılık üzerinde duruyorlar:

(1) DTÖ'nün Seattle Genel Kurulu, örgütün yazılı kurallarına uygun biçimde açılmamış ve son bulmamış, yani hukuken yapılmamıştır.

(2) Genel Kurul açılmış, ancak son bulmamış; başkan Barshewsky tarafından "askıya alınmıştır". Dolayısıyla, devam etmek üzere yeniden açılması mümkündür ve yarım kalan işlerin nasıl tamamlanacağına karar vermek, Başkanlık makamının, yani ABD'nin elindedir. Bu, doğal olarak ABD'nin tezidir.

(3) Genel Kurul açılmış ve herhangi bir karar almadan son bulmuştur. Ancak DTÖ'nün boşlukta kalmaması için, bir sonraki Bakanlar Toplantısı'nın (yani Genel Kurul'un) nerede, ne zaman yapılacağını belirleyecek kısa gündemli bir "Küçük Genel Kurul"un toplantıya çağrılması gerekecektir. Bu ve benzeri işleri, Genel Kurullar

arasında DTÖ'nün yetkili organı olan Genel Konsey üstlenecektir. Cenevre'de toplanan Genel Konsey, bu doğrultuda eğilim göstererek Seattle toplantısının başkanlığı iddiası ile ABD'nin yetkilerinin süregeldiği yorumuna yüz vermemiştir.

Görüldüğü gibi DTÖ kargaşa içindedir ve bu durumu bir yandan "sokağın", bir yandan da azgelişmiş ülke temsilcilerinin muhalefetleri gerçekleştirmiştir.

Azgelişmiş ülke (veya "Güney") temsilcilerinin muhalefeti, DTÖ'nün beş yıllık karnesinden kaynaklanıyor. Bunların DTÖ'ye verdikleri "kırık not"un ardında yatan olgulardan bir bölümünü sıralayalım:

- Uruguay görüşmeleri sırasında ve onu izleyen müzakere süreçleri boyunca Güneyli temsilcilerin büyük bölümü dışlanmış; ABD, Japonya ve AB heyetleri arasında sürdürülen pazarlıkların sonuçları kendilerine olup bittiler biçiminde sunulmuş ve bunları kabul etmek zorunda bırakılmışlardır. Bu tür olup bittilerin Seattle'da tekrarlanmasına rıza göstermemişlerdir.
- DTÖ'de uzlaşmazlıkların çözümü için öngörülen süreçlerin çok pahalı, uzun süreli olduğu, fiilen büyük ülkelerin lehine işlediği ortaya çıkmış; Güney ülkelerinin lehindeki sonuçları hayata geçirmek sık sık engellenmiş; özellikle ABD ile uzlaşmazlığa düşen ülkelere ABD yönetiminin tek yönlü ticaret yaptırımları uygulaması önlenememiştir.
- Uruguay anlaşmaları özellikle AB ve Japonya'da tarıma dönük aşırı koruma ve teşviklerin büyük ölçüde sürdürülmesini mümkün kılarken, aradan geçen süre içinde, Dünya Bankası'nın yapısal uyum politikalarını izlemek zorunda bırakılan Güney ülkelerinin birçoğu tarımsal destekleme politikalarını tasfiye zorunda bırakılmışlardır.

- Güneydeki en rekabetçi sanayi kolu olan tekstil-konfeksiyonuna karşı Kuzey ülkelerince uygulanan korumacı kotaların hafifletilmesini erteleyen Uruguay anlaşmasının haksızlığı iyice ortaya çıkmıştır. Güney kökenli ihraç ürünlerine karşı keyfi anti-damping uygulamaları bir türlü önlenememiştir.
- Hizmet ticareti, yatırımlar ve (bitkilerin, hayvanların, mikro-organizmaların, biyolojik ve mikro-biyolojik süreçlerin "patentlenmesini" mümkün veya zorunlu kılan) fikri haklar üzerindeki anlaşmaların Güneylilerin aleyhine ağır sapmalar içerdiği anlaşılmıştır.

Seattle gündemi bu haksızlıkları düzeltmeyi değil, bunlara yenilerinin eklenmesini öngörüyordu. Birbirinden pek hoşlanmayan "sokak çocukları" ile AGÜ diplomatları adeta ortaklaşa DTÖ'nün çarkına çomak soktular.

Sonrası? Bekleyelim; göreceğiz...

Küreselleşme mi? Emperyalizm mi?

Yazının başlığındaki soruyu, bence, "gerekince küreselleşme, gerekince emperyalizm" diye geçiştiremeyiz. Zira bu iki terim, aynı olguya iki karşıt bakış açısını temsil ederler. İnceledikleri olgu, ulus-devletlerin ötesinde, bir bütün olarak içinde yaşadığımız dünyadır. Ancak iki yaklaşım arasındaki paralellik burada son bulur.

Uluslarüstü sisteme veya dünya ekonomisine bakışınızı "küreselleşme" terimiyle, onun perspektifi içinde başlatırsanız, esas olarak "pembe gözlükleri" takmış olacaksınız. Bu gözlükler, size, işlevsel bir işbölümü içinde bütünleşen, öğeleri arasında birbirini tamamlayan karşılıklı etkileşimlerin başat olduğu, gereksiz çarpıklıklardan arındırıldığı takdirde değişimin ve gelişimin kimseye zarar vermeden gerçekleşebileceği (yani potansiyel olarak herkesin kazançlı çıkabileceği), özünde ahenkli olan bir dünyayı algılatır. Ve belki de en önemlisi, bu doğrultudaki değişimlerin kaçınılmaz olduğunu düşündürür.

Aynı nesnel olgulara, yani uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkilere, dünya sistemine "emperyalizm" perspektifi

ve söylemi icinde bakmaya basladığınızda, kavrayışınız değişecektir. Bu kez dünya sistemini kutuplaşmış, hiyerarşik bir yapı içinde algılayacaksınız. Sistemin kutuplarının çıkar birliği içinde değil sömürü, kaynak aktarımı ve uzlaşmaz karşıtlıklar içinde ilişkilere girdiği dikkatinizi çekecektir. Sistemin öğeleri arasında karşılıklı bağımlılık değil, uluslarüstü sermayenin ve metropol devletlerinin "diğerleri", özellikle de çevrede yer alan halklar üzerinde oluşturduğu egemenliği, yani tek yönlü bağımlılık ilişkilerini gözleyeceksiniz. Bu, zaman zaman şiddetin de belirleyici olduğu ve çelişkiler üzerine inşa edilmiş bir dünya algılamasıdır.

Bu iki karşıt söylemden bugünlerde hangisi itibarda? Soruyu siyaset çevreleri bakımından ele alırsanız, Batı dünyasında, iktidar ve ana muhalefetleri ile tüm siyaset çevrelerinin ve onların denetimindeki uluslararası kuruluşların küreselleşme söylemini elbette sahiplendiklerini göreceksiniz. Bu, doğaldır. Ancak son çeyrek yüzyıl içinde dünyada meydana gelen değişimlerden çok zarar gördüğü ileri sürülen yoksul ulkelerde dahi, siyaset çevrelerinin küreselleşme söylemine gönüllü olarak veya çaresizlik içinde teslim olduklarını görüyoruz. "Çaresizlik içinde teslimiyet", örneğin küreselleşme gündeminin uzantısı olan neoliberal politikaları, istemeyerek de olsa uygulamak zorunda kalan azgelişmiş ülke yöneticileri için geçerlidir. Üstelik bunlardan bazıları, bu politikalara karşı oluşan halk tepkisi sayesinde iktidara gelmiş olsalar dahi... Bu durumları da ya emperyalizmin varlığını ve gücünü ya da küreselleşme sürecinin kaçınılmazlığını ortaya koyan kanıtlar olarak yorumlayabilirsiniz.

"Hangi söylem itibarda?" sorusunu iktidar ve ana muhalefetlerden oluşan siyasi güçlerin dışında yer alan fikir ve eylem dünyasına, "aydın kamuoyları" diyebileceğimiz çev-

relere odaklaştırırsak, son beş yıl içinde dünyaya giderek eleştirel bir perspektifle bakan akımların, tepkilerin yaygınlaştığını gözleyeceğiz. Ancak burada da kullanılan söylem, eleştirinin içeriğini belirleyecektir. "Küreselleşme" söylemi içinde geliştirilen tepkiler, eleştirel yaklaşımı, "kaçınılmaz, ancak olumsuz etkileri de olan bir sürecin zararlarını azaltmak, yararlarını artırmak" gündemi ile sınırlı kılacaktır. Zira "kaçınılmaz" görüldüğü andan itibaren "küreselleşme" olsa olsa düzeltilmek üzere eleştirilir; mümkünse düzeltilir; ancak onunla mücadele edilemez.

Buna karşılık "emperyalizm" reddedilebilecek bir durumdur. Onunla temelden mücadele edilebilir. Kazanmak, yenilmek veya belirsiz sonuçlar söz konusu olabilir; ancak bu mücadele "emperyalizmin düzeltilmesi, reformu" gibi bir gündem taşıyamaz.

Günümüzde giderek yaygınlık kazanan "küreselleşme karşıtı hareketler"e bu açıdan bakmak gerekiyor. Bu hareketlerin bir kanadı, "başka bir dünya mumkundür" sloganındaki gibi, sistem dışı çizgilere yöneldiğinde dahi, bunu "küreselleşme" terimine takılıp kalarak, adeta "emperyalizm" terimini kullanmadan antiemperyalizm yaparak gerçekleştiriyor.

Muhalif hareketlerin bir kanadı ise, "küreselleşme" söyleminin sınırlarını gözeterek "majestelerinin muhalefeti" işlevini üstlenmiş görunmektedir. Köktenci muhalifler IMF/Dünya Bankası/DTÖ'nün kapatılması çağrısını başlatırken, ılımlı eleştiriciler bu kuruluşların Üçüncu Dünya'ya uygulattığı politikaların "ıslahını" istemekle yetiniyorlar. Ve bu politikalarda, örneğin yoksulların daha fazla gözetilmesini, artan katılım ve saydamlığı, yolsuzlukla mücadeleye öncelik verilmesini öneriyorlar. Bu sınırlı gündem ile Dünya Bankası tarafından pazarlanmaya başlayan "yeni

kuşak" neoliberal reformlar arasında yakın bir benzerlik oluştuğu da dikkati çekmektedir.

Ocak 2004 Hindistan'da Dünya Sosyal Forumu toplandı ve özünde emperyalizm/küreselleşme ikilemince temsil edilen bu iki çizgi karşılaştı. Gelişmeleri dikkatle izlemeyi sürdüreceğiz.

Cancun'da Tarım Politikalarının Tıkanması Üzerine Çeşitlemeler

"Yapısal Bir Hata"nın Maliyetleri

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), belki de bir "gaflet" sonunda "demokratik" bir yapı içinde kuruldu. Bu yeni uluslararası örgütün en üst organı olan Bakanlar Konferansı'nda kararlar, (kararın niteliğine göre) ya oydaşma ("consensus") ya üçte iki veya yarıyı aşan oyçokluğu ile alınır ve şu anda 146'yı bulmuş olan üyelerden her birinin bir oyu vardır. Böylelikle, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ndeki gibi sadece seçkin ülkelere bahşedilmiş veto hakkı yoktur ve Dünya Bankası (DB) ve IMF'de olduğu gibi "hissedarların sermaye payları" oranında ağırlıklandırılmış bir karar alma mekanizması yoktur. Bu özelliğin DTÖ'nün zengin azınlığı için Bakanlar Konferanslarında yarattığı güçlükler, 1997 Singapur toplantısının sonuna kadar AB ve ABD heyetleri tarafından uygulanan çeşitli tehdit ve ödün öğeleri ile aşılmaya çalışıldı. Amerikalı ve Avrupalı uzmanlar ve diplo-

matlar, "yeşil oda toplantıları" diye anılan küçük ve yoğun kulis çalışmaları sonunda ve "böl ve yönet" yöntemi sayesinde Üçüncü Dünya hükümetlerinin temsilcilerini kendi çizgilerine getirmeyi başarabildiler. Singapur toplantısı, böylece, DTÖ'nün müzakere gündemini (yatırımlar, rekabet ve devlet ihaleleri gibi) ticaret dışı konulara taşıma kararını aldı.

1997-1998 Asya krizi azgelişmiş ülkelerin birçoğunu küreselleşme büyüsünden kurtaran bir katkı yaptı. Bunu izleyen ilk Bakanlar Konferansı 1999'da Seattle'da gerçekleşti. Seattle'da Kuzey Amerika sendikaları ile çoğunlukla Batı kökenli devlet dışı kuruluşlar, farklı gerekçelerle de olsa küreselleşme karşıtı muhalefetlerini sokaklara yansıttılar. Sokaktan güç alan, gözleri açılmaya başlayan ve DTÖ çalışmalarını bloke edebileceklerinin farkına varan Asyalı, Latin Amerikalı, Afrikalı temsilciler Konferansın sonuçsuz dağılmasını sağladılar.

Bir sonraki Bakanlar Konferansı, "sokak etkeni"nin devre dışı kaldığı Doha'da yapıldı. Yoksul, azgelişmiş ülkelere "bir parmak bal" çalınarak, Doha sonrasındaki müzakere gündemi "kalkınma round'u" diye adlandırıldı; tüm konularda kalkınma önceliklerinin dikkate alınacağına ilişkin bir taahhütte bulunuldu. Bu gevşek taahhüt karşılığında ABD/AB bloku, Singapur gündeminin belirlediği "yeni konular"ın, bir sonraki Konferans yeri olarak belirlenen Meksika/Cancun'da karara bağlanması gibi stratejik bir kazanım elde etti.

Ne var ki Meksika'da "sokak" bir kez daha Konferansı kuşattı. Başta Meksikalılar, Güney ve Kuzey Amerika'dan gelen küreselleşme karşıtları Afrika'dan, Asya'dan, Latin Amerika'dan gelen Üçüncü Dünya temsilcilerine moral verdiler. Biraz da bu moral sayesinde, Konferans başlar başlamaz dünyanın en yoksul coğrafyalarından birinden, Batı Afrika'dan gelen dört "gariban" ülkenin temsilcileri,

özellikle ABD'ye dönük bir çağrıda bulundular. Özetle ve mealen şunları söylediler: *"Sizlerin dış ticaret doktrininize göre Batı Afrika, pamuk ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Ne var ki ABD'deki 25000 pamuk çiftçisine 4 milyar dolara yakın sübvansiyon veriyorsunuz. Bu sübvansiyonlar sayesinde aslında pamuk ihraç etmemesi gereken bu çiftçiler, dünya piyasalarına pamuğu bizim maliyetlerimizin altında satıyorlar. Batı Afrika'da pamuktan geçimini sağlayan 10 milyon insan, bu yüzden yoksulluğa mahkûm kalıyor. 2006'ya kadar pamuğa dönük tüm sübvansiyonlarınızı kaldırın ve bu arada pamuk fiyatlarındaki düşmeden dolayı bizim uğradığımız zararları tazmin edin. Bunları kabul etmezseniz, Konferansın diğer ve yeni konularda alacağı her karara karşı çıkacağız."*

Pamuk üzerindeki bu beklenmedik karşı çıkışa ek olarak, tarım konusunda ABD ve AB'nin hazırladığı karar tasarısı, gelişmekte olan ülkelerin Brezilya, Çin, Güney Afrika, Hindistan, Meksika ve Tayland gibi prestijli üyelerini içeren bir grubu tarafından reddedildi. Tarımda bir ilerleme sağlanmadıkça, Konferansın diğer gündem maddelerine geçişe karşı (DTÖ'nün "demokratik" yapısı sayesinde) etkili bir direnme gerçekleşti. Ve Cancun Konferansı, esas itibariyle tarım politikalarındaki anlaşmazlık nedeniyle bir sonuç belgesi çıkaramadan, başarısızlıkla son buldu.

DTÖ'nün kuruluşuna damgasını vuran "yapısal hata" (yani "bir üye, bir oy" ilkesi), böylece "zenginler kulübü"nün bu uluslararası kuruluşun çalışmalarına egemen olmasını önlemiş görünmektedir. GATT Uruguay müzakerelerinin sonuçlanarak DTÖ'nün kuruluş kararının alındığı 1994'te, küreselleşme karşıtı hareketlerin sokaklara hükmedecek bir kitleselliğe ulaşabileceği; Üçüncü Dünya'dan gelen resmi heyetlerin de neoliberal doktrinlerin büyüsünden bu kadar çabuk kurtulabilecekleri öngörülememişti.

Ancak Cancun'daki "tıkanma"nın somut vesilesi, DTÖ'nün tarım anlaşmasının ana öğelerinin ve ilerleme gündeminin azgelişmiş ülkelerde yarattığı rahatsızlıklar olmuştur. Bu nedenle Washington ve Brüksel'in tarıma dönük politikalar üzerindeki reçetelerini biraz daha ayrıntı ile tartışmak yararlı olabilir.

Tarımsal "Reformlar"ın Sakat Gündemi

Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde siyasi iktidarlar tarımsal ürün piyasalarına müdahale etmekte iseler, temelde üç farklı amaç söz konusudur.

Birincisini popülizm dürtülerine bağlayabiliriz. Tarımsal yapıları aile işletmelerine ve küçük üreticiliğe dayalı ülkelerin yöneticileri, bilgi, sağduyu ve deneyimle fark etmişlerdir ki tarımsal piyasalar kendi haline bırakıldığında üretici aleyhine sistematik sonuçlar vermeye yatkındır. Yüzbinlerce üreticinin piyasa güçlerine teslimi, (a) tarım/tarım-dışı (genellikle sınai) fiyat hareketlerinin uzun dönemde tarım aleyhine seyri; (b) tarımsal ürünün iç veya dış piyasalardaki (katma değer ve ek ara-mal öğelerinden arındırılmış) nihai fiyatı ile çiftçinin eline geçen fiyat arasında geniş bir makasın oluşması ve bunun zaman içinde açılabilmesi; ve (c) tarımsal ürünlere özgü büyük boyutlu fiyat dalgalanmaları ile sonuçlanır. Farklı rejimler içinde kırsal kitle tabanına dayanma gereksinimi içinde olan siyasi iktidarlar, köylü-çiftçi nüfuslarını bu etkenler karşısında koruma amacı ile tarımsal piyasalara müdahale etmişlerdir. Biraz farklı bir popülist dürtü, kentli tüketici kitlelere ucuz gıda sunma amacı ile temel gıda üreticilerinden dünya fiyatlarının altındaki fiyatlarla alım yapan kamu kuruluşlarının yönelişlerinde söz konusudur. Bu durum, özellikle düşük maliyetli pirinç üretimi yapan Çin, Hindistan, Vietnam

gibi ülkelerde söz konusudur. Ve üretici, kentli tüketici lehine ("popülist" etkenlerle) "vergilenmiş" olmaktadır.

İkinci amaç, çelişkili ve hiyerarşik bir dünya sistemi içinde, ekonomik rasyoneli zayıf dahi olsa, gıdada kendine yeterliktir ve bu, pek çok azgelişmiş ülkede bir ulusal politika önceliği olarak benimsenmiştir. Pirinç, buğday, mısır gibi temel gıda maddelerinin ithal fiyatı ulusal üretim maliyetlerinin altında olsa bile, pek çok ülke toplam talebin yüksek bir oranını (mümkünse tümünü) ülke içi üretimle karşılamayı, pahalı destekleme politikalarını göze alarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. Neoliberal bağnazlık açısından bu çabalar, kaynak israfının tipik reçeteleridir ve ithalat serbestleştirilerek bunlara son verilmesi gerekir. Ne var ki neoliberal reçetelere teslim olan pek çok ülke, beklenen refah artışları yerine açlıkla karşılaştı. Örneğin, 2000 yılında yüksek (2.5 milyon ton) bir mısır üretimi sağlayan Malawi, stok oluşturmaya kalkışınca IMF'nin itirazı ile karşılaştı; "çok yüksek ve pahalı mısır stoku tutmak israftır; bunları sat; başın zora girerse dünya piyasalarından satın alırsın" önerisi ile baskı altında tutuldu. Malawi, IMF anlaşması gereği stoklarını sıfırladıktan sonra 2001'de kötü bir hasatla karşılaştı; üretim % 36 düştü. 2000'de tonunu 45 dolara sattığı mısırları bir sonraki yıl 255 dolara ithal etmek zorunda kaldı. Dünya piyasalarından alım yapacak gücü olmadığı için ve üretim açığının sadece % 6'sını ithalatla karşılayabildi. Sonuç, yüzbinlerce insanın açlığa sürüklenmesi oldu. Bu tür felaketler arttıkça, "gıda güvenliği" hedefine dönük eleştirilerin saygınlığı aşınmaya başladı.

Üçüncü olarak, kalkınmacı amaçlardan söz edilebilir. Gelişme sürecinin erken aşamalarında, tarımsal artık kalkınmaya dönük bir birikim kaynağı olarak kullanılabilme olanağı yaratır. Özellikle dış piyasalara dönük tarımsal arzın pazarlanması, devletçe veya kamuya ait kuruluşlar

("Marketing Boards") tarafından gerçekleşirse, çiftçinin eline geçen fiyat ile birim ihraç fiyatı arasındaki makas, politika önceliklerine göre sanayiye, tarımsal altyapıya veya eğitim-sağlık ya da enerji-ulaştırma türü sosyal/ekonomik altyapı yatırımlarına yönelitilebilecek bir birikim fonu oluşturabilir. Bunu, tarımın piyasa mekanizması aracılığıyla vergilenmesi diye nitelendirebiliriz. Bu uygulama, Batı'da rakip ürünleri olmayan, kahve, kakao, kauçuk türü ihraç ürünlerinde uzmanlaşan ülkelerde yaygındır. Bu tür bir kamusal düzenleme yoksa, yerel ticaret sermayesinin aynı işlevi görmesi teorik olarak imkânsız olmayabilir. Ne var ki, (a) ticaret sermayesinin el koyacağı "artık"ın bir birikim kaynağı olarak kullanılıp kullanılmayacağı belirsizdir; ve (b) kamusal kurumların yokluğunda pazarlama kanalları çokuluslu şirketlerin denetimine geçebilir ve sözü geçen "artık" ülke dışına aktarılır. (Öte yandan Üçüncü Dünya'nın Markos/Mobutu tipi yozlaşmış rejimlerinde bu kaynağın yönetici kliğin kişisel servetine dönüşmesi de çok istisnai değildir.)

Bu farklı etkenlere bağlı müdahaleler, ülkelerin tarımsal üretim ve ihracat profiline, gelişme düzeyine ve tarımsal yapıda küçük üreticilik ile büyük-oligarşik toprak mülkiyetinin göreli ağırlıklarına göre farklılık göstermiştir. Ancak şu genel saptamaların yapılabileceğini düşünüyorum: (a) Ülke içi temel gıda talebini karşılayan ürünlerde (öncelikle hububatta, tali olarak yağlı tohumlarda ve hayvancılıkta) destekleme yaygındır. (b) Büyük ölçüde dış piyasalar için üretilen (kahve, kakao, kauçuk, çay gibi) ürünlerde "vergileme" hedefi öne çıkmıştır. (c) Tüm koşullarda çiftçinin eline geçen fiyatlarda istikrar da gözetilmiştir.

Bütün bu etkenlerin sonunda, azgelişmiş ülkelerdeki iç ticaret hadlerinin uluslararası tarım piyasalarındaki ticaret hadlerinden daha az dalgalandığı; uluslararası ticaret

hadlerindeki uzun dönem düşme eğiliminin ülke içi fiyat hareketlerine yansımasının belli ölçülerde önlenebildiği söylenebilir. Bu son saptamaya ilişkin iki ayrı araştırmama ait bulgulardan örnek vereyim. Birincisi, Türkiye ile ilgili: 1974 temel alınırsa, 1996'da dünya tarımsal ticaret hadleri 42, Türkiye'nin iç ticaret hadleri 66 olmaktadır. İkincisi, siyah (Büyük Sahra'nın Güneyindeki) Afrika ile ilgili: "Tüm gıda ürünleri" (TGÜ) ile "tarımsal hammaddeler"in (THM'nin) uluslararası ticaret hadleri ile siyah Afrika'nın iç ticaret hadleri (AITH) 1973 ile 1987-1995 ortalamaları arasında karşılaştırılmaktadır ve TGÜ ile THM 39 ve 58'e düşerken AITH'nin 113'e çıktığı belirlenmektedir. Dahası, Afrika ülkeleri tarıma "çok" ve "hafif" müdahale eden iki gruba ayrıldığında, AITH müdahaleci grupta 138'e çıkmakta; "liberal" diyebileceğimiz grupta ise 75'e düşmektedir. Bu arada, Afrika ülkelerinde tarımsal fiyatların Türkiye'den daha iyi korunduğu izleniminin doğduğunu da belirteyim. (Afrika için bu bulgular, *Cambridge Journal of Economics*'te, Mayıs 2001'de yayımlanan bir makalemde yer alıyor.)

Amaçları ne olursa olsun, azgelişmiş ülkelerde izlenen tarımsal politikalar genellikle piyasalara müdahaleler biçimi almıştır. Taban fiyatlar, destekleme alımları, ürün veya girdi piyasalarının pazarlama kuruluşlarınca denetimi ve kredi-girdi sübvansiyonlarının yaygınlaşması gibi... Özellikle ABD'nin tarımsal politikalarında önem taşıyan çiftçilere üretimden ve girdilerden bağımsız olarak (hatta bazen üretimi kısma karşılığı olarak) verilen transferler Üçüncü Dünya ülkelerinde pek gözlenmez. İşte 1980'li yıllardan bu yana önce IMF/DB programlarında, sonra da DTÖ kural ve normları aracılığıyla azgelişmiş ülkelere kabul ettirilmeye çalışılan politikalar, tarımsal ürün ve girdi piyasalarındaki müdahalelerin tasfiyesini hedeflemiştir. Genel olarak tarımcı nüfusa dönük (ve ABD modelinde gözlenen türden)

kaynak aktarımları ise "meşru" görülmüştür. Bu ayrım DTÖ'nün tarım anlaşmasına, dış ticareti saptırıcı desteklemeler kavramıyla girmiş; belirli ürünlere ve girdilere dönük tüm müdahale ve kontroller, "kavuniçi kutu" (İngilizcesi "amber", yani "kehribar" kutu) diye nitelendirilen bir kategoriye alınmış ve bunların zaman içinde tümüyle tasfiyesi hedeflenmiştir. "Kalkınma müzakereleri"ni başlatmak iddiasındaki Doha bildirisinde dahi, "ticareti saptırıcı ülke-içi desteklemelerde büyük boyutlu indirimler" müzakere gündemine alınmıştır. Buna karşılık, ABD-türü "çiftçilere, cari üretimle ve fiyatlarla bağlantılı olmayan ve devlet bütçesinden yapılan doğrudan ödemeler", "yeşil kutu" diye adlandırılan bir kategoriye alınmış ve bu tür desteklemeler üzerinde herhangi bir sınırlama, kısıtlama öngörülmemiştir.

Böylece pamuk çiftçisi başına yılda ortalama 150.000 doları aşan doğrudan ödeme, herhangi bir destekleme alımı, taban fiyat, girdi sübvansiyonu içermediği için "ticareti saptırıcı etki içermeyen" türden bir transfer olarak kabul edilmiş; serbest bırakılmıştır. Bu çerçeve içinde ABD'li pamuk çiftçisine verilen gelir transferinin, pamuk üretimini desteklemediğini; dış ticaret kuramının kutsal kavramlarından göreli üstünlük bakımından pamukta ABD'nin önünde gelen Afrikalı üreticiyi yapay olarak handikaplı kılmadığını; dünya pamuk fiyatlarını aşağıya çekerek Afrika pamuğunu piyasa dışına itmediğini ve kısacası ticareti saptırmadığını ileri sürebilmek için neoklasik bağnazlığa saplanmış olmak yetmez; açıkça kötü niyetli olmak gerekir.

Ayrıca soralım: Azgelişmiş ülkelerde ticareti saptırıcı özellikler taşıyan müdahaleler sayesinde, ulusal tarım fiyatları uluslararası ticaret hadlerinin üstünde seyretmişse yanlış mı yapılmıştır; yoksa "etkinliği sağlamak" uğruna ulusal ticaret hadlerinin dünya tarım fiyatları gibi göçmesi

veya olağanüstü dalgalanmalara teslim edilmesi mi yeğlenmeliydi?

Öte yandan sorun sadece DTÖ kurallarının taraflgirliğiyle ilgili değildir. Son on beş yıl boyunca DB programlarında, Üçüncü Dünya ülkelerinde tarımsal ürün piyasalarını ve ihracatını denetlemek için kurulmuş pazarlama kurullarının ("Marketing Boards"un) kapatılması istenmiştir. Pamuk üreticisi ve ihracatçısı Afrika ülkeleri de bu "kurumsal tasfiye"den paylarını almışlar; pamuk piyasalarını denetleme olanaklarından yoksun kılınmışlardır. DB programlarından yakayı sıyırmış azgelişmiş ülkeler ise, DTÖ Genel Sekreterliği'nin hazırladığı Cancun ön-taslağına göre, önümüzdeki on yıl içinde kavuniçi kutu kategorisindeki (yani piyasa müdahalelerinden oluşan) toplam destek ölçüsünü ("aggregate measure of support"u) % 40 oranında azaltacaktır.

Tarımsal ihracata uygulanan sübvansiyonları ve kredi desteklerini saymazsak, 1999'da ABD'nin ülke-içi tarımsal destekleme ödemelerinin sadece % 25'i, AB'nin ise % 55'i "kavuniçi kutu" kategorisine girmekte idi. Azgelişmiş ülkelerde ise bu oran % 100'e yakındır. Ortak Tarım Politikası reformu ile bu oranın AB'de yakın zamanda ABD oranına yaklaşacağı öngörülüyor. ABD, AB, Japonya, Kanada gibi ülkelerde farklı destekleme türleri genellikle bütçelere yansımaktadır ve bunlar belli bir destekleme türünden diğerine geçebilecek esnekliğe sahiptirler. Bütçe harcamaları IMF/DB ve uluslararası "rating" kuruluşlarının kısıt ve baskısı altındaki azgelişmiş ülkeler ise bu tür esneklikten yoksundurlar. Örneğin Türkiye'de tarım satış ve kredi kooperatifleri ve desteklemeye dönük yetmiş yıllık bir kurumsal miras tarihe karıştıktan sonra, ortaya çıkacak boşluğun hangi bütçe imkânları ile kaç yıl, nasıl süreceği belirsiz doğrudan gelir desteği ile doldurulabileceğini sorgulamak gerekir.

DTÖ'nün kuruluşunda, ticareti saptırıcı destekler safsatasına kanıp ses çıkarmayan azgelişmiş ülkeler Cancun'da uyandılar. DTÖ'nün tarım gündemini lehlerine değiştiremeyince Konferansı bloke ettiler. Fakat pek çoğu, önümüzdeki bir iki yıl içinde IMF/DB programlarıyla veya ABD/AB ile yapacakları ikili anlaşmalarla DTÖ çerçevesi içinde direndikleri tarımsal ödünlerin çok daha fazlasını, üstelik tek yönlü olarak vermeye mecbur kalacaklardır.

"Çeşitleniniz; İşleyip Satınız!"

Pamuk, şeker, pirinç, mısır, buğday... ABD ve AB'nin bu ürünlerde örneğin Batı Afrika, Jamaika, Haiti, Meksika ve Suriye'ye karşı göreli/karşılaştırmalı üstünlük taşımadıkları açıktır. Ne var ki dış ticaret göreli değil, mutlak üstünlüklere göre gerçekleşir. Bu, fiilen "ucuza satan kazanır" anlamına gelir ve "ucuza satma" sadece "daha düşük mutlak maliyet" anlamına gelmez; buna ek olarak ABD/AB'de tarıma dönük çok büyük hacimli (ancak "ticareti saptırıcı" sayılmadığı için neoliberal sapkınlığın meşru kıldığı) kaynak transferleri de düşük fiyatlı ihracatı mümkün kılar. Bunun sonunda Afrika'da pamuk, Jamaika'da şeker, Haiti ve Tayland'da pirinç, Meksika'da mısır ve Suriye'de buğday üreticileri ya üretimden kopmakta, ya da üretim maliyetlerinin altında fiyatlara mahkûm kalmaktadırlar.

Peki, bu durumda sözü geçen ülkeler tarımda ne üretip, ne ihraç edeceklerdir? Örnek verdiğim ürünler, Kuzey ve Güney'in rakip ürünleridir. Soru, Meksika gibi, üretim yapısı tarım dışına ve sanayiye kayarak çeşitlilik kazanmış ülkelerde esas olarak tarımcı nüfusu ilgilendirir ve üretimden kopmak zorunda kalmanın sosyal yansımaları bakımından önemlidir. Örnekte saydığım diğer ülkeler, özellikle de Afrika ülkeleri için ise soru, bütünüyle ekonomik gelişmeyi tıkayacak bir önem taşımaktadır. Örneğin Afri-

ka'da izlenen sanayileşme politikaları, "Berg Raporu" diye anılan 1982 tarihli bir DB raporundan bu yana, neoliberal iktisatçılarca insafsızca eleştirilmekte; sanayiye dönük yönelişler bu ülkelerin iktisat politikalarında belirleyici rol oynayan Bretton Woods kurumlarınca kösteklenmektedir. Kısacası, tarımdaki tıkanmaları, tarım-içi kaynak kaydırmaları ile çözme seçenekleri öncelik taşımakta; sorunu sanayileşmeci politikalarla aşma çabaları eleştirilmektedir. Bu durumda, Kuzey'in aşırı sübvansiyonlu ürünlerine rakip olmayan ürünlerde uzmanlaşmayı artırma; yani hububat, şeker pancarı ve pamuk tarlalarında (nasılsa) kahve, kakao, çay ve kauçuk yetiştirme seçeneği mi söz konusu olacaktır? Bu fazlasıyla abartılı ve eskimiş öneriyi, artık DB dahi öncelikle savunamıyor. Bunun yerine, "çeşitlenme ve işleyerek ihraç" önerileri rağbet görüyor.

"İşleyerek ihracat" önermesinin geleneksel anlayışıyla sanayileşmeye açılan bir pencere olarak anlaşılmadığını; tarım ürünlerini ham biçimiyle değil, paketleyerek, olgunlaştırarak, suyunu çıkararak, şişeleyerek, olsa olsa konserveleyerek ihraç etmenin kastedildiğini vurgulamak istiyorum. Bu bağlamda, sorunun çok daha derinde yattığını görmek gerekir. Önce Albert Maizels, sonra da 2002 Trade and Development Report ile UNCTAD dış ticaret hadlerinde bozulma eğiliminin sadece hammadde üretiminde uzmanlaşanlara özgü bir kader olmadığını; dünya ekonomisinin azgelişmiş kutbunda yer alan ülkelerin, merkez ile ticaretlerinde ister işlenmemiş veya işlenmiş tarımsal ürünler, isterse (teknoloji-yoğun olmayan) sanayi ürünü ihraç etsinler, aynı kaderi sineye çekmek durumunda olduklarını gösterdiler.

Bu tartışmayı, dış ticaret hadleri sorunsalının dışına taşıyarak zenginleştirebiliriz. Otuz yıl kadar önce UNCTAD uluslararası hammadde piyasalarının yapılarını, çokuluslu şirketlerin özel konumunu da dikkate alarak ince-

lemeye başladı. 1977'de UNCTAD verilerini kullanarak genel olarak uluslararası hammadde ticaretinde, ampirik olarak da muz ve tütün ticaretinde bölüşüm kategorilerinin belirlenmesine dönük bir çalışma yapmıştım. Uyguladığım yöntem, nihai fiyatı çeşitli aşamalardaki katma değer ve ara-mal bileşenlerine ayrıştırarak hammaddenin doğrudan üreticileri ile ihracatçı ülkenin paylarını, uluslararası veya ithalatçı ülkedeki sermaye gruplarının ve devlet payları ile karşılaştırma olanağı vermekte idi. Çok sonraları Fröbel, Gereffi ve diğerleri meta (veya "değer") zincirleri adı altında, öncelikle sınai ürünler için ve emek maliyetindeki uluslararası farklılıkların belirlediği parçalanmayı uluslararası bir bölüşüm analizine dönüştürdüler. Son yıllarda meta/değer zincirleri çözümlemesini tekrar hammadde ticaretine taşıma girişimleri var. Bunlar, hammadde ticaretine katılan farklı aktörlerin, üreticiden başlayarak nihai tüketici-kullanıcıda son bulan meta zincirlerinin farklı halkalarının nihai fiyattan aldıkları payların belirlenmesine (1970'li yıllara göre biraz daha kaba yöntemlerle) imkân verebiliyor.

Bu tür bir kavram çerçevesinin bulguları, azgelişmiş ülkelerin tarımsal ürün ihracatında sadece birim miktarda ürün ihracatına tekabül eden ithalat kapasitesinin aşınmakta olduğunu (yani dış ticaret hadlerinin gerilediğini) göstermiyor; buna ek olarak, tarımsal ürünlerin nihai piyasalardaki fiyatları içinden ihracatçı ülkenin ve bu ülkenin içinde de dolaysız üreticilerin (çiftçi/köylülerin) eline geçen payın da düşmekte olduğunu gösteriyor. Üstelik, yeni reçetelere uyarak "çeşitlenme/işleyerek ihraç" çabaları durumun düzelmesine hiç katkı yapmıyor. Bazı örnekler vereyim:

- "Geleneksel ihraç ürünlerine devam...": Kahveyi örnek alalım. 1977'de ithalatçı ülkelerde gerçekleşen nihai kahve fiyatı içinde, ihracatçı ülkelere intikal eden oran % 51, bunun içinden üretici (çiftçi) payı % 27, devletin

ve pazarlama kuruluşlarının payı ise % 24 olarak belirleniyor. 1994'te, kahve ihracatçısı ülkelerde (özellikle Afrika'da) pazarlama kuruluşları dağıtılmış; üretici ile ihraç noktası arasındaki alan büyük ölçüde çokuluslu şirketler ve Batı'nın büyük süpermarket zincirleri tarafından doldurulmuş; bunların sonunda ve nihai kahve fiyatının içinde ihracatçı ülke payı (% 17'si üreticilere, sadece % 3'ü devlet ve aracılara ait olmak üzere) % 20'ye düşmüştür. N. Talbot'tan aktardığımız bu bilgiye, International Coffee Organisation'ın başkanı N. Osorio'nun bir saptamasını da ekleyelim: 1990 civarında dünya kahve ihracat değeri 11 milyar dolar, perakende kahve tüketiminin toplam değeri ise 30 milyar dolar olarak veriliyor. On yıl sonra toplam kahve ihraç değeri 5.5 milyar dolara düşmüş; dünya perakende kahve tüketim değeri ise 70 milyar dolara yükselmiştir. Böylece kahve ihracatçılarının, nihai piyasalardaki kahve satış hasılatı içindeki payı % 37'den % 8'e gerilemiştir. Keza, 1985 ile 1989 arasında Nestle'nin perakende satış hasılatı içinden elde ettiği kârların payı % 19'dan % 32'ye çıkmış; büyük ölçüde ithal maliyetinden oluşan hammadde giderlerinin payı ise % 40'tan % 23'e düşmüştür. Bu tarihler arasında, ham çekirdek kahveyi süpermarket raflarında içilmeye hazır kahveye dönüştürme sürecinde önemli bir değişme olmamışsa, ihracatçı ülkenin/üreticilerin paylarındaki bu aşınmalar, bölüşüm ilişkilerinde bozulmayı, kısacası artan sömürü oranlarını yansıtıyor.

"Çeşitlenin, yeni ürünlere geçin; yaş meyve, sebze, çiçek satın..." Gerçekten de tavsiye edilen bu ürünler Batı ülkelerinde fazla korumayla karşılanmamaktadır. Ne var ki sözü geçen ürünlerin uluslararası ticareti giderek Batı'nın dev süpermarket zincirlerinin kontrolüne girmiş bulunmaktadır. Yeni bir UNCTAD çalışması, Kenya kökenli taze sebzelerin nihai fiyatı içinde ihracatçı ülkenin

payını % 27, Zimbabwe kökenli mangonun nihai fiyatında ihracatçı payını ise % 23 olarak tahmin etmiştir.

- "İşleyerek satın..." Bu öneri, tütünün sigaraya, kakaonun çikolataya, ham kahvenin paketlenmiş, içilmeye hazır veya (bizde "neskafe" olarak bilinen) eriyen ("instant") kahveye dönüştürülerek ihracını içermiyor. Bu örneklerdeki dönüştürme ve pazarlama aşamaları tamamen çokuluslu şirketlerin (örneğin BAT, Cadbury, Nestle'nin) kontrolündedir ve çok önemsiz bir iki istisna dışında azgelişmiş ihracatçı ülkeler bu türden dönüştürme sonunda Batı piyasalarına nüfuz etmeyi becerememişlerdir. Genellikle kastedilen, yukarıda değindiğim basit işleme aşamalarıdır. Bu çerçeveye oturan örnekler de var: İki araştırıcı (Dolan ve Humphrey) İngiltere'deki süpermarketlerdeki ithal kökenli havuç fiyatlarını saptamışlar. Bunlara göre, paketlenmiş havuç fiyatı açıkta satılan havuç fiyatlarını 2.2 misli aşmaktadır. Paketlenme işleminin, azgelişmiş ülkedeki (örneğin Kenya'daki) maliyeti ise bu fiyat artışının çok küçük (adeta mikroskopik) bir oranını oluşturur. Kısacası, paradoksal olarak, "işleyerek satın" önerisi, "değer zincirleri" içinde ihracatçı ülkenin katma değerden aldığı payın azalması sonucunu verebilmektedir.

Kıssadan Hisse

Tarımsal ürünler ticareti, gelişmiş ülkelerdeki aşırı destekleme ve çokuluslu şirketlerin güçlü denetimi altında biçimlenmektedir. DTÖ kuralları ve IMF/DB reçeteleri bu olguyu dokunulmaz bir veri kabul etmekte; azgelişmiş ülkelerde uzun tarihi deneyimler sonunda oluşturulmuş koruma/destekleme mekanizmalarının etkisizleştirilmesini, giderek tasfiyesini hedeflemektedir. Faal nüfuslarının önemli bir bölümü tarım ile geçinen ülkelerin kimi yöneticileri, bu önerilerin olumsuz etkilerini fark etmişler; Cancun'da ba-

şarıyla direnmişlerdir. Ancak DTÖ'deki direnme genel "gidişatı" etkilemiyor. Kurumsal tahribat IMF/DB reçeteleriyle ve AB/ABD ilişkileri içinde süregelmektedir. Yıkılan kurumların yeniden inşası güçtür. Bu nedenle, acil gündem, tutucu bir sloganla "kurumlarımızı koruyalım" çağrısı ile başlamalıdır.

Daha da önemlisi, sermaye birikiminin hacmi ve sektörel dağılımı üzerinde kamusal denetimi yeni baştan ve yeni biçimlerde oluşturan; yeni baştan planlamaya geçişi hedefleyen ve bölüşüm ilişkilerinde parazit niteliği giderek artmış olan sermayenin egemenliğine son veren bir yeniden inşa programını da gündeme getirmek gerekir. Bu, kurumları koruma çabası ile sınırlı bir savunma stratejisinin de aşılmasını gerektiriyor. Türkiye'de ve azgelişmiş ülkelerin büyük bir bölümünde yönetici kadrolar ve egemen sınıflar tamamen teslim olmuşlar; savunmacı stratejilerin gerekliliğini dahi benimseme yeteneğini yitirmişledir. Bu, büyük bir kayıptır; zira bağımsızlık sonrası yıllarda, kalkınmacı politikaların egemen olduğu dönemlerde inşa edilmiş, denenmiş, ekonomiyi biçimlendirmiş kurumları tasfiyeye uğramış bir ülkenin yeniden inşa atılımına geçmesi de güçleşmiş olacaktır. Tablo tamamen karanlık değildir. Bugünkü uluslararası güç dengesi içinde dahi, egemen sınıfları ve yönetici kadroları hiç olmazsa bir savunmacı çizginin gereğini gören birkaç ülke çıkmaktadır. DTÖ çalışmalarına bakarsak, Batı Afrika'nın dört "gariban" ülkesi Hindistan, Brezilya, Arjantin, Güney Afrika, Güney Kore örnek gösterilebilir. Çin'in özel konumunu da ayrıca dikkate almak gerekir.

Savunmacı çizginin ötesine geçen bir yeniden inşa stratejisini gündeme getirmenin önkoşulu ise, kanımca, her yerde (ve tabii ki Türkiye'de) siyasi iktidarın sınıfsal içeriğinde radikal bir değişmenin gerçekleşmesidir.

Kısacası, bir yandan yönetici kadroları ve egemen sınıfları teslimiyet eğilimleri yerine savunmacı çizgiye çekmeyi hedefleyen kısa dönemli; bir yandan da siyasi iktidarların yapısını kökten dönüştürmeyi hedefleyen uzun dönemli mücadeleler önümüzdeki yılların önceliklerini oluşturacaktır.

"Yoksulluk" Kavramı Üzerine Notlar

Yoksulluk, son yıllarda sosyal bilimcilerin araştırma gündeminin önemli maddelerinden biri haline geldi. Dikkat ediniz; insanların ekonomik kaderini, refah durumunu, varsıllık veya yoksunluklarını belirleyen büyüme, kalkınma, gelir dağılımı, ekonomik krizler, sömürü, sosyal sınıflar gibi bir dizi olguyu, kavramı içeren ve sosyal bilimlerin esasen ana konularını oluşturan bir araştırma gündeminden değil; özellikle yoksulluk terimi etrafındaki bir odaklaşmadan söz ediyorum.

Bu odaklaşmanın kendiliğinden meydana geldiği söylenemez. Son çeyrek yüzyıl boyunca, büyüme hızının Üçüncü Dünya ülkelerinin çok büyük bir bölümünde önceki çeyrek yüzyıla göre düştüğü ve gelir dağılımının emekçilerin aleyhine, sermaye sınıflarının lehine dönüştüğü tüm ciddi araştırmaların ortaya koyduğu olgulardır. Daha açık ifade edelim: Makroekonomik politikalar, sermaye birikimi, büyüme ve kalkınma amaçlarından uzaklaşmış; önce-

liklerin başına "istikrar" gelmiş; bu politikalara daraltıcı ve deflasyonist yönelişler egemen olmuştur. Neoliberal politikaların bölüşüm sonuçları, işsizliğin artması, reel ücretlerin verim artışlarının gerisinde seyretmesine, hatta çoğu kez gerilemesine yol açmış; kırsal dünyada topraksızlık artmış; küçük ve orta köylülere dönük destekleme politikalarının kapsamı gerilemiş; devletin sosyal alanlara dönük harcamaları daralmış; "kamu hizmeti" nitelendirilmesiyle parasız sunulan pek çok alanda, "kullananın bedel ödeyerek yararlanması" ilkesi yaygınlaşmıştır. Bu politikaların nihai yansıması, artıdeğer oranlarının yükselmesi; artıdeğerin içinde ise finans kapital ve rantiye paylarının artması anlamına gelmiştir. Temel (birincil) bölüşüm ilişkilerindeki dönüşümlerin nihai bilançosu, böylece, açık seçik olarak emek aleyhine, sermaye lehine gerçekleşmiştir.

Bazı istisnalara rağmen, yukarıda çizilen tablo, yani büyüme hızlarında düşme ve bölüşüm ilişkilerinin emek aleyhinde seyretmesi 1980'i izleyen yıllarda Üçüncü Dünya'da meydana gelen dönüşümlerin ortak özelliklerini yansıtmaktadır. Bu saptamaların yadsınması hemen hemen imkânsız idi ve durumun böylece kabulü, gelişmekte olan ülkelere refahı getireceği iddiasındaki neoliberal politikaların meşruiyetini temelden çökerteceği için çok tehlikeli idi. İdeolojik bir karşı hamle yapmak zorunlu hale geldi. Burjuva iktisadı, çözümü, emek-sermaye karşıtlığının incelenmesini mümkün kılan sınıflar arası gelir dağılımı analizinden, kişisel gelir dağılımı analizine (yani gelir grupları arasındaki eşitsizlik çerçevesine) kaydırmakta buldu. İncelenen nüfusun (hane halklarının) en düşükten en yükseğe doğru sıralanan gelir büyüklüklerine göre gruplaşması sonunda elde edilen bu gelir dağılımının içerdiği eşitsizlik derecesi (bazen Gini katsayısı gibi tek bir istatistiki gösterge ile) ölçülür ve zaman içinde gelir dağılımının hangi yönde değiştiği, bozulup bozulmadığı belirlenir.

"Ne fark eder?" diye sorabilirsiniz? Temel fark, bölüşüm analizini sınıflar ve sosyal gruplar arasında doğrudan karşıtlık içeren bir çerçeveden, azdan çoğa doğru düzenlenen bir istatistiki sıralama işlemine dönüştürmüş olmasıdır. Kişisel gelir dağılımı temel ve tali bölüşüm ilişkilerinin ayrıştırılıp çözümlenmesine imkân vermeyen istatistiki bir yan üründür; o kadar... Bu gelir dağılımı tablosunun ana öğeleri, gelir dilimleridir ve bu dilimlerde toplanan insanlar ait oldukları sosyal sınıfa, sosyoekonomik gruba göre değil, farklı süreçler sonunda oluşan (ve çoğunlukla bir anket çalışması sırasında araştırıcıya beyan edilmiş olan) gelir düzeyine göre tanımlanırlar. Kişisel gelir dağılımının eşitsizlik derecesini ölçen istatistiki göstergenin, örneğin Gini katsayısının "düştüğü" (yani eşitsizliklerin azalmış göründüğü) bazı durumlar, sınıflar ve toplumsal gruplararası karşıtlıkların artması koşullarında gerçekleşebilir: Örneğin, kent ekonomisini, sanayi ve hizmetleri daha fazla etkileyen bir kriz, işsizliği artırdığı, sendikalaşmayı çökerterek reel ücretleri aşağıya çektiği, emekli gelirlerinin enflasyon karşısında aşınmasına yol açtığı halde gelirler arası eşitsizlik azalmış görünebilecektir; zira kişisel gelir dağılımının alt-uçlarında yığılmış olan tarımsal gelirler bu olumsuz koşullardan aynı derecede etkilenmemiş olabilirler. Hatta bu sonuç, tarımın bünyesinde sınıflar arası bölüşüm ilişkilerinin köylü üreticiler aleyhine, ticari-mali sermaye lehine dönüşmüş olsa dahi gerçekleşebilir. Kısacası, farklı sınıf karşıtlıklarının her birinin bünyesinde bölüşüm ilişkileri emek aleyhine seyrederken (yani "bozulurken"), kişisel gelir dağılımının "düzelmesi" mümkündür.

Sınıf-odaklı gelir dağılımı incelemelerinin gelir dilimleri odağına kaydırılması, böylece, neoliberal politikaların karşılaştığı meşruiyet bunalımına karşı bir çıkış sağlayabilecekti: "Örgütlü işkollarında ücretlerin düşmesi, özelleştirme ve kamu sektörünün küçülmesi sonunda kamusal is-

tihdamın daralması, ithalatın serbestleşmesi sonunda rekabetçi olmayan üretim kollarının küçülmesi, faizlerin yükseltilmesi, çiftçiye dönük girdi sübvansiyonlarının ve destekleme alımlarının daralması..." Standart neoliberal reçetenin genellikle emek aleyhtarı olduğu açık seçik olan bu politika öğelerinin her birinin ve tümünün eşitsizlikleri artırıp artırmadığı artık tartışma konusu olur. Olumsuz etkilenen grupların hangi gelir diliminden hangisine kaymakta olduğuna ve farklı grupları içeren sektörlerdeki ortalama gelir değişme (büyüme, küçülme) hızına bağlı olan sonuç istatistiki bir araştırma ile ortaya çıkar.

İşte yoksulluk üzerine odaklaşan araştırma gündeminin doğması ile gelir dağılımı incelemeleri gündeminde yukarıda sözünü ettiğim değişme arasında yakın ilişki vardır. Neoliberal modelin toplumsal sorunlara karşı duyarsızlığı eleştiri konusu olunca, bu eleştiriyi göğüslemek işlevi Dünya Bankası'nca üstlenildi. Bu da bölüşüm/büyüme ikilisinin toplumsal sonuçlarını yoksulluk kavramı etrafında çözümleme kararı ile gerçekleştirildi.

Bu, birçok bakımdan çok elverişli bir çözüm oluşturuyordu. Birincisi, hedef kitle, yani yoksullar gelir düzeyleri ile tanımlanmakta; dolayısıyla doğrudan doğruya kişisel gelir dağılımı tablolarında içerilen bir grup olarak belirlenmektedir. Böylece, sınıfsal bir analize gerek duymayan, heterojen sosyoekonomik koşulların nihai yansıması olan alt gelir grupları üzerinde odaklaşılmakta idi. Bu yaklaşımın ideolojik işlevine yukarıda değindim.

İkincisi, "yoksulluk", Dünya Bankası'nca 1993 alım gücü paritesine göre belirlenmiş kişi başına günde bir dolarlık gelir olarak tanımlanmış ve ülkeler arası ve zaman içinde yoksulluk ölçümleri bu tanıma göre sürdürülmüştür. İki dönem arasında yoksul nüfusun artıp artmaması, böylece, (a) toplam gelirdeki artış hızı, yani büyüme ve (b) kişisel gelir dağılımında, alt dilimlerin payındaki değişme-

lere göre belirlenir. Büyüme, kişi başına nüfus artışını aşıyorsa ve bölüşüm değişmiyorsa yoksul nüfus tanım gereği azalacaktır. Büyüme/bölüşüm ikilisindeki olumlu/olumsuz değişmelere göre dört olası bileşim vardır: Bunlardan biri (pozitif büyüme, düzelen bölüşüm) kesinlikle yoksulluğu azaltıcı, diğeri (negatif büyüme, bozulan bölüşüm) yoksulluk-artırıcı; diğer ikisi ise (yüksek büyüme, bozulan bölüşüm ile düşük büyüme, düzelen bölüşüm) belirsiz sonuçlar verir. Bu mekanik hesaplama üzerine kurulu "yoksulluk azalıyor/artıyor" saptamalarının analitik ve aydınlatıcı bir değeri olduğu söylenebilir mi? Ne var ki "yoksulluk azalıyor" saptamalarının yapılabildiği durumlar, çoğu kez Dünya Bankası ve burjuva iktisatçıları tarafından neoliberal politikaları aklamak, meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Neoliberal politikaların sınıfsal gelir dağılımı üzerindeki yansımalarını inceleyen araştırma gündemi böylece ortadan kalkmakta; "yoksul" nüfusun toplam olarak veya oran olarak bazen azaldığını, bazen arttığını ortaya koyan mekanik bir hesaplama süreci bunun yerine geçmekte idi.

Üçüncüsü, devletin sınıflar arası bölüşüm ilişkilerini etkileyen aktif bir aktör olarak algılandığı bir sosyal politika yaklaşımının terk edilerek bunun yerine "yoksullukla mücadele" gündeminin geçmesinin de ideolojik bir işlevi vardır. "Yoksullar", kişisel gelir dağılımı tablolarının alt dilimlerinde kümelenirler ve bu insanların içinde işsizler, düşük maaşlı emekliler, kayıt dışı sektör işçileri, topraksız köylüler, müflis (gelirleri sıfır, servetleri çok büyük olabilen) işadamları, informel iş sahipleri, küçük toprak sahibi köylüler yer alabilir. Bu karmaşık insanlar topluluğunda yoksulluğa yol açan etkenler ve çözüm yolları da elbette çok çeşitli olacaktır. Kronik işsizler, istihdam yaratıcı yatırımların artmasını özlerler. Kriz koşullarında (konjonktürel olarak) işsiz kalanlar ve informel sektör emekçileri ise yoksulluktan çıkışı genişletici makro politikalarda görür-

ler. Asgari ücretliler ve emekliler, enflasyona karşı en azından endeksli ücret-maaş ayarlamasını, KİT çalışanları özelleştirmelerin durdurulmasını, topraksız kır emekçileri toprak reformunu, piyasaya dönük üretim yapan yoksul köylüler girdi sübvansiyonu ile yüksek taban fiyatları isteyecekler; sosyal güvenceden yoksun emekçiler burjuvazinin vergilenerek sağlık-eğitim hizmetlerinin kendilerine parasız sunumunu talep edeceklerdir. Bu tür karmaşık bir sosyal/ekonomik politika kümesini "yoksullukla mücadele" türü tek bir yafta altında toplamak imkânsızdır. Bunları, olsa olsa emekten yana politikalar diye nitelendirmek ve her bir öğeyi büyüme/bölüşüm etkileri bakımından irdelemek gerekir.

Sözünü ettiğimiz emek-yanlısı politika taleplerinin çoğunun, neoliberal reçetelerle çeliştiği açıktır. Buna karşılık, Dünya Bankası yaklaşımını izleyerek sosyal politikaları yoksullukla mücadele gündemi ile sınırlarsanız, sözü geçen karmaşık ("yoksul") insan topluluğunun tümünü basit ve tek bir reçete içine sıkıştırma çabası egemen olacaktır. Geleneksel (ve yerli/yabancı hayır kuruluşları, cemaat dayanışmaları, yerel yönetim katkıları ve fak-fuk-fon, "yeşil kart" türü merkezi programlar içeren) "muhtaçlara yardım" uygulamalarını bir yana bırakalım. Dünya Bankası basit bir tanı/tedavi ikilisi öneriyor: Tanı, "yoksulluğun nedeni insani, doğal, fiziki ve finansal varlıklardan ('sermayeden') yoksunluktur" önermesi ile ortaya konuyor. Bu tanı, tedavi yolunu da getiriyor: "İnsan sermayesine (temel eğitim ve koruyucu sağlığa) dönük kamu harcamalarını artırın; mülkiyet haklarını, toprak ve sermaye piyasalarını, krediye ulaşma olanaklarını geliştirin."[1] Dikkat ediniz, burada yoksullukla mücadele için devletin üstleneceği işlevler, ana hatlarıyla, (1) ilköğretim ve koruyucu sağlığa dönük kamu

1 Bkz. World Bank, *World Development Report 2000-2001: Attacking Poverty*, World Bank/Oxford University Press, New York, 2001, s. 34.

harcamalarının artırılması ve (2) mülkiyet haklarının ve piyasa ilişkilerinin genişletilmesi ile sınırlıdır. Birinci gruba bakarsak, orta ve yüksek öğrenimin parasız sunulması dışlanmış; tedavi edici hastane hizmetlerinin de fiyatlandırılması ilkesi savunulmuştur.[2] IMF denetimli bütçe kısıtları altında temel eğitim ve sağlık alanlarında bile artan kapsamda "kullanıcı bedeli" (yani hastaların ve öğrencilerin katkıları) yaygınlaşmaktadır.

İkinci grubu mercek altına alalım: Toprak reformu değil, "toprak piyasasının geliştirilmesi"; üretim araçları mülkiyetindeki tekelleşmeye karşı toplumsallaşma değil, kamu mülkiyetinin özelleştirilmesi ve özel sektörün desteği... Yoksul köylüye girdi sübvansiyonları ve fiyat destekleri değil, mülkiyet esasına göre (ve yoksul üreticiyi gözeten öğeler içermeyen) sınırlı boyutlu "doğrudan gelir desteği" programı... Çiftçi ve esnafı desteklemek amacı taşıyan ihtisaslaşmış kamu bankalarının küçük üreticiye dönük sübvansiyonlu kaynaklarının geliştirilmesi yerine, bu bankaların özelleştirilmesi ve finansal serbestleşme koşullarında nasıl, hangi kaynakla gerçekleştirileceği belirsiz "mikrokredi" fantazileri... Bu kavramsal çerçeveyi ve gündem kısıtını kabul edenler için ise, Dünya Bankası ve uluslararası devlet-dışı kuruluşlardan bol destekli araştırma projeleri...

Bu saptamalardan yanlış bir sonuç çıkarılmamalı. Elbette "yoksulluk" nesnel bir olgudur. Üçüncü Dünya'da bazı insanlar yoksul doğuyorlar. İçinde yaşadıkları toplumun azgelişmiş olmasından ötürü; fakat daha da önemlisi bu azgelişmiş kapitalist toplumun emekçi sınıflarına (ve bu sınıfların en örgütsüz, en handikaplı katmanlarına) mensup olmalarından ötürü... Buna karşılık, bazı insanlar son-

2 Dünya Bankası'na göre, "Tedavi edici sağlık hizmeti (hemen tamamen) saf bir özel maldır. Devlet faturayı üstlenmezse, en yoksulların dışında herkes bakımlarını sağlayacak bir yöntem bulurlar". *World Development Report 1997: The State in a Changing World*, World Bank/Oxford Univesity Press, New York, 1997, s. 53.

radan yoksullaşıyorlar. Yukarıda değindiğim gibi ekonomik krizlere, büyüme hızının düşmesine ve bölüşüm ilişkilerinde bozulmalara yol açan sosyoekonomik etkenlerden ötürü... Bu insanlar yoksulluğa farklı yollardan geliyorlar; dolayısıyla yoksulluktan kurtulmaları onları yoksulluğa sürükleyen süreçlerle bağlantılı olacakur. Öte yandan, yoksulluk sürdükçe, bu olgu (geçmiş öyküleri ne olursa olsun) insanları ortak paydalarda birleştirecektir: Direnme, dayanışma ve var olma stratejileri; değer sistemlerindeki dönüşüm ve çözülmeler arasında benzeşmeler oluşacak; bu olguların sosyal bilimciler tarafından kavranması ve pratik, kısa vadeli yardım-destek uygulamalarına rehberlik etmesi gerekecektir. Beslenme, ısınma, barınma yetersizliklerinden kaynaklanan sorunlara halk sağlığı ve sosyal hizmet uzmanları eğilecektir. Bunlar, hastalığın (sıtmanın) belirtilerini hafifletmeye. (örneğin kinin vererek) ateşi düşürmeye dönük saygı değer çabalardır. Ancak hastalığın kaynağını (bataklığı) kavramak; onunla mücadele etmek (kurutmak) ayrı bir gündemi içerir.

Yoksulluğun kökeninde kapitalizm ve azgelişmişlik vardır. Son çeyrek yüzyıl içinde artan yoksullaşmanın kökeninde ise, sermayenin emek üzerinde artan tahakkümünü gerçekleştiren süreçler ve bu süreçleri uluslararası kuruluşlar ve ulus-devletler aracılığıyla hayata geçiren neoliberal politikalar vardır. Dünya Bankası'nın yoksulluk anlayışı ve aynı patenti taşıyan yoksullukla mücadele programları bu doğrultudaki kavrayışları engellemeye dönük ideolojik işlevler taşımaktadır. Dikkatli olmak, uzak durmak ve gündem saptırmalarına karşı koymak gerekiyor.

Yeni Bir Siyasetçi Tipi

Bir süre önce güler yüzlü, tatlı dilli bir Akdenizli, Silvio Berlusconi Türkiye'ye geldi. Başbakanımızla birbirlerine "Tayyip" ve "Silvio" diye hitap ettiler. İktidar koltuklarına ağır ceza mahkemelerinden geçerek geldiklerini ima eden Berlusconi, "her ikimiz de biraz deliyiz" dedi. Ve giderayak Türkiye'nin Bulgaristan ve Romanya'dan önce AB'ye tam üye olabileceğini müjdeleyerek AB tutkunlarını umutlara gark etti.

Berlusconi'nin müjdesinin "gerçekçi olmadığı" iki gün sonra Verheugen tarafından açıklanınca iyimser beklentiler söndü. Niçin şaşırdınız? İtalya başbakanının siyaset üslubunda "bol keseden atmak" özelliğinin ağırlık taşıdığını kavramak için bilge olmak mı gerekiyordu? Berlusconi 2001 seçimlerine "seçmenle sözleşme" adını taşıyan bir vaadler belgesi ile ve "beş yılda bunların tümünü yerine getiremezsem, bir daha karşınıza çıkmayacağım" taahhüdü ile girdi. Bugün İtalya'da bu "sözleşme"yi ciddiye alan pek kalmamıştır. Berlusconi'nin yakın siyasi hedefi "seçmenle sözleşme"yi gerçekleştirmek değil, anayasayı değiştirip yet-

kileri genişletilmiş bir cumhurbaşkanı olmaktır. Bu da Tayyip Erdoğan'ın başkanlık sistemi özlemleriyle benzeşmiyor mu?

Berlusconi'yi izlerken bir süre önce bir başka İtalyan ile, Alberto Gabrieli ile yaptığım bir konuşmayı hatırladım. Berlusconi'nin iktidara gelmesinden bir ay sonra, Temmuz 2001'de Cenova'daki G8 zirvesi sırasında anti-küreselleşmeci gösterilere karşı İtalyan polisi çok aşırı şiddet uygulamıştı. Genç bir İtalyan öldürülmüş; gözaltına alınan çok sayıda gösterici dövülmüş, hatta işkenceden geçmişti. Rifondaziano Comunista partisi üyesi olan Alberto, durumu şu sözlerle çözümliyordu: *"Bir ay içinde Berlusconi'nin faşist kimliği ortaya çıktı. İtalyan polisi özünde faşisttir. Ancak en sağcı Hıristiyan Demokrat hükümetler altında dahi böyle davranma cesaretini bulamazdı. İktidara kendilerinden birinin geldiğini derhal anladılar. Demokratik bir rejim, faşist ruh haline sahip olan insanlarca yönetilmeye başlanırsa durum ciddidir. İşte bugünün İtalyası..."*

On üç yaşında bir Romalı, "Berlusconi faşist midir?" sorusuna Alberto'dan farklı bir yanıt veriyor. (Aktaran Paul Ginsborg, *New Left Review*, Haziran 2003):

"Öğretmenlerimizin çoğu Berlusconi'nin bir faşist olduğunu ve okulumuzu parası olan herhangi birisine satacağını söylüyorlar. İyi ama, Berlusconi bir faşist ise, nasıl oluyor da hep neşelidir ve gülmektedir? Ben faşistlerin kara gömlekler giydiğini, savaş istediklerini, halka sopa attıklarını ve asık yüzlü olduklarını öğrenmiştim. Berlusconi böyle olsaydı televizyonları seyredilir mi idi?"

Romalı öğrenci mi haklı, öğretmenleri ve Alberto mu? Bu tartışma, bence, Berlusconi'yi aşan bir önem taşıyor. Dünyanın çeşitli köşelerinde yeni bir siyasetçi tipi iktidara gelmeye başladı. Bunlar, geleneksel faşist rejimlerin değil, çok

partili rejimlerin liderleri. Medyayı, özellikle de TV'yi kullanarak güler yüzlü, sevimli görüntülerini günlük hayatımıza taşıyorlar. Basit bir dil, içi boş, ancak etkili sloganlar kullanıyorlar. Sınıfsal tabana dayalı halk örgütlerinden nefret ediyorlar; buna karşılık örgütsüz seçmeni, tüketici, hemşehri, ev kadını, TV seyircisi, futbol tutkunu özellikleriyle yakalamayı beceriyorlar. Zenginliklerini gizlemiyorlar; tam aksine bunu bireysel başarılarının göstergesi olarak kullanıyorlar; ancak servetlerinin kökenini tartışmadışı tutarak... (Örneğin Berlusconi İtalya'nın en zengin kişisidir.) Ve insanlara, "bizi örnek alınız; başarılı olmak elinizdedir; yoksul, işsiz iseniz kusuru sistemde değil, öncelikle kendinizde arayın" mesajını örtülü bir biçimde, fakat ısrarla telkin ediyorlar.

Bu siyasetçiler iktidara geldiklerinde geçmiş on yıllar boyunca toplumsal mücadeleler ve uzlaşmalar yoluyla oluşmuş (ve kapitalizmin vahşi, çıplak özünü yumuşatma işlevleri gören) kurumları pervasızca yok etmekten büyük bir zevk duyuyorlar. Romalı öğretmenler Berlusconi için, "okulumuzu parası olan herhangi birisine satabilir" derken herhalde bunu kastediyorlardı. Satıyorlar, kapatıyorlar, adlarını değiştiriyorlar; bürokratik dirençleri kırıyorlar; sermayenin mutlak egemenliğini frenleyen her şeyi tasfiye ediyorlar... Ve böylece "yenilikçi, reformcu, hatta devrimci" yaftasını kazanmaktan büyük zevk duyuyorlar. Yenilikçi görüntülerinin kökeninde kaskatı bir tutuculuk, hatta gericilik gizlidir.

Turgut Özal, Boris Yeltsin, Tansu Çiller, Carlos Menem, Silvio Berlusconi, Tayyip Erdoğan... Bu yeni siyasetçi tipinin örnekleri... Ortak özellikleri içinde, Alberto'nun deyişiyle "faşist bir ruh hali" gerçekten var mıdır? Yoksa gericiliğin bu yeni türünü eski kavramlarla açıklamak yanıltıcı mı olacaktır?

Üç Milyar Köylünün Karanlık Geleceği

Başlıktaki "karanlık gelecek", Mısır kökenli iktisatçı Samir Amin tarafından Üçüncü Dünya'da yaşayan üç milyar köylü için öngörülüyor. *Monthly Review* dergisinin Ekim 2003 sayısında bu konuyu ele alan yazısının Türkçe çevirisine sendika.org adresli web sayfasından ulaşmak mümkün.

Samir Amin, aralarında niteliksel farklar olan iki kutuplu bir dünya tarımı tablosu çiziyor. Makineleşmiş, modern, yeni teknolojiler kullanan ilk kutup genellikle çok büyük kapitalist çiftliklerden oluşuyor ve "Batı" diye nitelendirdiğimiz coğrafyada yer alıyor. Diğer kutup ise üç milyar üreticiyi barındıran Üçüncü Dünya'nın köylü tarımını içeriyor. Bu iki tarımsal kutup arasında emek verimi bakımından olağanüstü ve giderek büyüyen farklar vardır. O kadar ki köylü tarımından kaynaklanan direnme odakları ortadan kaldırılırsa, "bugün üç milyar köylü tarafından pazara sunulan gıdanın, otuz milyon modern çiftçi tarafın-

dan üretilmesi" söz konusu olabilir. Bu durum iki gelişme ile gerçekleşecektir: Birinci olarak, Kuzey ülkelerinin tarımsal ihracatı, Üçüncü Dünya'daki verimsiz köylü işletmelerine son verecektir. İkinci olarak da, verimli topraklar köylülerin elinden alınarak Batı'nın teknolojilerini uygulayabilecek yabancı/yerli kapitalist çiftçilere devredilecektir. Böylece, kaynakların dünya çapında rasyonel dağılımı sağlanacak; aynı miktarda hasıla çok daha az kaynakla (insan gücü ile) elde edilmiş olacaktır. Ancak Amin, bu "rasyonel" çözüümün yanıtsız bıraktığı bir soru soruyor: "Bu milyarlarca insana ne olacaktır?"

Samir Amin'in saptamalarına bir iki ekleme de ben yapayım: Zengin Batı tarımındaki olağanüstü verim yüksekliğinin bir nedeni, çok yüksek sermaye birikimi ve yoğun girdi kullanımıdır. Bu maliyetlerin önemli bir bölümü (yıllık toplamının 300 milyara ulaştığı iddia edilen) devlet destekleriyle karşılanmaktadır. Zengin ülke çiftçileri, Üçüncü Dünya köylülerini piyasadan kovalayabilecek rekabet gücüne bu sayede sahip olmaktadırlar. Bu üstünlüklerini fiilen hayata geçirmek için dünya tarım ticareti tamamen serbestleşmeli ve Üçüncü Dünya ülkelerinde köylü tarımına yönelik destekleme politikaları son bulmalıdır. Birincisi DTÖ'nün, ikincisi ise Dünya Bankası'nın temel hedefleri arasındadır.

İkinci olarak, Amin'in savlarının, kahve-kakao gibi tropikal ürünlerle değil, hem metropol hem de çevre ülkelerinde üretilen hububat, pamuk, tütün, soya gibi ortak ürünlerle ilgili olduğunu belirteyim. Amin'in verdiği rakamların (yani "30 milyon modern çiftçinin 3 milyar köylüyü üretim dışına itmesi" olasılığının) çok da gerçekdışı olmadığını iki ay önce, DTÖ'nün Cancun Konferansı'nda Afrika ülkelerinin temsilcileri açıkladılar: "ABD hükümetinin 25000 pamuk çiftçisine verdiği sübvansiyonlar Batı Af-

rika'da pamuk üreticisi 10 milyon insanı piyasa dışına itmekte ve açlığa mahkûm etmektedir."

Amin'in sorusuna dönelim: "Üretim dışına sürüklenecek milyarlarca köylü ne olacaktır?"

Öyle anlaşılıyor ki bu insanlara tarım sektöründe bir gelecek yoktur. En iyimser neoliberal yorum, sanayi devrimine gidişte İngiltere'de yaşananları hatırlatarak köylülüğün tasfiyesini bir kalkınma fırsatı olarak görecektir. Topraklarından koparılarak kent ekonomilerine sürüklenen milyonlarca insan işgücü maliyetlerini iyice aşağıya çekecek; ucuz emeğe dayalı bir sanayileşmenin nesnel koşulları böylece doğmuş olacaktır. DTÖ/Dünya Bankası katkılarıyla teşvik edilecek olan uluslarüstü sermaye grupları bu nesnel olanakları kullandığı takdirde, ucuz işgücüne dayalı sınai ihracat, büyümenin ve istihdam artışlarının motorunu oluşturacaktır. Dikkat edilirse bu senaryo, geleneksel emperyalizmin çevre ülkelerine telkin ettiği, "siz tarımda kalın, sanayiyi bize bırakın" diye özetlenebilecek programından farklıdır. Aksine, "tarım bizde, sanayinin bir bölümü sizde; ama bizim sermayemiz, sizin emeğinizle..." senaryosuna dönüşmüştür.

Bu tür bir sanayileşmede, tarımdan kopacak yüz milyonlarca insana yer var mıdır? Samir Amin aksi görüştedir: Bugün ucuz işgücüne dayalı sanayi kolları, 19. yüzyıl Avrupa sanayileşmesi ile karşılaştırılırsa, çok daha az emek kullanmaktadır ve rekabetçi olacaklarsa, sadece ücret haddini değil, istihdamı da (kısacası ücret fonunu) asgari düzeyde tutan standart teknolojileri ve yönetim biçimlerini uygulamak zorunda kalacaklardır. Bu, çok sınırlı istihdam yaratan bir sanayileşme anlamına gelmektedir.

Sonuç, dünya ekonomisinin azgelişmiş çevrelerinde, hepsi işsiz ve marjinal, milyarlara ulaşacak yeni yoksulun doğmasıdır. İngiliz kapitalizmi, iki yüzyıl önce bu tür in-

sanları hayatta tutabilmek için "yoksul yasaları" getirmişti. Şimdilerde Dünya Bankası'nın öncülüğündeki yoksulluğu azaltıcı programlar da, "yoksul yasaları"nın 21. yüzyıldaki hortlakları değil midir?

Kaynak Aktarımı, Bağımlılık, Sömürü

Halkımız 19. Yüzyıldan günümüze bir özdeyiş taşımış: "Asılacaksan İngiliz sicimiyle asıl." Bu özdeyişi yorumlayalım:

"İntihar etmek istiyorsanız, bu işi doğru dürüst yapın. Birincisi, girişiminizi sağlama bağlayın; sicim kopmasın. İkincisi, işi ucuza getirin; sicim pahalı olmasın."

Peki, niçin Osmanlı değil de İngiliz sicimi? 19. Yüzyıl sanayi devrimi sonrasından söz ediyoruz. Seri fabrika üretimi sayesinde yerli sicimlerden belki daha sağlam, ancak kesinlikle daha ucuz...

Osmanlı İmparatorluğu ile Britanya arasında imzalanan 1838 ticaret anlaşmasından sonra ne olmuş? Gümrüklerin indirilmesi ve dış ticaretin serbestleşmesi sayesinde sicim, iplik, kumaş gibi ithal edilen sanayi ürünleri sanayi devriminin sağladığı teknolojik atılım sayesinde ucuzluyor. Osmanlı'nın ihraç ettiği tarım ürünlerinin fiyatları ile ithal ettiği sanayi ürünlerinin fiyatları arasındaki makas tarım lehine açılmış. Fiyat makaslarında bu tür olumlu bir

değişmeyi iktisatçılar "dış ticaret hadlerinin düzelmesi" diye adlandırırlar.

Dış ticaret hadlerinin 19. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı lehine düzelmesi, aslında İngiltere'den Osmanlı ekonomisine net kaynak aktarımının gerçekleştiğini gösterir. Osmanlı İngiltere'ye eskisiyle aynı miktarda buğday ihraç ettiğinde, eskisinden daha çok kumaş, iplik veya sicim ithal edebilecektir. Emperyalist ülkelerden Osmanlı İmparatorluğu'na farklı yöntemlerle de net kaynak aktarımı gerçekleşmiştir. Örneğin, Kırım savaşından sonra verilen krediler, bir süre için Osmanlı ekonomisinin dış ticaret açığını artırabilmesine, ürettiğinden fazlasını tüketebilmesine imkân sağlamıştır.

Görülüyor ki emperyalizmin tarihi, sadece çıplak sömürü tarihi değildir. Yukarıdaki örneklerdeki gibi öyle dönemler olmuştur ki emperyalist metropollerden azgelişmiş ekonomilere net kaynak aktarımı da gerçekleşmiştir.

Ancak bu süreçler hayırhah olmayan sonuçları da doğurmuştur. Sanayi ürünü (örneğin sicim) ithalatının ucuzlaması, Osmanlı'nın dış ticaret hadlerini düzeltmiştir; ama geleneksel sanayi üretimi de çöküntüye uğramıştır. Temel sanayi ürünleri bakımından mutlak bir dış bağımlılık getiren bu çöküntü tamamlandıktan sonra tablo değişiyor: Sanayi-tarım fiyat ilişkileri giderek sanayinin lehine ve dış ticaret hadleri (ve ticarete bağlı kaynak aktarımı) Osmanlı aleyhine dönmeye başlıyor. Keza, dış borçlanmanın yarattığı rahatlığın dış bağımlılığa dönüştüğü anlaşılacak ve uluslararası finans kapitale ödenen faizler, net kaynak aktarımını tersine döndüren boyutlara ulaşacaktır. Böylece, bu ikinci aşamada İngiltere-Osmanlı ekonomik ilişkilerine ticari ve mali sermayenin sömürüsü damgasını vuracaktır.

Emperyalist sistemin kutupları arasındaki bağlantıların son elli yıllık gelişimi, 19. Yüzyıl Osmanlı-Britanya ilişkilerini

andıran özellikler içeriyor. 20. Yüzyılın ortalarında başlayan yirmi beş yıllık bir "altın çağ" içinde, emperyalist ekonomilerden azgelişmiş çevre ülkelerine net kaynak aktarımı gerçekleştirildi. Bu, azgelişmiş ülkelerde hızlı büyümeyi mümkün kıldı; ancak büyüme, kronikleşen cari işlem açıkları ile gerçekleşti. Kronik dış açıklar, bu ülkelerin metropol sermayesine bağımlılığının artmasına da yol açtı. Bu tür bir bağımlılığın aşılabilmesi için çevre ülkelerinin büyüme dönemlerinde de dış dünyaya karşı cari işlem fazlası gerçekleştirebilecek konuma yükselmeleri gerekirdi. Bu da belli bir anlamda, azgelişmişliğin son bulduğunu gösterirdi. Ne var ki sözü geçen dönemde çevre ülkelerinden hiçbiri bu eşiği aşamamıştır.

1980'den bu yana, net kaynak transferlerinin bir kez daha tersine dönmekte olduğunu gösteren belirtiler vardır.

1980-2000 yıllarını ve Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki gelişmekte olan ekonomilerin en büyük 26'sının ödemeler dengesi tabloları incelendiğinde bu ülkeleri güç günlerin beklediği ortaya çıkmaktadır. Bulgularıma göre, 1980'li yılların tümü dikkate alındığında, kapsanan 26 ülkenin 15'ine dış dünyadan (yani esas olarak emperyalist sistemin metropollerinden) net olarak kaynak aktarılmakta idi. 1995'i izleyen yıllara geldiğimizde bu dağılım tam tersine dönmekte, 26 ülkenin 15'i dış dünyaya (yani emperyalizme) net olarak kaynak transfer eden konuma gelmiş olmaktadır.

Belli dönemlerde emperyalizmin "cömertleştiği" izlenimi doğar. Bunlar, metropol ülkelerden azgelişmiş ülkelere net kaynak aktarımın gerçekleştiği yıllardır. Ancak aynı dönemlerde kaynak aktarımından yararlanan ülkelerin emperyalizme bağımlılıkları artmış olur.

Bu yılları, kaynak aktarımının yön değiştirdiği ve emperyalist merkezler ile azgelişmiş ekonomiler arasında çıp-

lak sömürü ilişkilerinin öne çıktığı dönemler izler. Dünya ekonomisinin bu ikinci döneme geçmekte olduğunu gösteren kanıtlar artmaktadır.

ABD: Kâğıttan Bir Kaplan mı?

Tarih 18 Ocak 2004. Dünya Sosyal Forumu'nun Bombay'daki seminerlerinden birini yönetme görevi bana düştü. Seminer, Emperyalizme Direnme başlığı altında uluslararası finans ve ticaret konularını inceliyor. Konuşmacılardan biri Çinli bir iktisatçı: Zhiyuan Cui. Konusu "ABD'nin Çin'e revalüasyon baskısı". Daha açık ifade edelim. Çin'in ulusal parası olan yuan/renminbi son yıllarda dolara karşı sabit bir kur ile (yaklaşık 1 dolar=8.3 yuan) işlem görüyor. Ancak Çin Amerika'ya karşı çok büyük ticaret fazlası veriyor. Bush yönetimine göre bu ticaret açığı yuan'ın yapay olarak ucuz tutulmasından kaynaklanmaktadır. Ve Çin'e baskı yapıyor: "Paranı dolara karşı değerlendir; örneğin 1 dolar=7 yuan yap ki senin malların Amerikan piyasasında pahalansın; benim mallarım da Çin'de ucuzlasın; böylece sana karşı dış ticaret açığım azalsın."

Bu baskı haklı bir nedene dayanmıyor. Nitekim, 1997-1998 krizleri sırasında beş Doğu Asya ülkesi büyük boyut-

lu devalüasyonlara giderken, Çin'in de rekabet gücünü yitirmemek için aynı yola başvuracağı tahmin ediliyordu. Bu öngörüler tutmadı. Çin, parasının dış değerini değiştirmedi ve bu "sorumlu" davranışı nedeniyle uluslararası finans çevreleri ve ABD tarafından alkışlandı. O günden bu yana yuan/dolar kuru değişmedi; fakat ABD'nin Çin'e karşı dış ticaret açığı katlanarak büyüdü. Şimdi Bush, sabit kurlara rağmen yitirilen rekabet gücünü, "yuan'ı değerlendir" baskısıyla yeniden kazanmak istiyor. Çin ise, şimdilik, bu baskıya karşı direniyor.

Çinli iktisatçı bu sorunu tartışmakta idi. Fakat bana daha da ilginç gelen husus, Cui'nin konuşmasını Başkan Mao'nun eski bir sloganını hatırlatarak başlatması oldu: "Amerikan emperyalizmi kâğıttan bir kaplandır." Ve bu sloganı günümüze uyarlamaya çalıştı: *"Sadece Çin'e karşı değil, tüm dış dünyaya karşı büyük dış açıklar veren ve bu durumunu siyasi baskılarla aşmaya çalışan Amerikan ekonomisi, aslında çürük bir zemin üzerinde mi durmaktadır? Açık verdiği ülkeler karşısında kırılgan, zayıf ve bağımlı bir konuma mı sürüklenmiştir?"*

Veriler bu iddiayı doğruluyor mu? Dış ticaret açığını da içeren cari işlemler hesabına baktığımızda, 2003 yılında ABD'nin dış dünyaya karşı 553 milyar dolar (milli gelirin % 5.1'i oranında) dış açık verdiğini IMF verileri ortaya koyuyor. Bu açık, başta Japonya ve Çin olmak üzere Asya'da ve euro bölgesinde büyük miktarlarda dolar rezervlerine yol açıyor ve trilyonlara ulaşan ABD hazine bono ve tahvillerinin merkez bankalarınca tutulması anlamına geliyor. Böylece birkaç yüz milyarlık dolar rezervi olan Çin gibi bir ülke, ABD'ye karşı çok güçlü bir konuma gelmektedir. Doların Euro'ya karşı değer yitirmesi kısa dönemde, yani bir başkanlık seçimi arifesinde, Amerikan yönetiminin işine gelebilir. Ancak Amerika'nın dış açığının finansmanını sağ-

lamış ülkeler, alacaklarının tamamen ödenmesini talep ederek yüzlerce milyarlık devlet borç senetlerini uluslararası piyasalara dökseler, finansal piyasaların altüst olması ve Amerika'da faizlerin derin bir bunalıma yol açacak düzeylere yükselmesi söz konusu olacaktır.

Dahası da var: ABD'nin devasa dış açığı, sadece bu ekonominin rekabet gücünün aşınmasından değil, bütçe açığının (Irak saldırısının katkılarıyla ve 2004 tahmini olarak) 520 milyar dolar gibi astronomik bir boyuta ulaşmış olmasından da kaynaklanıyor. Bilindiği gibi, kamu kesiminde ve cari işlemler dengesinde büyük boyutlu açıklara sürüklenen azgelişmiş ülkeler IMF'nin insafsız reçetelerince disiplin altına alınırlar. ABD nesnel olarak aynı konumdadır. Ve bu nedenle ünlü iktisatçı Paul Krugman, *New York Times*'taki köşesinde "makro-ekonomik göstergeleri bakımından ABD tipik bir Üçüncü Dünya ekonomisi konumundadır" diye yazmıştır. Süper-emperyalist konumu sayesinde ABD ekonomisini IMF disiplini değil, Asyalıların ve euro-bölgesinin Amerika'ya aktardığı astronomik net kaynaklar ayakta tutmaktadır. Fakat nereye kadar?

Benzer bir senaryoyu daha önce de gördük. Vietnam savaşının yarattığı ekonomik gerilimlerin, 1971'de doların devalüasyonu ile birlikte Bretton Woods sistemi çöküşüne yol açtığını hatırlayalım. Artık açıkça ortaya çıkmıştır ki ABD'nin Irak-benzeri bir ikinci askeri macera aramasına imkân verecek ekonomik gücü kalmamıştır.

Belki de Çinli iktisatçı Cui, Başkan Mao'ya referans verirken tam isabet sağlamıştır: Amerikan emperyalizminin "kâğıttan bir kaplan"a dönüşme süreci başlamış olabilir.

"Pırıldayan Hindistan"ın Ampulü Neden Söndü?

Ocak'ta Hindistan'da (Mumbai'de) gerçekleştirilen "Dünya Sosyal Forumu"ndan kimi izlenimlerimi bu köşede okurlarımla paylaşmıştım. Birkaç ay sonra, Mayısta, Hindistan ufak çapta siyasi bir deprem yaşadı. Köktendinci/faşizan geleneklerden gelen, ancak dış dünyaya "ılımlı ve liberal" imajlar veren iktidar partisi BJP, seçimleri yitirdi. Hindistan'ın özgürlük mücadelesinin öncüsü, bağımsız Hindistan'ın kurucu öğesi olan Kongre Partisi, seçimlerden birinci parti olarak çıktı, hem de İtalyan kökenli olduğu için "Hindistan'ı yönetemez" denilen iddiasız bir kadının (Sonya Gandi'nin) liderliğinde... Dahası, komünistler üç eyalette seçimi kazandılar. Federal Meclis'e 62 milletvekili gönderdiler. "Ortak asgari" öğeler taşıyan hükümet programına bağlı olarak Kongre iktidarını dışardan ve beş yıl boyunca destekleyeceklerini bildirdiler. Meclis Başkanlığı'na da bir komünist seçildi.

Ben de, bu yazıda, bu "küçük deprem"i, bir aylık bir gecikmeyle kuşbakışı değerlendirmeye çalışacağım.

Geçen Ocakta biz Hindistan'dayken bu öngörüleri yapabilecek durumda değildik. Elbette iktisatçılar olarak Hindistan'ın ekonomik gelişimini yarım yüzyıl boyunca belirlemiş olan "kalkınma planlamacılığı"nın bazı araçlarının hâlâ korunduğunu; bu nedenle de Doğu Asya'daki 1998 krizini kazasız atlatabildiğini biliyorduk. Öte yandan 1991'den bu yana ihtiyatlı bir "liberalleşme" sürecine de girdiğini; geleneksel politikalar ile piyasa eksenli açılımların esnek bir bileşkesini sürdürmeye çalıştığını; 1998-2003 yıllarında, yani BJP hükümetinin altında da istikrarlı ve yüksekçe (yıllık % 5.7'lik) bir büyüme hızı yakalayabildiğini de öğrenmiştik.

Hindistan'da bu bildiklerimizin ötesine giden bazı gözlemler yaptık: Bir kez, erken bir seçime gitme niyetinde olduğu anlaşılan iktidardaki Hindu-köktendincisi partinin, ekonomik liberalleşme dalgasını dört nala hızlandırdığı anlaşılıyordu. Örneğin hükümet kârlı ve stratejik kamu kuruluşlarını, haraç mezat özelleştirmeye kararlı idi ve bu nedenle TV kanallarında ve İngilizce gazetelerde alkışlanıyordu. BJP'nin iki seçim sloganı, (Türkçeye biraz serbestçe aktarırsak "pırıldayan Hindistan" ile "iyisiniz!"), finans ve iş çevreleri, orta sınıflar ve medya tarafından şevkle benimsenmiş görünüyordu. Büyük medya, BJP'nin erken seçimleri de kazanacağına hemen hemen kesin gözle bakmakta idi.

"Pırıldayan Hindistan"ın ampulü nasıl oldu da beş ay içinde söndü? Bu foslamaya yol açan etkenlerden bazılarını, Jawaharlal Nehru Üniversitesi profesörlerinden Jayati Ghosh'un kaleminden aktaralım:

"Televizyon ekranlarındaki pırıltılı imajların dışına çıkıldığında çok farklı bir tablo görünecektir. İstihdam, son elli yıl boyunca hiç bu kadar yavaş artmamıştı. Büyük kentlerde

işsizlik ve çaresizlik umutsuzluğa, şiddete yol açıyor. Sıradan, düşük maaşlı, ancak güvenceli bir büro işi için açılan sınava birçoğu üniversite ve lisansüstü diplomalı yüzbinlerce kişi başvuruyor ve sınavlar can kaybına yol açan çatışmalarla yürütülebiliyor. Köylülere verilen sübvansiyonların, ucuz kredilerin kısılması, altyapı yatırımlarının azaltılması, fiyatlardaki çöküntü derin bir tarımsal bunalıma yol açtı; kırsal bölgelerde açlıktan ölümler ve intiharlar artıyor. Kredi maliyetlerinin artması ve ithalatın serbestleştirilmesi sonunda pek çok küçük üretici de tasfiyeye uğruyor. Finansal serbestleşme sayesinde geleneksel tefecilik hortlamaktadır. Kamu hizmetlerinden yararlanan insanların sayısı giderek azalıyor. 'Pırıldayan Hindistan', nüfusun % 10'u dolaylarında bir azınlık grubun Hindistanıdır. Bu azınlık, eskisinden çok daha az vergi ödüyor; giderek yükselen bir gelir ve tüketim düzeyinin keyfini çıkarıyor."

Bu tablo size bugünün Türkiyesini andırmıyor mu? Bizim de köktendinci gelenekten gelen hem tutucu hem neoliberal bir iktidarımız yok mu? Bizde de uluslararası finans ekonomik yönetime övgüler yağdırırken, yüksek işsizlik alabildiğine sürmüyor mu? Köylü, adım adım tasfiyeye uğrayan destekleme politikaları altında; küçük üreticiler, artan dış rekabet ve yüksek kredi maliyetleri altında ezilmiyorlar mı? Bu marifetler, orada "pırıldayan Hindistan" sloganını pazarlayan, bizde ise "parıltılı ampul"lü iktidarlara ait değil mi? O halde, Hindistan halkının kolektif tepkisinin bir benzeri Türkiye'deki iktidarı da bekliyor olamaz mı?

Pek acele etmeyelim. Benzerlik bir yerde bitiyor. Hindistan'da laik, orta-yolcu bir Kongre Partisi, kendi solunda güçlü, prestijli ve etkili bir sosyalist sol olduğu için, sola dönük bir alternatif oluşturabildi. Türkiye'de, "yalancının

mumu" (veya "ampulü") yatsıdan önce sönecekse, CHP'nin solundaki boşluğun etkili bir biçimde doldurulması gerekecektir.

Amerika'da Sol ve Sağ

Amerika, Kasım başkanlık seçimleri öncesinde uzun zamandır görülmemiş bir kutuplaşma içinde. Yanlış anlaşılmasın: Kutuplaşma Cumhuriyetçi ve Demokrat partilerin seçim programlarından, kampanyalarından kaynaklanmıyor. Bu iki program arasında derin bölünmeler yaratacak farklar yok. Buna karşılık Başkan Bush'u kayıtsız şartsız destekleyenler ile kendisine cepheden, tümüyle karşıt olanlar arasında uzlaşmaz ayrılıklar var. Ve bu anlamdaki kutuplaşma, Cumhuriyetçi-Demokrat ayrımıyla özdeş değil.

George Bush'un dış dünyada hiç sevilmediği, pek çok ülkede kendisinden nefret edildiği malumdur. İlginçtir ki ABD'de de bu duyguları paylaşan çok geniş bir kitle var. Son bir yıl içinde ABD başkanının sadece politikalarını değil, kişiliğini de hedef alan çok sayıda kitap yayımlandı. Bunlardan bazıları başkanla insafsızca alay ediyor. "Bushism'ler" başlığını taşıyan ve George Bush'un cehaletini, dil

hatalarını, saçmalamalarını derleyen bir kitap baskı üstüne baskı yapıyor. Bush yönetiminin çıkar ilişkilerini, düzenbazlıklarını radikal söylemlerle teşhir eden çok sayıda kitabı bunlara ekleyebiliriz. Fahrenheit 9/11 filminin olağanüstü gişe başarısını da bu çerçevede dikkate alırsak, ABD'nin sanat ve bilim insanlarında, aydın çevrelerinde çok kalabalık grupların, belki de çoğunluğun Bush'a karsi hissiyatını en kestirme ifade edecek sözcüğün "tiksinti" olduğunu saptayabiliyoruz. Pek çok konutun dış yüzüne asılmış "Bush gitmelidir" pankartları (dikkat edin, "Kerry gelmeli" değil) bu ruh halini dışa döküyor. Bush yönetiminin emperyalist yayılmacılığını, zenginden, dev şirketlerden yana politikalarını şiddetle eleştiren bu tepkileri en gevşek anlamıyla bir "sol muhalefet" olarak adlandırmak mümkündür.

George Bush'u tüm politikalarıyla destekleyen diger kutbun ideolojik belkemiğini Amerikan tutuculuğu oluşturuyor. Bu çevrelere göre "liberaller" (yani Amerikan siyaset terminolojisinde "solcular") Amerikan halkının tüm değerlerine yabancı aykırı otlardır. Medyayı, Hollywood'u kontrol ederler; büyük kentlerin tuzu kuru seçkinlerinin değerlerini temsil ederler. Tipik bir nitelendirmeye göre bunlar, "vergi artıran, devleti büyüten, latte-kahve içen, suşi yiyen, Volvo süren, New York Times okuyan, Hollywood seven, küpeli, solcu garibeler"dir. Kendileri ise silahlarını, kiliselerini, siyah kahveyi, birayı, hamburger ve kolayı severler; kürtaja, evrim teorisinin okutulmasına, kadınlar ve siyahlar lehine getirilmiş eğitim, istihdam ayrıcalıklarına, eşcinsel haklarına karşıdırlar. Ve böylelikle Amerikan toplumunun öz değerlerini temsil ettiklerini savunuyorlar. 2000 başkanlık seçimlerinde Bush'u destekleyen bölgelerin ABD yüzölçümünün yüzde seksenini kapsadığını vurgulayarak

(oy toplamlarının hemen hemen eşit olmasına rağmen) "Amerika bizimdir" sloganına sarılmaktadırlar.

Bu kutuplaşma, Amerikan siyasetinin sınırları içinde sol-sağ ayrımını yansıtıyor. Bu çerçeve içinde ilginç üç saptama yapabileceğimizi düşünüyorum. Birinci şu: "Düşük vergi, küçük devlet" sloganını dışta tutarsanız, tutucu ideolojik söylem tamamen hayat tarzları, değer yargıları, inançlar ile sınırlıdır... Ekonomik çıkarlar üzerinde tartışmayı özellikle dışlayan bu yaklaşım, Bush yönetiminin büyük şirketlerle içli-dışlı olduğu, vergi ve sosyal politika uygulamalarında yoksul ve emeğiyle geçinen Amerikalıların canına okuduğu gerçeklerini örtbas etme işlevi görüyor.

İkinci saptama, tutucu sağın ideolojik söyleminin Amerikan toplumunun alt katmanlarına başarıyla nüfuz etmiş olmasıyla ilgili. Önceki seçim sonuçları çözümlendiğinde, bölgeler, kentler, mahalleler, semtler yoksullaştıkça tutucu Cumhuriyetçi adaylara ve Bush'a oy verme oranının yükseldiği ortaya çıkıyor. Bu durumun tek istisnası, çoğunluğuyla Demokrat Parti'ye yönelen siyah seçmenlerde. Ne var ki siyah nüfusun çoğunluğu seçimlerde oy kullanmadığı için bu etken ana tabloyu değiştirmiyor.

Son olarak, sol-sağ kutuplaşmasının siyasi partilere yansımasının simetrik olmadığını saptayabiliyoruz. Gerici/sağ ideolojik çizgi, Bush yönetimi ve bugünkü Cumhuriyetçi Parti ile bütünleşmiş durumda. Buna karşılık Demokrat Parti liderleri, tutucu ideolojik saldırı karşısında savunmaya çekilerek "sol/liberal" yaftasıyla nitelendirilmekten itinayla kaçıyorlar. Örneğin, Irak'tan çekilmeyeceklerini, "vatanperverliği" (yani emperyalist yayılmacılığı) kendilerinin daha da iyi yapacaklarını (Kerry'nin Vietnam gaziliğini bol bol vurgulayarak) belirtiyorlar ve önümüzdeki hafta sonunda New York'ta örgütlenecek büyük protesto gösterilerinden uzak duruyorlar.

Bu ideolojik ve politik tabloda Türkiye'yi hatırlatan bir şeyler yok mu? Yoksullaşan kitlelerin tutucu, dinci, şoven değer yargılarına dayalı bir ideolojik söylemle teslim alınması... Ve bu sayede sermayenin ekonomik ve sosyal programına temelden karşı çıkabilecek bir halk muhalefetinin önünün kesilmesi...

BÖLÜM IV

TÜRKİYE EKONOMİSİ NEREYE? (1997-2000)

"Fırkamızın Devletçilik Vasfı"

1933 yılının Ekim ayında, yani cumhuriyetin onuncu yıldönümünde Kadro dergisinde "Başvekil İsmet" imzalı bir yazı yayımlandı: "Fırkamızın Devletçilik Vasfı"... Yazar, kırk dokuz yaşındadır. Siyasi kariyerine gölgeler taşıyacak olan "Milli Şeflik" henüz uzaktadır. Savaş yıllarında Nazi Almanyası ile flörtü ulusal bir politika mertebesine çıkaran "Türkçü" Saraçoğlu'na hükümetin emanet edilmesine dokuz yıl vardır. Milli eğitim politikasının Hasan Âli'den alınmasına ve "her taşın altında bir komünist arayarak" Kemalist devrimlerin son atılımı olan Köy Enstitüleri'ni tasfiye etmeyi misyon edinen Reşat Şemsettin'e devredilmesi de on iki yıl uzaktadır. Çok partili rejime, sosyalist muhalefeti, sol basını, antifaşist öğretim üyelerini ve resmi çizginin dışındaki sendikaları tasfiye ederek geçme stratejisi de henüz ufukta görünmemektedir.

1933 yılının Kadro yazarı, Kemalist devrimlerin İsmet Paşasıdır. Kurtuluş Savaşı'nda, milli mücadelede ve Lozan'da Gazi'nin sağ kolu olan usta taktisyen ve stratejisttir.

Serbest Fırkacılara karşı "anayurdu demir ağlarla örme" çizgisini savunan kişidir. Gazi'yi ve ülkeyi, iktidarın çevresini saran "aferist" gruba ve çıkar çevrelerine karşı korumayı öncelik edinmiş bulunan liderdir. Benim takdir ettiğim, saygı duyduğum İsmet Paşa, bu ikincisidir. Ve bu nedenle 1933 yılında Kadro'daki yazısını okurlarımla paylaşmak istedim.

Cumhuriyetin onuncu yılının İsmet Paşası, "Cumhuriyet Halk Fırkası'nın devletçilik vasfını nasıl görüyor? "*İktisatta devletçilik, bana her şeyden önce bir müdafaa vasıtası olarak kendisini gösterdi.*" Evet, devletçilik, her şeyin önünde bir savunma aracıydı. Neye karşı bir savunma aracı? Başvekil İsmet'e göre, "*Asır çok amansızdır. Ve, seneler geçtikçe, zamanın insafsızlığı azalmıyor; her hududu geçecek kadar azgınlaşıyor.*" Bu azgınlık, dört yıl önce patlak veren büyük dünya bunalımıdır ve genç cumhuriyetin liderleri sadece iki seçenekle karşı karşıya olduklarını hızla fark etmişlerdir: Ya piyasa anarşizmine teslim olacaklar ve Türkiye'nin büyük bunalımın batağına, giderek ekonomik çöküntüye sürüklenmesini göze alacaklar ve belki de rejimin geleceğini tehlikeye atacaklardır. Ya da kendine özgü *savunma araçlarını* bularak "zamanın azgınlığı ve insafsızlığı" karşısında ayakta durmayı öğreneceklerdir. İşte *devletçilik* bu araçların başında gelmekteydi.

Ancak Başvekil İsmet, devletçiliği sadece bir savunma yöntemi olarak değil, aynı zamanda bir kalkınma ve büyüme aracı olarak da görmektedir. "*İktisatta devletçiliği yalnız müdafaa gibi muhafazakâr bir [açıdan] değil, ilerlemek ve inkişaf etmek gibi genişleyici politika içinde müspet ve en müessir vasıta sayıyoruz.*" Bu sözler, toplumsal bilimcilerin çeyrek yüzyıl sonra ortaya atacağı "kalkınmacı devlet" anlayışının erken ve veciz bir ifadesidir.

Peki, Başvekil İsmet, devletçiliğe karşı çıkanlar için neler söylüyor? Paşa, bu itirazların ardında çıkar çevreleri-

ni görüyor ve bunlara pabuç bırakmıyor: "*En serbest zannolunan bir sanat ve ticaret müreffeh olabilmek için mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir. En serbest nice müesseseleri, senelerden beri sert fırtınalara karşı tutunduran DEVLET'tir. Bir sene devletçilik aleyhinde hayalat kuran nice müteşebbisler görmüşümdür ki, mevsiminde [devletin] piyasaya müdahalesi için bütün idraklerini sarfederler.*" Yetmiş beşinci yılda bu kez "serbest piyasa ekonomisi" adı altında ortaya çıkan ikiyüzlülük ve utanmazlıkla benzerliği gözden kaçırmak mümkün müdür?

İsmet Paşa, "serbest meslek" erbabı ile polemiği sürdürüyor: "*Devletçilik aleyhindeki en büyük iddiayı izah [edeyim]: Hususi müesseseler daima kârlı çalışırlar ve devlet müesseseleri daima masraflı ve zararlı olurlar iddiası. Bütün memleketin menfaatine tedbir alırken bazan yaktığı kömürün bedelini düşünmeme vaziyetinde kalan devlet, elbette serbest bir bezirgân gibi birçok ahvalde kâr etmeyecektir. Bundan daha tabii ne vardır? Ve zaten devletçiliğin memleket için en büyük bir faydası da ancak bazı ahvalde bu kadar cesurane tedbirler almasının mümkün olması ile izah edilebilir.*" Başvekil İsmet, "bütün memleketin menfaatine" olmak ifadesini devletçiliğin sınırlarını belirleyen berrak bir ölçüt olarak ortaya koyuyor: "*Bir işin devlete veya efrada (bireylere) ait olması, o işin talep ettiği vesaitle (araçlarla, kaynaklarla) ölçülemez. Meselenin bütün memlekete alakası veya hususi menfaatlere terkedilebilmesi ihtimalidir ki, bu hususta karar vermeğe esas olacaktır.*"

Daha sonra iktisatçıların "toplumsal fayda", "dışsallıklar", "kamusal mal" gibi terimlerle açıklamaya çalıştıkları fikir buradadır: Tüm toplumu ilgilendiren kamusal çıkarlar ve bu arada "kalkınma" ve "amansız bir zamana karşı ayakta durma" gibi stratejik öncelikler varsa kâr-zarar hesabı bir yana devletin işletmeciliğe kadar giden müdahalesi... Alıcı ve satıcının sadece bireysel çıkarları söz konusuysa, özel işletmecilik ve piyasa mekanizması...

Başvekil Ismet'in bu yazısını bir yana koyunuz; yangından mal kaçırır gibi mafyatik işadamlarına devlet mülkiyetini devretmeyi ulusal bir politika haline getirmiş olan insanların "özelleştirmeci" perspektifini öbür yana... Cumhuriyetin onuncu ve yetmiş beşinci yılları arasındaki fark da ortaya çıkacaktır. Ve belki de, "bu insanların cumhuriyeti kutlamaya hakları var mıdır?" diye soracaksınız.

Rant Ekonomisi ve Devlet: Sorunlar ve Yanlış Çözüm Yolları

On beş yıldır neoliberal politikalara aşağı yukarı kesintisiz olarak dogmatik biçimde angaje olan siyasi iktidarlar Türkiye ekonomisinin rant arayan toplum niteliğini değiştiremediler. Aksine, son yıllarda devlet eliyle rant, vurgun, avanta yaratma olguları ve bunlara bağlı genel bir çürüme ve yozlaşma ortamı, Cumhuriyet tarihinin hiçbir dönemiyle karşılaştırılamayacak derecede ağırlaştı. Bu, nasıl açıklanabilir? Eski ve yeni neoklasik açıklamalar, sorunu devlet müdahalelerinde ve kamu sektörünün genişliğinde aramayı sürdürerek devletin daha da küçülmesini çözüm olarak gösteriyorlar. Bu, doğru mudur? Yoksa neoliberal dönem, kamu yönetimine, burjuvaziye, piyasa mekanizmasına yeni deformasyonlar getirerek durumu daha mı ağırlaştırdı? Bu yazıda bu soruları tartışacağız.

Eski neoklasik gelenek, "piyasa tökezlemeleri" durumunda devlet müdahalelerini gerekli görür. Bu iktisatçıların önemli bir bölümü salt *mülkiyet biçimleri* karşısında tarafsızdırlar. Özellikle İngiliz İşçi Partisi ve Fabian'lar çev-

resinde (ve İngiltere dışında Lange ve Lerner gibilerini içeren) sosyalist neoklasik akım böylece mümkün oldu.

Azgelişmiş ülkelerde 1945'i izleyen (ve uluslararası finans kurumlarının genellikle onayını almış bulunan) çeyrek yüzyıllık "kalkınmacı-müdahaleci-ithal ikameci" politikalar, neoklasik geleneğin bir kanadı tarafından 1970 sonrasında "piyasa tökezlemeleri" söylemini tamamen dışlayan ve her türlü devlet müdahalesinin kaynak tahsisinde bozulma ve rant yaratacağı mesajını içeren bir eleştiriye maruz kaldı. Bu eleştiri iki kanala yöneldi: *Rant arayan toplum* ve *devlet tökezlemeleri* yaklaşımları.

A. Krueger ve J. Bhagwati "rant arayan toplum" veya "doğrudan verimsiz kâr arayışı" eleştirisini esas olarak dış ticaret kuramının kota rantları analizinden türettiler; ancak yaklaşımlarının daha genel bir geçerliliği olduğunu da vurguladılar.

Krueger-Bhagwati yaklaşımının teknik anlamda eleştirilecek bir dizi sorunu vardır ve burada bunları tartışmıyoruz. Tek bir noktaya değineceğiz: Bu iktisatçılar dikkatlerini rant *oluşumu* üzerinde değil, rekabetçi rant *arama* sürecinin gerekli kıldığı kaynak kullanımı üzerine kaydırıyor. Rant paylaşımında tekelci durumlar varsa veya bu süreç çok düşük maliyetliyse "rant arayan toplum" kuramının ana mesajı geçersiz kalıyor. Türkiye'de yaygın rant paylaşımının bu türlerde olduğu; örneğin siyasi liderlerle yakın ilişkilerin sağladığı avantajların "rekabetçi rant arama" olgusundaki kaynak israfını içermediği söylenebilir. Bu durumlarda "maliyet çoğu kez bir telefon görüşmesi veya birlikte yenen bir yemekten" ibarettir.

Neoliberallerin daha yeni bir kanadı ise devletin içsel analizini yaparak devlet tökezlemesinin kaçınılmaz bir durum olduğunu ve ekonominin tümü için bir ölü kayıp yarattığını ileri sürerek tartışmaya yeni boyutlar getirdi. Devlet aygıtının işleyişinde kendine özgü çarpıklıklar buluna-

bileceğini ortaya koyması, bence olumludur. Ancak bu genel katkının dışında, bu yeni akım ayrıntıda çok sayıda yapay ve yüzeysel öğeyle doludur. En önemli boşluğu da, devlet tökezlemelerinin genel ve soyut analizinin geçerli olabileceği herhangi bir somut toplumsal yapıda, örneğin 1990'lı yılların Türkiyesinde zorunlu olarak *madalyonun diğer yüzünü oluşturan burjuvazinin* kendine özgü, somut deformasyonlarını, tökezlemelerini göz ardı etmesi ve devlet aygıtının çeşitli katmanları ile ekonomiye egemen olan güçler arasında oluşan ve sürekli değişen ilişkiler üzerinde hiçbir tarihsel ve toplumsal analiz yapmamasıdır.

Bu genel tartışmayı Türkiye'ye intikal ettirirsek, ekonomimizi ve toplum yapımızı kemiren "vurgun ve yolsuzluk" olgularının ekonomik nedenleri üzerinde neler söyleyebiliyoruz?

"Rant oluşumu, paylaşımı, arayışı" terimlerini biraz daha geniş bir yorumla, belki de "avanta" terimine geçerek) "devletin çeşitli uygulamalarla bireysel, endüstriyel veya sektörel olarak özel teşebbüs lehine herhangi bir çıkar avantaj yaratması; bu avantajın realizasyonu ve paylaşımı" olarak anlayalım. Herhangi bir kamu politikası, örneğin kurumlar vergisi oranlarının düşürülmesi *genel olarak sermaye sınıfı lehine* özellik taşıyorsa, yansıması yeknesak olmasa bile rant/avanta sayılmamalı. Rant/avanta oluşum ve paylaşımı bakımından Türkiye'de 1980 öncesinin müdahaleci yılları ile 1980 sonrasının liberal dönemi arasında benzerlik ve farklar nelerdir?

Doğan Avcıoğlu'nun *Türkiye'nin Düzeni*'ni bir kaynak olarak kullanarak, müdahaleci-ithal ikameci dönemde "devlet eliyle fert zengin etme" yöntemlerinin dökümünü yapalım:

a) KİT kökenli girdi fiyatlarının düşük tutularak belli sanayi kollarına maliyet avantajları sağlanması.

b) Karma teşebbüslerdeki kamu hisselerinin özel ortak lehine kaynak aktarım oluşturması.

c) Özellikle inşaat sektöründe (ancak sigortacılığa kadar uzanan ve kamunun özel sektörden alım yaptığı tüm faaliyetlerde) uygulanan ihale sistemi ile belli firmaların kayırılması.

ç) Kentlerde imar izinleriyle büyük arsa rantlarının oluşumu.

d) Devlet bankalarının iktidara yakın iş çevrelerine uygun koşullu kredi tahsisi.

e) Dış ticarette yanlış faturalama ile ucuz döviz elde etmek.

f) İthalat için kota ve döviz tahsisinde kayırılma.

Burada sıralanan yedi rant oluşumu biçiminden sadece son ikisi liberal dönemde ortadan kalkmış; diğerleri biçim ve/veya kapsam değiştirerek ve bazı durumlarda büyük hacim artışları da göstererek 1980 sonrasına damgalarını vurmuşlardır. Liberal yılların rant oluşum biçimlerini, bazı özelliklerini sonradan eklemek üzere sıralayalım:

a) KİT'lerin bir bütünüyle işleyişleri, özel çıkar ilişkilerinin etkisi altına girmiştir. Örnek olarak SEKA ve İSDEMİR grevlerinin özel kâğıt ve çelik üreticilerinin istekleri doğrultusunda uzatıldığı iddiaları vardır.

b) Finansal serbestinin katkısıyla batık bankaların, finansal kuruluşların, hatta firmaların sayısı çok artmıştır. Bunların kurtarılması, kamu fonlarının bu kuruluşların hissedarları ve alacaklılarına tahsisi anlamına gelmiştir.

c) İhale sistemi, idareye çok daha geniş hareket serbestisi verecek yönde değişmiş; eskiden yolsuzluk sayılması gereken pek çok işlem şimdi yasal hale getirilmiş; bu tanımsal daralmaya rağmen ihale yolsuzlukları sayı ve değer olarak büyük artış göstermiştir.

ç) İmar planları ile ilgili normlar gevşetilmiş; imar izinleri ve aflarla yaratılan kentsel rantlar astronomik boyutlara ulaşmış; bunların yerel siyasetçiler ile hükümet katındaki siyasi kadrolar arasındaki paylaşımı önemli bir çekişme konusu olmuştur.

d) Kredi faizlerinin çok yüksek oranlara ulaştığı ortamlarda, teşvikli kredi tahsislerinde ve ödenmeyen kredilerle ilgili erteleme, hafifletme gibi anlaşmalarda, iktidara yakın iş çevrelerine büyük olanaklar sağlamıştır.

e) İhraç teşvikleri, ünlü "hayali ihracat" olgusuna yol açmış; siyasi iktidar ve yasama organı, geleneksel bürokrasinin ve yargının ısrarlı diretmesine rağmen bu yöntemi desteklemiş ve yaygınlaşmasına yol açmıştır.

f) Vergi sisteminde, teşviklerle ve finansal sistemle ilgili uygulamalarda, çok sayıda yasa ve kararnamenin sadece belli işadamlarını ve çıkarlarını savunmak için kabul edildiğine dair yaygın göstergeler vardır.

g) Vergi teşviklerinin artması ve yaygınlaşması, örneğin turizm sektöründe ve Doğu Anadolu'daki yatırımlarda hak edilmemiş teşviklerin alınmasının büyük kazançlara yol açması sonucunu doğurmuştur.

ğ) Özelleştirme sürecinin kendisi çok ciddi bir rant yaratma mekanizması oluşturmuş; bu durum, hem blok satışlarda, hem de (Adana Çimento örneğinde olduğu gibi) halka arz yönteminde vahim boyutlarda gözlenmiştir.

h) KOÇ, "market maker" olma iddiası ile İMKB'ye girmiş; kamu senetlerinin egemen olduğu bu borsada fiyat hareketleri bu müdahalelerle oluşmuştur. Siyasi liderlere sık sık brifing veren KOÇ'nin borsaya müdahaleleri aynı liderlerin bazı yakınlarının "borsada oynuyor ve kazanıyorum" dediği, diğerlerinin borsa bankerliği yaptığı sırada gerçekleşmiştir. Milliyet, METAŞ'ın kurtarılması için alınan YPK kararını erken öğrenen bu borsa bankeri mahdumun METAŞ hisselerinden yaptığı alım ve satımları belgelemiştir.

ı) Finansal serbesti, Merkez Bankası'nın döviz alım satımıyla ve bankalar arası piyasadaki gecelik işlemleriyle çok büyük rantlar yaratma olanaklarını artırmıştır. Gecelik faiz oranlarının, banka ve bono tahvil faiz oranlarının çok

üstünde ve altında oynayabilmesi, bu piyasalara girebilen bankalara çok büyük kazanç olanakları getirebilmektedir. 1994'ün ilk altı ayında Merkez Bankası'nın bu çerçevede 20 trilyon lira civarında faiz ödediği; sadece Mayıs ayında 6 trilyon lira banka kurtarma kredisi tahsis ettiği; bankalara % 80 faizle hazine bonosu sunulurken, % 20 dolaylarında *overnight* faizle kredi verdiği gibi olgular, liberalizme özgü bu rant yaratma olgusunun kapsamı hakkında kaba bir fikir veriyor.

Türkiye'deki liberal dönem, görüldüğü gibi, tamamen yeni bazı rant avanta biçimleri oluşturmuş (yukarıdaki sıralamadaki ğ, h ve ı kategorileri gibi; ihaleler, kentsel arsa rantları ve hayali ihracat gibi alanlardaysa, eskiden de geçerli olan biçimlerin önemi ve boyutu artmıştır.

Özellikle ANAP iktidarıyla başlayan dönem, bu süreç açısından şu özgünlükleri de taşımaktadır:

- Avanta dağıtma süreci giderek kişiselleşmiştir. Cumhurbaşkanıyla, başbakanla, bakanla, belediye başkanıyla bireysel yakınlık işadamları için rant sağlamanın gerekli koşulu haline gelmiştir.

- Gerek Özal, gerekse Çiller döneminde iktidar kadrolarıyla iş çevreleri arasındaki ilişkilerin çok yakınlaşması, adeta laubalileşmesi bu "kişiselleşmiş" avanta dağıtma ortamını kolaylaştırmıştır.

- Aynı olguya bağlı olarak ve liberalizm adına sürdürülen bir anti-bürokratik kampanya içinde geleneksel üstkademe bürokrasisinin yetkileri daraltılmış; ancak aynı yetkiler siyasi katmanlara (doğrudan bakana, başbakana vb.) intikal etmiştir. Özal, bürokrasinin en kaliteli öğelerinin teftiş mekanizması içinde yer almasından açıkça yakınmış; sonuçta teftiş işlevlerini pasifleştirerek icracı işlevlere (siyasi kadroların doğrudan devamı olan) "prensleri" getirmeyi yeğlemiştir. Bürokrasinin maaşlarındaki aşınma bu süreci hızlandırmıştır.

Bu sürecin sonunda, burjuvazi ile devlet arasında süregelen ilişkiler ilkelleşmiştir: 1980 öncesinde "rant/avanta" paylaşımının, esas olarak nesnel ekonomik konum tarafından (yani faaliyet alanına, işleve, sektör veya endüstriye göre) belirlendiği ve bireysel işadamları arasında göreli olarak tarafsız olan bir ortam ortadan kalkmış; bunun yerine siyasi iktidarla bireysel ilişkilerin belirleyici olduğu bir paylaşım ortamı yerleşmiştir. Bu, sermaye sınıfının egemenliğinin mümkün en ilkel biçimidir.

Bu dönüşümler, Türkiye burjuvazisinin servet ve sermaye birikimini, tüm 20. yüzyıl boyunca, büyük ölçüde devletle ilişkileri içinde gerçekleştirmiş olması ve sözde liberal dönemde de bu özelliğini aynen (ve belki de artırarak sürdürmesiyle ilgili görülmelidir. 1920'li yılların imtiyazlı şirketleri, 1930'lu yılların devlet ihaleleri, savaş yıllarının vurgun-karaborsa ortamı, sonraki yıllara damgasını vuran kredi, döviz tahsisleri ve vergi teşvikleri, liberal dönemde de yukarıda sayılan kimi eski biçimlerin tekrarı, dönüşmesi; kimi de dışa açılma kamu mallarının satışı ve finansal serbesti ortamına uygun yeni biçimler alan mekanizmalar... Bunların hepsinin ortak özelliği, ancak devletin sırtından servet biriktirebilen bir burjuvazinin varlığıdır. Olgu, şüphesiz Türkiye'ye özgü değildir. Dinamik, rekabetçi, yaratıcı ve yenilikçi özelliklerden yoksun bir sermaye sınıfının damgasını taşıyan azgelişmiş ve gecikmiş bir kapitalist gelişimin ortak renkleri de söz konusudur.

Sermaye sınıfı, 1980'li yılların ortamında, sanayiden kaçınarak devlet kaynaklı yeni vurgun olanaklarının geliştiği finans, müteahhitlik, turizm, arsa spekülasyonu gibi alanlara yönelmekte; bu intibakı sağlayanlar ayakta kalmakta, diğerleri tasfiye edilmektedir.

Neoliberal dogmatizm, liberal ortamda rant/avanta oluşumundaki artışı, devletin yeterli derecede küçülmemesine bağlıyor. Ne var ki yukarıda (a)-(ı) şıkları ile değinilen

on adet rant/avanta biçiminin en önemlilerini bu yaklaşımla yok etmek mümkün değildir. Aksine, bunları yok etmenin en etkili yöntemi, belki de devleti büyütmek veya daha etkili ve aktif hale getirmektir:

- Devlet yatırım yaptıkça, reel kaynak kullandıkça ve bunları özel sektör kuruluşları aracılığıyla gerçekleştirdikçe ihale sistemi ve buna bağlı rant/avanta oluşumu var olacaktır. Bunu önlemenin yolu, mantıksal olarak yatırımların ihale sistemi yerine emanet sistemiyle gerçekleşmesi; kamunun cari alımlarının ise DMO, TZDK ve KİT'ler gibi yine kamuya ait bir alt-sektör tarafından sağlanan bir düzenlemedir. Bu, kamunun bir genişlemesidir.

- 1980 sonrasının en yaygın rant/avanta alanını oluşturan kentsel arsa rantlarını tasfiye etmenin yolu, kent planlamasını yok etmek değil, kent arazisini kamulaştırmaktır.

- Doğrudan doğruya liberal döneme özgü rant oluşturma biçimleri (özelleştirme, KOİ-borsa ilişkileri, Merkez Bankası'nın "overnight" piyasada bankalara kaynak aktarımı, finansal serbestiden kaynaklanan krizlerin banka/şirket kurtarmaya yol açan sonuçları) bu alanlarda liberal modelin terk edilmesiyle ortadan kalkacaktır. Yani daha fazla liberalizm değil, daha fazla kamu kontrolü...

Bu saptamaları, iktisat politikası önerileri olarak yorumlamamak gerekir. Amacımız, sadece "bütün pisliklerin kaynağı devlettir" sloganının tutarsızlığını vurgulamaktır. Ancak bütün bunların dışında, belki de rant/avanta ortamının son bulmasının gerekli ve en etkili koşulu kamu yönetiminin güçlendirilmesi: etkili, yüksek maaşlı, belli bir özerkliğe sahip, uzmanlaşmış meslek memurlarından oluşan bir bürokrasinin canlandırılması, yeniden oluşturulması ve burjuvazi ile siyasi iktidar arasında etkili bir denetim katmanı oluşturmasıdır. Bu da, kamu yönetiminin güçlendirilmesi, yani devletin bu anlamda daha aktif ve etkili hale gelmesi demektir.

Medyatik İktisatçılara Sorular

Herhalde farkındasınız: Medyatik iktisatçılar IMF'ye verilen niyet mektubunun ardından bir iyimserlik coşkusuna kapıldılar. Bu tür coşkuları, geçmişte neoliberal dalganın her yükselişinde, örneğin Özal'lı yıllarda hep gözledik. Kendilerine üç-beş aykırı soru yöneltsek, acaba nasıl yanıt verecekler? Kulakları tıkalıdır; ama yine de deneyelim.

Korumacılığın ve devlet müdahalelerinin Türkiye ekonomisinde rant ve haksız kazançlar yarattığını, iktidara yakın iş çevrelerinin lehine; ücretlerinin ve emek yoğun sektörlerin, özellikle tarımın aleyhine sonuçlar verdiğini ileri sürdünüz ve iktisadi-sosyal işlevleri bakımından devleti küçültmenin, dışa açılmanın bayraktarlığını yaptınız. Son yirmi yıl içinde hemen hemen tüm iktidarların benimsediği "*serbest piyasa ekonomisi*"nin (ne demekse?) bu çarpıklıklara son vereceğini iddia ettiniz. O halde söyleyiniz: Nasıl oluyor da rant, avanta, vurgun oluşumu açısından ve kay-

nak tahsisinin giderek artan alanlarının işadamları-siyasi iktidar-mafya üçgeni tarafından kapatılması bakımından son yirmi yılın bir benzerine Cumhuriyet tarihi boyunca rastlanmamıştır? Ve nasıl oluyor da önerdiğiniz politikaların en ödünsüz uygulandığı yıllarda reel ücretler ve çiftçinin eline geçen göreli fiyatlar göçmüş; sanayi sektörünün kâr marjları, ithal ikameci döneme göre çarpıcı boyutlarda açılmıştır?

Uzun yıllar boyunca özelleştirmeyi, ulusal ekonominin etkinliğini artırmak, KİT zararlarından kaynaklanan kamu açıklarını ortadan kaldırmak ve sermayeyi tabana yaymak gibi gerekçelerle savundunuz. Aynı sektördeki KİT'ler ile özel kuruluşları etkinlik/verim bakımından ve özelleştirme öncesinde/sonrasında karşılaştırılan; KİT açıklarının anatomisini çıkaran nicel incelemeleri niçin görmezlikten geldiniz? Kamu (veya devlet) işletmelerini blok satışlarla sicili bozuk işadamlarına devretmenin sermayeyi tabana yayma sloganıyla taban tabana zıt olduğunu nasıl göz ardı ettiniz? Bu göstermelik amaçları tamamen terk eden, özelleştirmeyi sadece borç servisini karşılayarak bütçe açıklarını kapatmanın bir aracı olarak gören niyet mektubunun açık yaklaşımı karşısında niçin sesiniz çıkmıyor? Leke taşımayan, şaibesiz kaç özelleştirme uygulaması gösterebilirsiniz? Mafya-işadamı-siyasetçi bağlantılarının en çok açığa çıktığı uygulama banka özelleştirmelerinde gerçekleştiği halde ve bir Cumhuriyet anıtı olan Sümerbank'ın kaderi ortadayken, "devlet bankaları özelleştirilmeli" sloganında hâlâ ısrar ederken yüzünüz hiç kızarmıyor mu?

Dış dünyayla cari işlemlerinde (yani mal ve hizmet ticaretinde, faiz-kâr-ücret gelir ve giderlerinde) son on yıl boyunca Türkiye'nin açıklarının toplamı 12 milyar doların altında olduğu halde dış borçlarımız nasıl olup da 60 mil-

yar dolar artmıştır? Son yirmi bir ay boyunca dış dünyaya karşı cari işlem fazlası veren bir ekonomiyi yönetenler, anlı şanlı bir niyet mektubunu imzalayarak IMF'den uluslararası finans çevrelerinden niçin dış kaynak istiyorlar? Tarımsal destekleme, sosyal güvenlik sisteminin geleceği, özelleştirme/tahkim konularında hangi hakla IMF'ye güvence verilmektedir? Devlet destekli bir "hortumlama" mekanizmasına dönüştüğü ortaya çıkan sekiz özel bankanın kullanacağı kamu kaynaklarıyla özel sektöre verilen sübvansiyon ve teşvikleri toplayınız; bunlara iç borç faizlerini de ekledikten sonra elde edeceğiniz tutarı tarımsal destekleme ve sosyal güvenlik kurumlarına yapılan transferlerle karşılaştırınız. "Kara delik" sıfatına hangisi layıktır? Ve borç stokunu, geçmiş veya gelecek borçlanmaya ait faizleri etkili bir biçimde vergileyerek bu kara deliği kapatmaya dönük her öneri veya girişimi niçin baltaladınız?

Yıllardır Türkiye ekonomisinin istikrara ulaşamamasının ardındaki ana neden olarak *popülizmi* gösterdiniz. Yani, size göre, işçiye, memura, emekliye, köylüye, gecekonduluya seçimden seçime, kartvizitle, geçici veya (o kahrolası "sosyal devlet" safsatası nedeniyle) sürekli olarak verilen her "ödün" Türkiye'nin felaketi olmaktadır. "Ekonomide durum"dan sadece borsa indeksini, repo faizlerini ve döviz fiyatlarını anladığınız için; sanayi üretiminin bir önceki yıla göre % 3.1 düştüğünün belirlendiği geçen hafta içinde borsanın rekor üstüne rekor kırmış olması elbette sizce önem taşımayacaktır. Emeğiyle yaşayan (ve -farkında değilsiniz ama- sizi de yaşatan) insanlar hiç olmasaydı ekonomi ne güzel yönetilecekti... Hatta ekonomi, sadece IMF'ye karşı sorumlu teknokratlar tarafından yönetilseydi ne güzel olurdu, değil mi? Popülizmin, Türkiye'de yarım yamalak işleyen temsili demokrasinin toplumsal tabanını oluşturduğunu; onu ortadan kaldırmanın ağır politik ve ideolojik so-

nuçlarını niçin göremiyorsunuz? "Almadan verme" anlamındaki popülizmi, demokrasiyi geliştirerek aşmak isteseydiniz, bunun tek yönteminin "alarak vermek"; yani sermayeyi ve zenginleri vergileyerek sosyal devleti geliştirmek olduğunu görmeniz gerekmez miydi?

Boşuna yanıt beklemeyelim. "Küreselleşen dünya" klişesi, eleştirel düşüncenin yerini alınca bu türden sorulara yer yoktur ki yanıtları aransın.

Yakın Takibe Davet Mektubu

Önümüzdeki bir buçuk yıl boyunca IMF uzmanları Türkiye'yi "yakın takibe" alacaklar. Her üç ayda bir gelerek ekonomik durumu denetleyecekler. Güneş Taner ile Gazi Erçel'in 26 Nisan 1998'de ortak imza ile IMF'ye sundukları bir mektupta ortaya konan hedeflere uyulup uyulmadığını araştıracaklar. Örneğin, Nami Çağan ile Işın Çelebi'nin anlaştıkları "emeklilik yaşı" düzenlemesi Meclis'ten geçip yasalaşırsa, yeni yaş sınırlarının başlangıç tarihinin Taner-Erçel mektubunda vaat edilenden farklı olup olmadığını saptayacaklar. Ya da yeni vergi yasasının alt gelir dilimlerinde gelir vergisi oranlarını indiren hükümlerinin aynı mektupta "vergi idaresi iyileştirilmedikçe vergi oranları düşürülmeyecektir" taahhüdünü ihlal edip etmediğini araştıracaklar. Memur maaşları veya taban fiyatlar hükümet ortaklarından DTP'nin istediği oranlarda gerçekleşirse, bunun mektupta belirlenen sınırları ne derecede aştığını belirleyecekler. Ve sonunda bu saptamalarını birer raporla iç ve dış kamuoyuna duyuracaklar.

Peki, duyurup da ne olacak? TBMM'nin, hükümetin ve koalisyon ortaklarının iradelerine adeta peşin ipotek koyan ve "hükümranlık kimdedir?" tartışmalarına davet çıkaran bu "yakın takibe davet" mektubunun hukuki niteliği nedir? TC hükümeti ile IMF arasında imzalanan ve anlaşma hükümlerine uyma halinde taksit taksit kredi verilmesini sağlayan bir "stand-by" anlaşması söz konusu değildir. Dolayısıyla bu denetlemeler ve "mektuba uygun davranış" karşılığında IMF, Türkiye'ye karşı herhangi bir taahhüde girmemiştir. Bir yüksek bürokrat ile bir bakanın ortak imzalı mektubunun IMF tarafından onaylanıp Türkiye'nin "yakın takip" altına alınması karşılığında Türkiye "dış itibarı"nın (Guneş Taner'in ifadesiyle "credibility"sinin) artması bekleniyor, o kadar...

Peki, Türkiye bir dış ödemeler darboğazı veya döviz krizi içinde midir ki uluslararası finans çevrelerinin "dış itibar"ı böylesine önem taşımaktadır? Cari işlem açıkları sermaye girişleri sayesinde fazlasıyla kapatılmaktadır. Merkez Bankası ve ticari bankaların döviz rezervleri kırk milyar dolara yaklaşmıştır. Bankalarımız dış dünyadan rahatça borçlanarak "açık pozisyonları"nı on milyar dolara çıkarmışlardır. İlave bir on milyar dolar sağlayarak iç borcu dış borca dönüştürmek mi istiyorsunuz? Bu kadar güç durumdaysanız, bu işlemi dış borçlanmaya hiç kalkışmadan Merkez Bankası rezervleriyle yapıverin. Hazine-Merkez Bankası teknisyenleri bu türden bir operasyonu örgütleyecek ve sonuçlarını "sterilize" edecek beceriye çoktan ulaşmışlardır.

Kısacası, bana sorarsanız, Türkiye'yi karşılıksız olarak IMF'nin "yakın takibi" altına sokan mektup, AB ile yaptığımız Gumrük Birliği anlaşmasına benziyor. Her iki durumda da karşılığında hemen hemen hiçbir şey almadan hükümranlık hakkından feragat edilmiştir.

"Ulusal devlete ait hükümranlık hakları"... Bunların küreselleşen günümüz dünyasında demode şeyler olduğunu kabul edelim ve mektubun içeriğine kısaca göz atalım.

Mektubun yazarları, kronikleşen enflasyona son vermek için enflasyon beklentilerini aşağıya çekmek gerektiğini düşünüyorlar ve bu nedenle yıl sonu itibariyle % 50'lik enflasyon hedefine büyük bir ağırlık veriyorlar. Bu hedefin inandırıcı olması için, maliyetleri besleyen iki stratejik fiyatın da "beklenen enflasyonu", yani % 50 eşiğini aşmaması gerekecektir. Bunlar ücretler ve döviz kurudur. Kamu kesimi ücret artışlarının özel kesimdeki ücret ayarlamalarına da rehberlik edeceği kabul edilebilir. İkinci altı ay için öngörülen % 20'lik maaş zammı bu bağlamda belirlenmiştir.

Yıl sonunda % 50'lik enflasyon hedefinin tutturulabilmesi için Temmuz-Aralık döneminde fiyat artışlarının toptan eşyalarda aylık ortalama % 2.9'u, tüketici fiyatlarında ise % 2.5'i aşmaması gereklidir. Bu oranların aşılması halinde, 12 Eylül rejiminin ücret politikaları işleyecektir: "Ücret sözleşmelerini geçmiş enflasyona göre değil; beklenen enflasyona göre belirleyin; ancak, beklenen enflasyonu daima düşük tahmin ediniz ki, reel ücretler aşınsın."

1998'in ikinci altı ayında döviz kurunun "% 50'lik enflasyon hedefiyle tutarlı bir şekilde yürütülmesi" öngörülüyor ve "reel kuru koruma politikalarının enflasyonu beslediği" belirleniyordu. Burada da, adeta enflasyon hedefinin gerçekleşmeyeceği ve dövizin reel olarak ucuzlayacağı beklentisi vardır. 1995 yılında da Çiller hükümeti IMF'ye benzer bir döviz kuru hedefi vermişti. Sonuçları ortadadır.

Her iki durumda da sıcak para politikasına davet söz konusudur. Ne var ki bu kez, bu politikanın bazı yönlerinden tedirginlik duyulduğu da ortadadır: Bankaların açık pozisyonlarını sınırlama ve faiz harcamalarına bir üst sınır koyma girişimleri gibi... Uzmanlar, altı ay içinde ban-

kaların açık pozisyon/sermaye tabanı oranlarının % 50'den % 30'a düşürme hedefinin etkili olamayacağını düşünüyorlar. Kamu kesimi faiz harcamaları için hedeflenen üst sınırsa, milli gelirin % 17.5'ine ulaşmakta; vergi gelirlerinin tümünü alıp götürmekte ve faal nüfusun neredeyse yarısını oluşturan çiftçilerin milli gelirden aldıkları payı aşmaktadır... Ne gam?

"Yakın takibe davet" mektubunun başka ilginç ve önemli öğeleri de var. Bunları sonraki yazılarımızda tartışmaya devam edeceğiz.

Kuşbakışı

Birkaç aylığına yurtdışına gittim. Yurtdışında bulunmak Türkiye'den kopma anlamına gelmiyor. Hatta Türkiye'nin siyasal ve toplumsal sorunlarından birçoğu, dış dünyadaki yansımaları aracılığıyla daha iyi izlenebiliyor. Ekonomisiyse biraz farklı. Sorunların kavranması çoğu kez ayrıntılı bilgi gerektiriyor ve bunlar için kaynağa, kısacası Türkiye'ye ulaşmak gerekiyor.

Memlekete dönüp bilgi kaynaklarına yeniden ulaştıktan sonra Türkiye ekonomisinin "gidişatını" kuşbakışı gözleme olanağı doğdu. Bu kuşbakışı görüntünün bazı öğelerini, okurlarımla paylaşmak istiyorum.

Siyasetçisi, yüksek bürokratı, bankacısı, işadamı... Hepsi IMF'den, Dünya Bankası'ndan, uluslararası finans çevrelerinden adeta çırpına çırpına dış kaynak aramakta ve beklemekte... Gerekçeler de bir tuhaf: "Reformlar" devam ediyormuş. Öyle ya, özelleştirmeyi ve imtiyaz sözleşmelerinde uluslararası tahkimi "anayasal" yapmışız. Dahası emeklilik

yaşını yükseltmişiz ve bankalar yasasını değiştirmişiz. O halde gelmeliymiş paralar...

Iyi ama, bir nefes alıp sormak gerekiyor: Bu paraları ne yapacaksınız? Niçin dış kaynak arıyorsunuz? Ağır bir ödemeler dengesi krizi mi yaşanmaktadır? Yani Türkiye'nin yurtdışıyla girişti̇ği cari işlemlerde kapatılamayacak boyutlarda açık verildiği için mi dış kaynak peşinde çabalamaktasınız?

Hayır... Türkiye 1998 içinde cari işlemlerinde 1.9 milyar dolar *fazla* verdi. Bunu, ekonominin durgunlaşmasına bağlayabilirsiniz; ama daha geriye gidelim ve 1990-98 yıllarının tümüne bakalım: Bir yıl (1993) dışında, dış dünyayla cari işlemlerimizin açık verdiği yılların hepsinde dış açığın milli gelire oranı % 2'nin altındadır. Üstelik üç yıl (1991, 1994 ve 1998'de) cari işlem *fazlası* vermişiz. Dokuz yılın cari denge rakamlarını üst üste koyacak olursak, toplam olarak 14.6 (yıllık ortalama 1.6) milyar dolar açık verdiğimiz ortaya çıkıyor. Milli gelirin yüzde birini biraz aşan bir dış açık miktarı, benzeri ülkelerle karşılaştırılırsa "devede kulak"tır. Ve "aman dış kaynak..." diye özetlenebilecek yakarışların ardındaki gerçek etken olamaz.

O halde bu "gerçek etken" nerede aranmalı? Bana göre, birbiriyle yakından ilişkili iki yanıt var. Birincisini kamu kesimi hesaplarının ekonominin diğer dengelerine çarpık bir biçimde yansımasında arayabiliriz. Bu etkenin katkısını daha sonra tartışmak istiyorum, ama kısaca değinmek yararlı olabilir:

Bir ulusal ekonomide birbiriyle bağlantılı üç denge vardır: Özel kesimin yatırım-tasarruf dengesi; kamunun harcama-gelir dengesi ve dış dünyaya karşı cari işlem dengesi. Türkiye'de kamu kesimi dengesi bozuktur; ancak bu bozukluk devletin reel, yani hizmet yaratan harcamalarının yüksekliğinden değil, kamu borcunun aşırı faiz yükünden

kaynaklanıyor. Siyasi iktidarlar böylece oluşan kamu açığını, vergileri veya özel tasarrufları artırarak dengelemekten kaçınıyorlar ve çareyi dış kaynak arayışında buluyorlar. Kısa vadeli dış borçlanma yüksek faizle kamu kâğıtlarına aktarılıyor, böylece sisteme giren yabancı fonlar cari işlem açığını (yani iç talep fazlasından veya büyümeden kaynaklanan dış açığı) fazlasıyla aşıyor.

Cari işlem açıklarını böylece aşan fonlar nereye gidiyor? Ödemeler dengesi istatistiklerinin en altında iki kalem yer alır: *Rezerv hareketleri* ve *net hata ve noksan*. Kural olarak "hata/noksan" kalemi, kayıt dışı sermayenin giriş-çıkışını temsil eder. Bu iki kalem için yine 1990 sonrasının toplamlarını alalım ve hatırlatalım: Cari açıkların dokuz yıllık toplamı 14.6 milyar doları bulmuştur. Buna karşılık Türkiye ekonomisi aynı yıllarda toplam 15.3 milyar dolar resmi rezerv biriktirmiştir. "Net hata ve noksanlar" ise toplam olarak 5.5 milyar dolarlık kayıt dışı net çıkış göstermektedir. Bu üç rakamı toplarsanız, Türkiye ile dış dünya arasındaki net sermaye akımını elde edersiniz. Özetle, dokuz yıl içinde Türkiye'ye net olarak 35.4 milyar dolar girmiş; ancak bunun sadece % 41'i cari işlem açığını kapatmak için kullanılmıştır.

Demek oluyor ki son yılların oranları süregelirse, ağlaya sızlaya aranan dış kaynağın beşte üçü rezerv biriktirmek ve sistem dışına aktarılmak üzere kullanılacaktır. Bir benzetme yapalım: Bir aile reisi, gelir ve giderlerinin bu ay içinde 40 milyon açık vereceğini fark etmiştir. Fakat ne hikmetse, bankadan bir ay vadeli 100 milyon lira kredi almaktadır ve bu paranın 45 milyonunu başka bir bankaya (tabii çok daha düşük faizle) mevduat olarak yatırmakta, 15 milyonunu hayırsız ve kumarbaz büyük oğlana kaptırmakta, kalan 40 milyonunu ise evin günlük gereksinimlerine harcamaktadır. Adamcağız gelir-gider açığını 60 mil-

yon lira aşan bir krediye yöneldiği için "borç tuzağı" diye adlandırılan kısır döngüye girmiştir ve sonraki aylarda da debelenip duracaktır.

Aile ekonomisi ile ulusal ekonomiyi "teşbihte hata olmaz" diye karşılaştırmak çoğu kez yanıltıcı olur. Ancak bu örnekte hata yoktur. Türkiye ekonomisinin dış dünyayla kaynak alışverişi ile bizim örnekteki şaşkın aile reisi arasında yakın benzerlik vardır. Bu trajikomik durum da Türkiye'ye özgü değildir. Tüm dünyayı saran finansal serbestleşme hastalığının çevre ülkelerindeki sonuçlarından biridir.

Garip Bir Niyet Mektubu

9 Aralık 1999'da IMF'ye Recep Önal ve Gazi Erçel imzalarıyla sunulan niyet mektubunun iki tuhaflığı var. Birincisi, IMF'nin kapısına dış kaynak sağlamak için giden Türkiye'nin bir ödemeler dengesi krizi içinde *olmamasından* kaynaklanıyor. Hatta kriz bir yana, cari işlem dengesi son yirmi bir ayda toplam olarak 1.3 milyar dolar *fazla* vermiştir. 1989 ile 1998 arasında cari işlem açıklarımızın toplamı 11.8 milyar dolardır; bu açıklar aynı yıllara ait milli gelirin yüzde birini bile bulmadığı için de çok "makul" boyutlar içinde sayılmalıdır. Ancak aynı dönemde dış borçlarımız 60 milyar dolar artmıştır. Neden? Dış kaynak, cari açıkların karşılanması için değil; kamunun iç borç yükünün ve özel sektörün finansmanı için; dahası rezerv biriktirmek ve sermaye *çıkışının* finansmanı için aranmaktadır da ondan... Belki de IMF, tarihinde ilk kez ödemeler dengesinde ciddi sorunları olmayan bir ülkeyle *stand-by* anlaşması yapmaktadır. Garip değil mi?

İkinci tuhaflık, bu niyet mektubunun kapsamından kaynaklanıyor. Mektup, bir hükümet programını andıran ayrıntılar içermektedir. Bakanlar Kurulu'nun, tek tek bakanlıkların, hatta parlamentonun yetkisine giren ayrıntılı düzenlemeler tarihleriyle belirlenmiştir. Ancak programın hükümette görüşülmediğini, bakanların kendileriyle ilgili kararların hiçbirinden haberdar olmadığını biliyoruz. Bu, kimin programıdır? Recep Önal metni kabine arkadaşlarına ve başbakanına okuttuktan sonra mı imzalamıştır? Yazarları kimlerdir? IMF uzmanları mı? "Siyasi iradenin *desteğinin* tam" olduğunu ifade ederken programın siyasi irade *dışında* hazırlandığını itiraf eden (ve medyada dolaşarak programı kamuoyuna pazarlayan) Gazi Erçel mi? Türkiye bir demokrasi midir? Geleceğimizi kim belirliyor? Bizlere, yani seçmene hesap verme sorumluluğu içinde olmayan, ancak ekmeğimizle oynama hakkını kendilerinde görenler kimlerdir? Açıkçası bu, anayasal bir kriz değilse nedir?

Programın içeriği hakkında da birkaç gözlem yapalım. Programın antienflasyonist boyutu üç ayaklıdır: Nominal döviz kurunun antienflasyonist bir *çıpa* olarak kullanılması; *para kurulu* düzenlemelerinde olduğu gibi para arzının döviz karşılıklarına bağlanması ve daraltıcı bir *maliye politikası*...

Türkiye yapısındaki ekonomilerde uzunca bir geçmişi olan döviz kuru çıpasına ve para kuruluna dayalı istikrar programları enflasyonu aşağı çekmekte genellikle başarılı olmuşlardır. Sorun, bu olası başarının Türkiye'deki olası bedelleri üzerindedir.

- Birinci bedel, önümüzdeki on sekiz ay süresince bir döviz kriziyle birleşen finansal bir kargaşanın daima gündemde olmasından kaynaklanıyor. Latin Amerika ve Asya'da 1980 sonrasında gözlenen tüm finansal krizler, sermaye hareketlerini ve dış ticaretlerini serbestleştirirken nominal döviz kurlarını sabit kılan veya bir takvime

bağlayan ülkelerde gözlenmiştir. Gümrük Birliği'nin 1994 devalüasyonunun hemen ertesinde gerçekleştiğini hatırlayalım ve pahalı dövizlerin Türkiye'nin dış ticaret açıklarının büyümesini frenlediğine dikkat çekelim. 1994 ile 1999 Ağustosu arasındaysa TL'nin reel olarak değerlenme oranı % 8'in altında, yani bir hayli sınırlı kalmıştır. Yeni programın ilk aşamalarında kur hedeflerinin TL'nin reel değerlenmesinin hızlandıracağı ve dış ticaret açıklarının hızla büyüyeceği aşağı yukarı kesindir. Büyük boyutlu kısa vadeli sermaye girişleriyle beslenecek olan bu döngünün son perdesi bir finansal krizle mi, "yumuşak bir iniş" ile mi kapanacaktır? Kesin bir öngörü yapamayız; fakat kriz olasılığı daima gündemdedir.

- İkinci bedel, programın daraltıcı öğelerinin ağır basmasıyla ilgilidir. 1998'in ortalarından beri bir küçülme ve yoksullaşma süreci içinde yaşıyoruz. Bunun daha fazla süregelmesini toplum olarak sineye çekebilecek miyiz?
- Üçüncü bedel, gelir dağılımının, enflasyondaki olası düşmeye rağmen ciddi bir biçimde bozulmasıyla ilgilidir. Bu çelişkili durum 2000 yılı bütçesinden kaynaklanıyor. Bütçenin gider kalemleri düşük enflasyon hedeflerine göre hazırlanmıştır. Ancak bunun tek istisnası faizlerle ilgili ödeneklerdir. Ortalama iç borç faiz oranlarının % 110'u aştığı 1999 yılından sarkan faiz yükümlülükleri olduğu gibi 2000 yılı bütçesine konmuştur. Milli gelirin % 20'sine ulaşan bu faiz yükü bankalara ve rantiyelere ödenecekse, hele hele bu aktarım ulusal ekonomi küçülürken gerçekleşirse, Türkiye toplumunun üretken ve kalabalık katmanlarının bu yükü yoksullaşarak üstlenecekleri ortadadır.

Türkiye toplumunun güç dengelerini göz ardı ederseniz, hükümetin önemli bir fırsatı kaçırdığını düşünebilirsi-

niz. Ek vergi tasarısında yer alan geçmişe dönük faiz vergisi, 2000 yılındaki devlet senetleriyle dağıtılacak faiz gelirlerinin sadece % 6-7'sini toplayacaktır. Bu verginin oranlarını iyice yükselterek faiz ödemelerinin % 50'sini geri çekmek mümkün olabilirdi. Ve "istikrar programının yükünü birlikte paylaşalım" çağrısı, ancak o zaman ahlaki bir meşruiyet kazanabilirdi.

Ancak ne var ki Türkiye'de uluslararası finansa teslim olmuş bir burjuvazinin iktidarı vardır ve bu nedenle böyle bir seçenek hiçbir zaman gündeme gelmeyecektir.

2002'ye Doğru Borç Tuzakları

Hem ana sözleşmesi nedeniyle hem de elli yıldır geliştirdiği doktrininin bir gereği olarak IMF, *stand-by* anlaşmalarını ödemeler dengesi krizine sürüklenen ülkelerle yapar ve açacağı krediyi *daralma* koşuluna bağlar. Türkiye-IMF ilişkilerinin kırk yıllık tarihi de aynı özellikleri taşımıştır. Aralık 1999 tarihli *stand-by* ise tamamen farklıdır. Zira, Türkiye zaten bir durgunluk konjonktüründen geçmektedir ve son 21 ay boyunca ödemeler dengesinin cari işlemleri 1.3 milyar dolar fazla vermiştir. Hal böyleyken, IMF'den kredi istenmesinin gerekçesi nedir? Recep Önal ve Gazi Erçel imzalı niyet mektubunun 10. paragrafına göre IMF'den sağlanacak "kaynaklar ödemeler dengesi ihtiyaçları için kullanılabilir uluslararası rezervlerimizi artıracak, programımıza olan güvenin somut bir belirtisi olacak ve uluslararası yatırımcıların desteğini hızlandıracaktır."

Bu ifadeleri "deşifre" edelim: "Bize dört milyar verirseniz, rezervlerimizi yükseltiriz. Güveni artan dış yatırımcı-

lardan da biraz daha para alırız. Dış kaynaklı parasal genişleme talebi kamçılar. Hem bunun yol açacağı cari açıkları kapatmak için hem de kevgir gibi açık olan sermaye hesaplarımızdan dışarı çıkacak Türkiyeli sermayeyi desteklemek için ek dış kaynağa gereksinim olacaktır. İşte bu saadet zinciri, *stand-by* ile başlayacaktır..."

Bu gerekçeyi kabul etmiş görünen IMF, belki de ilk kez talep kısıp dış dengeyi *düzeltmek* için değil, talep genişlemesi sağlayıp dış dengeyi *bozacak* bir süreci başlatmak üzere bir *stand-by* imzalamıştır. Öyleyse, programın faiz dışı bütçe fazlasını büyütmeyi hedefleyen talep kısıcı öğesini nasıl açıklayabiliriz?

Ortada ulusal maliye ve para politikaları aracılığıyla ekonomik genişleme seçeneğini dışlayan; bunun yerine dış kaynakla başlayan likidite genişlemesini benimseyen bir "büyüme modeli" vardır. Bu modelin mantıksal uzantıları Türkiye'yi bir dış borç tuzağına sürüklemektedir. Kısaca açıklayayım.

1990-98 yıllarının ortalamalarına bakalım: Cari açıkların birikimli toplamı 12.7 milyar dolar; yabancılardan kaynaklanan sermaye girişleri 49.7 milyar dolardır. Bunun da 44.1 milyar doları dış borç artışına yol açan türden sermaye girişleridir.

Bu hesaplamayı yaparken, borç yaratmayan sermaye girişlerinin dolaysız yabancı yatırımlardan ve portföy yatırımlarının borsaya giren (ve aslında net bilançosu negatif olan) öğelerinden oluştuğunu kabul ettim. Dolayısıyla şu genellemeyi yapıyorum: Yabancılardan kaynaklanan 100 dolarlık sermaye girişinin sadece 25.5 doları cari işlem açığını kapatmak için kullanılmaktadır veya 100 dolarlık dış borç artışının sadece 28.8 doları cari işlem açığına tahsis edilmektedir. Bu bulguları tersten ifade edelim: 1 dolarlık cari işlem açığı, yabancılardan kaynaklanan 3.85 dolarlık

sermaye girişi gerektirmekte veya 3.47 dolarlık dış borç artışına yol açmaktadır.

1990'lı yıllara ait bu nicel bağlantıların süregeleceğini kabul edelim ve niyet mektubunun öngörülerini izleyerek 2000 ve 2001-2002 yıllarında milli gelirin % 5.25 ve 5.5 oranlarında büyüyeceğini varsayalım. Bu üç yılın milli gelir düzeyleri, tahminen, 222.1 ve 234.3 milyar dolar olacaktır. (1999 yılı milli geliri 200 milyar dolardır.) Yine niyet mektubunun öngörülerine bakarak cari işlem açığının milli gelire payını 2000 yılında % 1.75, sonraki iki yıldaysa % 2 olarak kabul edelim.

Şimdi bu öngörü ve parametrelerden hareket edelim ve 2000-2002 yıllarının toplam ve dış borç yaratan sermaye girişlerini; dış borçlardaki yıllık artışları ve toplam dış borcu milyar dolar olarak hesaplayalım. Dış borçların milli gelir içindeki oranını da yüzde olarak verelim. Aşağıdaki tabloda sunulan hesaplama şu iki soru yanıtlanarak yapıldı: Cari işlem açıkları ne kadar dış kaynaklı sermaye girişine yol açacaktır? Bu girişlerin ne kadarı dış borç yaratacaktır?

	2000 yılı	2001 yılı	2002 yılı
Milli gelir	210.5	222.1	234.3
Cari açık	3.7	4.4	4.7
Sermaye girişi	14.2	16.9	18.2
Dış borç artışı	12.8	15.3	16.3
Toplam dış borç	112.8	128.1	144.4
Dış borç/GSMH (%)	53.4	57.7	61.6

44 milyar dolarlık borç artışı öngörüsünü abartılı saymayınız; zira 1989 sonrasında da 12.7 milyar dolarlık cari

açık 59 milyarlık dış borç artışıyla birlikte gerçekleşmişti. Dünya Bankası'na göre herhangi bir ülkenin dış borçları ile milli geliri arasındaki oran % 50'yi aşmaktaysa, dış borç yükü "ağır" sayılmalıdır. 1999'da bu oran tam sınırdaydı; yani % 50 idi. Üç yılda dış borç yükünü % 60 eşiğinin üstüne çeken bir model "sürdürülemez" sayılırsa ne olacaktır? Bu kritik teşhis için dış borç servisinin ihracata oranı gibi diğer göstergelere de bakmak gerekir. Ancak niyet mektubunun niyeti ne olursa olsun, dış borç tuzağını gündeme getiren bir yola girdiğimiz ortadadır.

Sermaye girişleri ile cari işlem açıkları arasındaki bağ koparsa; dış borçlanma giderek artan boyutlarda iç finansman açıklarını, atıl rezerv birikimini ve sermaye kaçışlarını karşılamak için kullanılırsa; Merkez Bankası ve Hazine "iç borcun dış borçlanmayla karşılanması" çizgisini benimserse; döviz açığını üretim ve ihracatla karşılamak ilkesi unutulursa sonuç er geç böyle olacaktır.

"Serbest" Piyasa ve Tarım

"Çiftçi dostu" Usumi, Cumhuriyet'teki köşesinde ısrarla yazıyor: Tarım ürünlerinin üretim ve pazarlama ilişkilerinde Özalcı "serbest piyasa" politikalarını sürdürürseniz köylünün belinin bükülmesi kaçınılmazdır.

Usumi'nin söyledikleri doğru mudur? Kısaca tartışalım: 1970'li yılların sonlarında yaş meyve ve sebze dışında kalan tarım ürünlerinin büyük bir bölümü, tarım satış kooperatifleri ile Toprak Mahsulleri Ofisi ve Tekel gibi kamu kuruluşlarınca desteklenmekteydi. Destekleme alımlarının toplam değeri, o yıllarda tarımsal katma değerin % 15'ine yaklaşıyordu. Özal politikalarının ödünsüz uygulandığı 1980-1988 yıllarında destekleme alımlarının payı önceki dönemin hemen hemen yarısına düşmüş; kredi ve girdi sübvansiyonları da büyük ölçüde daraltılmıştır.

Sonuç ne oldu? Çiftçinin eline geçen fiyatları çiftçinin "ödediği" fiyatlarla karşılaştıralım. Bunu sektörler itibariyle yaparsak, milli gelir serilerinden elde edilen tarım kesimi

fiyatlarını, sınai fiyatlarla karşılaştırmamız gerekecektir. 1976-79 yıllarının ortalamasını 100 kabul edersek bu iki fiyat endeksi arasındaki oranın (iktisat dilinde buna "iç ticaret hadleri" diyoruz) 1988'de 53'e düştüğünü saptıyoruz. Farklı bir ifadeyle, iç ticaret hadleri Özal döneminde % 47 oranında tarım aleyhine dönmüştür.

Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye tarımının (ve çiftçinin) bu derecede ağır bir "fiyat şoku" yaşadığı bir diğer dönem yoktur. Benzer bir diğer dönemle, yani büyük buhran yıllarıyla karşılaştıralım: Dünya tarım fiyatlarının büyük bir çöküntü yaşadığı 1929 bunalımı Türkiye'yi de etkiledi ve tarım fiyatları 1936'da dibe vurdu. Ancak 1929-1936 arasında iç ticaret hadlerinde gerçekleşen bozulma sadece % 27 kadardır. Ve Özal'lı yılların Türkiye tarımı (ve çiftçisi) üzerindeki faturası, büyük buhran yıllarının pek çok üstündedir.

Peki, 1970'li yılların sonu ile 1988 arasında Türkiye'de tarım fiyatlarında gözlenen göreli çöküntü de dünyadaki fiyat hareketlerinden mi kaynaklanmıştır? Elbette tarımsal desteklemeyi daraltırsanız Türk çiftçisinin kaderini de belli ölçülerde dünya piyasalarındaki fiyat hareketlerine bağlayacaktır. Ancak burada da ipin ucu kaçırılmıştır: Dünya piyasalarında tarım ürünlerinin sanayi ürünlerine karşı hareketlerini inceleyen (tahıl ağırlıklı) "dış ticaret hadleri" aynı dönemde gerçekten bozulmuştur; ama bu gerileme % 30'da kalmıştır. Türkiye'de ise iç ticaret hadlerinin tarım aleyhindeki bozulma oranı, yukarıda da belirttiğim gibi % 47'ye ulaşmıştır. Kısacası, Türkiye'de çiftçilerin on yıl içinde yaşadığı "fiyat şoku"nun üçte biri dünya fiyat hareketlerinin dışında, Türkiye'ye özgü nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Bölüşüme ilişkin Özalcı politikalar 1989'da son buldu. İşçi tabanından başlayan güçlü bir direnme hareketi ve seçim korkusu, Özal'ı "popülist" politikalara dönmeye zorla-

dı. Bir yandan ücretleri bastırma politikalarına son verildi. Bir yandan da destekleme alımları ve taban fiyatlar hızla yükseltildi. 1988-93 yılları arasında iç ticaret hadleri % 57 oranında tarım lehine döndü.

Tarım ile sanayi sektörlerinin fiyat makaslarından oluşan iç ticaret hadlerindeki hareketleri sadece tarıma dönük politikalarla açıklayamayız. Sektörlere ilişkin talep-arz esnekliklerini, fiyat oluşum kurallarını, sanayide maliyetleri belirleyen ücret, döviz kuru ve faiz hareketlerini, kâr marjlarını ve ekonominin genişleme-daralma konjonktürlerini de dikkate almak gerekir. Buna rağmen Türkiye'de iktisat politikalarının bölüşümün belirlenmesinde iktisat politikalarının çok etkili olduğunu gösteren bir başka kanıt daha vardır: 1960'ı izleyen otuz yıl boyunca reel ücret hareketleri ile iç ticaret hadleri büyük ölçüde paralel hareket etmiştir. Farklı bir ifadeyle, Türkiye toplumunun iki temel üretici sınıfı olan işçi ve köylü sınıflarının göreli ekonomik durumları bu dönem boyunca birlikte bozulmuş, birlikte düzelmiştir.

Bu "kader birliği" bir yandan "popülizm", bir yandan da "istikrar-yapısal uyum" programlarından oluşan bir politika rakkasına bağlanabilir. Popülizmin ağır bastığı dönemlerde, kamu kesiminden kaynaklanan "gevşek" ücret ve istihdam politikalarıyla, "cömert" destekleme-taban fiyat politikaları ağır basmıştır. Neoliberal "istikrar-yapısal uyum" dönemlerinde, örneğin 1980-88 ve 1994'te kamu kesiminde ücretler bastırılmış; durgunluk konjonktürlerinde fiilen esnekleşen işgücü piyasaları özel kesim ücretlerini aşağıya çekmiş; destekleme politikaları daraltılmış ve böylece hem ücretler hem de çiftçinin eline geçen göreli fiyatlar gerilemiştir. 1994 krizini örnek verelim: Emek aleyhtarı kriz yönetimi sonunda reel ücretler % 25, tarım sektörünün göreli fiyatlarıysa % 10 dolaylarında aşınmıştır.

Köylü ve işçilerin ekonomik yazgısı bir kez daha paralel seyretmiştir.

❧

Ne var ki bu "paralel hareket" olgusu 1994 sonrasında son bulmuş görünüyor. 1995-97 yıllarında reel ücretlerdeki aşınma süregeldi; ancak iç ticaret hadlerinde tarım lehine % 28'lik bir düzelme gerçekleşti. Neoliberallerin yorumlarını tahmin etmek güç değildir: "Siyaset ekonomiden elini çekince, çiftçinin bir dizi fiyat şoku yaşaması kaçınılmazdı. Bu dönem son bulmuş ve artık tarımsal fiyatlar normal rayına oturmuştur. Çiftçi dostları, endişe etmeyiniz. Piyasa ilişkileri artık çiftçi lehine işleyebilecektir." Gerçekten öyle midir?

Piyasa Köylüye Karşı

Bir süre önce Türkiye'de tarım ürünlerinin fiyat hareketleri üzerinde durdum ve Özal ile uygulanmaya başlayan piyasaya teslimiyet politikalarının sonuçlarını özetlemeye çalıştım. Gördük ki 1980-88 yıllarında çiftçinin eline geçen fiyatlar ile çiftçinin ödediği fiyatlar arasındaki makas, (iktisat diliyle söyleyecek olursak "iç ticaret hadleri") öylesine çiftçi aleyhine bozulmuş ki bu derecede ağır bir "fiyat şoku" Cumhuriyet tarihi boyunca hiç yaşanmamış. Buna karşılık 1989-1993 yıllarındaki "popülizme dönüş", iç ticaret hadlerini çiftçi lehine döndürürken reel ücretleri de önemli boyutlarda yükseltmiş. Bölüşüm ilişkilerindeki bu düzelme 1994 kriziyle tersine dönüyor. 1994'ü izleyen yıllardaysa popülizm artık terk edilmiştir. Buna rağmen ve ücretlerdeki aşınma süregeldiği halde, son üç yıl boyunca tarım-sanayi fiyat ilişkileri çiftçi lehine seyretmektedir.

Bu fiyat hareketleri karşısında politika seçenekleri tartışmasında kim haklıdır? Sadullah Usumi gibi tarım üreticisinin piyasaya teslim edilmesine karşı savaş açan "çiftçi

dostları" mı? "Tarıma siyasetin müdahalesi temelli son bulunca piyasalar da çiftçi lehine işlemeye başlar. Belli bir uyum sürecinin (yani 1980-88 yıllarının) sıkıntıları atlatıldıktan sonra her şey rayına oturur; tarım üreticileri de hakettiklerini elde ederler" diyen neoliberaller mi?

Üçüncü Dünya'nın kimi köşelerinde tarım kesimine büyük toprak sahipleri egemendir. Toprak ağalığı, kapitalist çiftçilik veya plantasyon türü ilişkiler içeren bu yapılar, Latin Amerika'nın büyük bir bölümünde, Asya'da Filipinler, Malezya, Hindistan gibi birkaç ülkede ve arazinin kaymağına beyaz çiftçilerin el koymuş olduğu Afrika'nın güneyinde gözlenir. Buna karşılık, Türkiye dahil Ortadoğu'nun büyük bir bölümünde, pirinç kültürünün egemen olduğu Asya ülkelerinin çoğunda en yaygın işletme biçimi piyasa için üretim yapan köylü tarımıdır. Ben bu ikinci tür üzerinde duracağım.

Köylü tarımına devlet düzenleyici olarak girmemişse tarımsal piyasalar eşitsiz ilişkilere dayanır. Her tarımsal girdinin ayrı bir piyasası vardır. Köylü, diyelim gübre veya akaryakıt piyasasında bu girdilerin çoğu kez çokuluslu şirketlerin kendileri ya da uzantıları olan satıcılarıyla karşı karşıya gelir. Kredi piyasalarında büyük banka sermayesi veya (yerel güç odaklarını temsil eden) tefecilerle karşılaşır. Ürününü pazarlarken, (ürünün niteliğine göre) tüccar veya ihracatçıyla ilişkiye girer. Bunlar, ürünü işleyen, iç ve dış pazarlara aktaran yerli veya çokuluslu sınai-ticari sermayenin uzantıları olarak rol alırlar. Bütün bu piyasa ilişkilerinin ortak özelliği, milyonlara ulaşan üreticiyi az sayıda ticaret-sanayi sermayesiyle karşı karşıya getirmesidir. Bu tür pazar yapılarının neoliberallerin temel varsayımı olan "tam rekabet" ile ilişkisi yoktur.

Bazı iktisatçılar, bu tür mübadele ilişkilerinin "eşitsiz değişime" yol açtığını söylemişlerdir. Bu konuda Karl Marx

üstadımızı dinleyelim: "Köylü mülkiyetinin yaygın olduğu ülkelerde buğday fiyatı kapitalist üretim biçiminin var olduğu ülkelere göre daha düşüktür ve bu durum emek veriminin düşüklüğünden değil üreticilerin yoksulluğundan kaynaklanır." Zira küçük köylü, varlığını sürdürmek için düşük fiyat koşullarında da üretime devam etmek zorundadır; kapitalist işletmeciyse, fiyattan normal kârı elde edemezse üretime son verir. Küçük üreticiyle kapitalisti karşı karşıya getiren tüm piyasalarda köylü daima handikaplı olacaktır.

Dahası da var: Tarım ürünleri ile sanayi ürünlerinin talep esneklikleri ve piyasa yapıları öylesine farklıdır ki, sözünü ettiğim eşitsiz ilişkinin zaman içinde daha da bozulmasına yol açacak bir dizi etken ortaya çıkmaktadır. Bu nedenlerle, piyasa koşulları kendi haline bırakılırsa göreli fiyatların (iç ticaret hadlerinin) ulusal veya uluslararası piyasalarda çiftçinin aleyhine seyretmesi "normal hal" olarak ortaya çıkmaktadır. İşte, tarımın ve çiftçinin desteklenmesi bu nedenlerle ortaya çıkmış ve Batı ülkelerinde yoksul ülkelerden daha önce gelişmiş ve kök salmıştır.

Bu durumlarda Türkiye, Kore, Tanzanya veya Brezilya gibi ülkeler tarımda desteklemeyi kaldırırlarsa, tarım ürün fiyatları er veya geç dünya fiyat hareketlerine ve (desteklemenin söz konusu olmadığı) uluslararası piyasalara tabi olacaktır. Kuramsal açıklamaları bir tarafa bırakıp olgulara bakalım: Dünya piyasalarında tarım ürünleri ile sanayi ürünleri arasındaki fiyat makası (dış ticaret hadleri) son yirmi beş yılda nasıl seyretti?

1970 ile 1996'yı karşılaştıralım. "Tahıl" ağırlıklı "yiyecek" grubunun fiyat makası % 35 bozulmuştur. Çayın dahil olduğu "tropikal içecekler" grubunun ticaret hadleri % 50; pamuk ve tütünün dahil olduğu "sanayinin tarımsal hammaddeleri" grubunun göreli fiyatları % 20 gerilemiştir.

İşte, desteklemenin tam tasfiyesi çiftçileri bu olumsuz fiyat hareketlerine de teslim etmek anlamına gelecektir.

Peki, "çiftçiyi gözden çıkarıp ithalat yoluyla tarım ürünlerini ucuzlatmak" uygun değil midir? Geçen yüzyılın başlarında Ricardo, İngiltere'deki büyük toprak sahiplerine karşı bu seçeneği savunmaktaydı. Günümüzün huzursuz ve çatışmalı dünyasında, "gıdada kendine yeterlik" ulusal bir öncelik taşıyorsa ve tarım kesimleri küçük-orta köylülerden oluşan bir yapıya sahipse, bu seçeneğe "evet" demek güç görünüyor. Dolayısıyla "çiftçi dostu" Usumi bence haklıdır.

Tarımsal Destekleme: Türkiye'de ve OECD'de

9 Aralık 1999'da IMF'ye verilen niyet mektubunun tarımsal desteklemeyle ilgili hedeflerini hatırlatalım: Malum mektup, tarımsal destekleme sisteminin giderek tasfiye edileceğini; bu iş tamamlanıncaya kadar da destekleme fiyatlarının, girdi ve kredi sübvansiyonlarının aşağıya çekileceğini vaat etmekteydi. Dünya Bankası uzmanları da bu hedefleri hayata geçirmek üzere bugünlerde Türkiye'de ve Washington'da kollarını sıvamış durumdalar. Bugün de şu soruyu tartışmaya açıyorum: Başka ülkelerle karşılaştırılırsa tarımsal destekleme Türkiye'de gerçekten çok mu yüksektir?

Bu soruyu, Türkiye'yi OECD üyesi olan zengin Batı ülkeleriyle karşılaştırarak yanıtlamak önemlidir. Zira bu ülkelerde milli gelirden % 1-2, istihdamdan ise yaklaşık % 5 pay alan küçücük tarım sektörlerine verilen desteklerin çok ciddi tartışmalara yol açtığı; örneğin bu konudaki

uyuşmazlıkların Dünya Ticaret Örgütü'nün Seattle'daki toplantısını baltalayan ana etkenlerden biri olduğunu biliyoruz.

Dolayısıyla, tartışmayı, şu soruyu sorarak başlatıyoruz: Batı ülkelerinde tarımsal destekleme Türkiye'den fazla mıdır, değil midir?

Değerli iktisatçı Haluk Kaskanoğlu'nun *ODTÜ Gelişme Dergisi*'nde (c. 19, No. 3, 1992) yayımlanmış bir makalesindeki bulguları aktararak başlayalım. Son yıllarda uluslararası bir sorun haline geldiği için tarımsal desteklemenin boyutlarını ölçen standart kavram ve yöntemler geliştirilmiştir. Yaygın kullanılan iki ölçütten birincisi, *Üretici Sübvansiyonu Eşdeğeri (ÜSE)*; ikincisiyse *Tüketici Sübvansiyonu Eşdeğeri*'dir *(TSE)*. Birinci ölçüt, yani ÜSE, çiftçilere sağlanan tüm sübvansiyonların tarımsal üretim değerine oranı olarak tanımlanır. Daha açık ifade edeyim: Çiftçinin eline geçen 100 liranın ne kadarının sübvansiyonlardan oluştuğunu ÜSE ölçütüyle ifade ediyoruz.

Destekleme tüketici fiyatlarına ne kadar yansıyor veya tüketiciler sırf tarıma sağlanan destekler nedeniyle ne kadar fazla fiyat ödemektedirler? TSE kavramı, işte bu soruyu yanıtlıyor. Tarımsal kökenli tüketim mallarını satın alırken tüketicinin ödediği her 100 liranın ne kadarı tarımsal desteklemeye gitmektedir? Bu soru da TSE hesabıyla yanıtlanıyor.

Kasnakoğlu'nun araştırması 1979-1990 yıllarını kapsıyor ve (Türkiye ile İzlanda dışındaki) OECD ülkelerindeki ÜSE, TSE oranlarını Türkiye'nin oranlarıyla karşılaştırıyor. Ortaya çıkmaktadır ki kapsanan yıllardan her birinde, hem üretici hem de tüketici bakımından OECD'de destekleme göstergeleri Türkiye'ninkileri aşmaktadır. Dönemin ortalamasını verecek olursak, ÜSE OECD'de % 40, Türkiye'de % 14'tür. TSE ise OECD'de % 31, Türkiye'de yine % 14'tür.

Bu bulguyu daha açık ifade edelim: Batı ülkelerinde çiftçilerin satış hasılatından ellerine geçen paranın % 40'ı Türkiye'de ise % 31'i tarımsal desteklemeden kaynaklanmaktadır. Tüketicilerin ödediği tarım ürünlerinin fiyatları ise, Batı'da destekleme nedeniyle % 31, Türkiye'de ise % 14 oranında yükselmiş oluyor. Kısacası, her iki ölçüt bakamından Türkiye'de tarımsal destekleme OECD ortalamalarından düşük çıkmaktadır ve Avustralya hariç OECD ülkelerinden her birinde üretici desteklemesi, göreli olarak Türkiye'yi aşmaktadır.

Bu bulgular 1990'a kadar sürüyor. Sonraki yıllarda durum nasıldır? Bu sorunun yanıtını Haluk Kasnakoğlu ile Erol Çakmak'ın Türkiye Ziraatçılar Derneği'nin Temmuz 1999'daki kongresine sundukları bir tebliğde buluyoruz. Bu çalışmada yöntem ve kapsam değişmiştir; oranlar daha yüksek çıkmaktadır. Ancak OECD-Türkiye farkları aynı yönde süregelmektedir. 1993-98 ortalamasında tarımsal desteklemenin çiftçiye yansıyan boyutu (ÜSE) Türkiye'de % 31, OECD'de % 39'dur. Tüketiciye yansıyan destekleme (TSE) ise Türkiye'de % 22, OECD'de % 29'dur. Ancak, Türkiye'de sübvansiyonların göreli ağırlığı 1994 sonrasında artma, Batı ülkelerindeyse (GATT anlaşmasının katkısıyla) azalma eğilimi içine girmiştir.

1993-98 ortalaması olarak tarımsal desteklemenin milli gelire oranı OECD'de % 1.4, Türkiye'de 4.7'dir; fakat Türkiye'de tarım kesiminin milli gelir içindeki payı OECD ülkelerini en az on misli aştığı için, bu fark anlamlı değildir. Buna karşılık çiftçi başına ödenen sübvansiyonların dolar cinsinden değeri OECD'de, Türkiye'yi 14 misli aşmaktadır.

Türkiye'de tarımsal desteklemeyi tasfiye etmek için "modeller" oluşturan Dünya Bankası'nın uzmanlarına soralım: Tarımsal desteklemenin göreli büyüklüğü Türkiye'dekinin çok üstünde olan OECD ülkelerine "piyasa dostu" tarımsal

politikaları telkin, tavsiye ve hatta baskı yoluyla niçin pazarlamıyorsunuz? Kolay ve kaçamak yanıtlar var: "Japonya ve Fransa IMF'ye niyet mektubu yollamadılar ki..." "Onlar sorunlarını Dünya Ticaret Örgütü'nde çözsünler; bizim gücümüz size yeter."

Bunların doğru olduğunu elbette biliyoruz. Ve o yüzden küreselleşmenin eşitsizliğe, bağımlılığa dayandığını söyleyip duruyoruz.

Sizlere gelince, bu çifte standardın mademki farkındasınız, yaptığınız işten hiç olmazsa biraz yüzünüz kızarmıyor mu?

Yeni Bir KİT Araştırması

Son yıllarda sayısı artmakta olan KIT araştırmalarından biri de KIGEM tarafından yayımlandı: *Türk KIT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi.* Friedrich Ebert Vakfı tarafından desteklenmiş olan araştırma Korkut Boratav, Yakup Kepenek, Erol Taymaz, Taylan Bali, İlter Ertuğrul ve M. Ali Candan tarafından yürütülmüş.

Araştırmanın kimi bulgularını birkaç soru etrafında özetleyelim:

KIT'lerin tümü ele alındığında son yıllarda başarım göstergeleri bozulmuş mudur?

Tam aksine, ilginç bir düzelme vardır. 1985-1995 arasında KIT'lere ulusal ekonomiden sağlanan kaynaklar çarpıcı boyutlarda daralmıştır: İstihdam % 14, sabit fiyatlar ile KIT yatırımlarıysa % 66 gerilemiştir. Buna rağmen KIT sistemi % 5'e yaklaşan bir tempoyla büyüyebilmiştir. Özelleştirmelere ve kaynak daralmasına rağmen milli hasıla içinde KIT payı % 13'ten sadece % 11'e düşmüş; imalat sanayii

içindeki payıysa, şaşırtıcı bir biçimde % 27'den % 29'a çıkmıştır. Azalan istihdama rağmen artan üretim, doğal olarak emek verimini yükseltmiş, dahası KİT'ler verim artışları bakımından özel sektörü aşmıştır. 1985'te imalat sanayiindeki kamu işletmelerinde işçi başına katma değer özel işletmelerin 1.7 misli üstündeydi. 1995'te bu fark 3 misline çıkmıştır. Öte yandan KİT'lerin zararları ve kamu açıklarına katkıları nedeniyle ekonomiye yük oldukları iddiasının da incelenen dönem sonunda tamamen geçersiz hale geldiği ortaya çıkmaktadır.

Kamu mülkiyeti gerçekten kaynak israfına ve verimsizliğe yol açmakta mıdır?

Araştırma, Erol Taymaz'ın dört sektör için uyarladığı bir yöntem kullanarak mülkiyet biçiminin etkinlik ve verim üzerinde ne kadar belirleyici olduğunu saptamaya çalışmaktadır. Ve ortaya koymaktadır ki özel işletmelerin kamu kuruluşlarından daha etkin olduğu durumlarda dahi bu "üstünlük", mülkiyetin kamusal veya özel olmasına bağlı değildir. Farklılık teknoloji seçimi, kuruluş yeri, eskilik/yenilik gibi mülkiyet dışı etkenlere bağlıdır.

Tek tek üretim kolları için neler söylenebilir?

Çimento sanayiinde başarım göstergeleri açısından iki tür karşılaştırma yapılmış: Özelleştirme öncesinde kamusal ve özel işletmeler ile özelleştirilen işletmelerin satıştan önceki ve sonraki durumları... İlk özelleştirmelerin uygulandığı kamu işletmeleri ile özel işletmelerin satış öncesinde aynı etkinlik düzeyinde olduğu saptanmış. En etkin işletmelerden başlayan özelleştirme sonrasındaysa bu işletmelerin başarımlarında herhangi bir düzelme gerçekleşmemiş. Başarım göstergeleri daha düşük olan kamu işletmelerinin ise Doğu'da bulunması, yani kuruluş yeri seçiminde bölgesel kalkınma hedefinin rol oynamış olması ilginçtir. Özelleştirme çimento sanayiinde açık seçik üç sonuç vermiştir: İşçi çıkarma, taşeronlaşma ve bölgesel tekellerin oluşumu...

Kâğıt endüstrisinde özel kuruluşlar SEKA işletmelerinden daha gençtir. Bu nedenle teknolojileri daha yenidir. SEKA tesislerinde izlenen dikey entegrasyonun uzmanlaşmayı ve ortalama verimi olumsuz etkilediği ortaya çıkmaktadır. Kuruluşta izlenen bu teknolojik tercih yüzünden, yani mülkiyetle ilişkisi olmayan nedenlerle SEKA işletmelerinin etkinlik düzeylerinin dönem ortalamaları özel tesislerin altındadır. Ancak dönem sonunda SEKA, etkinlik düzeyi bakımından özel kuruluşları yakalayabilmiştir. Gübre sanayiinde de benzer sonuçlar elde edilmiştir: 1985'te kamu kuruluşları verim/etkinlik düzeyleri bakımından özel işletmelerin altındayken, on yıl içinde bu açığı kapatabilmişlerdir ve böylece, KİT'lerin sürekli olarak düşük verime mahkûm olmadığı ortaya çıkmıştır.

Özel sektörle karşılaştırmanın söz konusu olmadığı petrokimya sanayiinde ise, Aliağa entegre kompleksinin doğru yapılmış bir teknoloji seçimini içerdiği ve örneğin aynı tarihlerde kurulan Güney Kore tesislerinden başlangıç tarihinde daha etkin olduğu ortaya çıkmaktadır.

Özelleştirmelerin ardındaki gerçek nedenler nelerdir?

Özelleştirme ideologları kamu işletmeciliğinin tasfiyesinin ardında esas olarak üç neden olduğunu ileri sürerler: Sermayeyi tabana yaymak, rekabetçi bir piyasa düzeni kurmak ve etkinliği artırmak... Araştırmanın bütünü, özelleştirmeler sonunda bu üç hedefin de gerçekleşmediğini ortaya koyuyor. O halde gerçek nedenler farklıdır. Araştırıcılara göre, bir neden, kamu açıklarının finansmanıdır. Diğeriyse, siyasi iktidara yakın iş çevrelerine kaynak aktarımıdır. Kamu malının yağmalanması anlamına gelen bu ikinci hedefin kayırma, düşük fiyatlama ve satış koşullarının çiğnenmesi yollarıyla nasıl gerçekleştiği örnek olaylarla ortaya konuyor. Ne var ki araştırmanın bu bağlamdaki bulguları bir buçuk yıl öncesine aittir. Son yıllarda işadamları-mafya-siyasetçi ilişkilerinin en çok yeşerdiği alanın özelleştirme-

ler olduğu ortaya çıkmadı mı? KİGEM çalışmasında HAVAŞ, SEK, EBK ve ORÜS'e ilişkin yüz kızartıcı örnekler, bu son gelişmelerin yanında pek "masum" kalmaktadır.

Bu bulgular özelleştirmeci ön yargılara son verecek midir?

Hayır. Çünkü KİT sistemi ve özelleştirmelerin etkileri üzerinde daha önce de benzer sonuçlar veren pek çok araştırma yapılmıştır. Bu alanda yayın yapan iktisatçılara örnek olarak Kepenek, Sönmez, Ekzen, Türel, Boratav, Oyan, Çakmak, Zaim, Taymaz'ın adlarını sayabiliriz. Bilimsel bulgular hiçbir şeyi değiştirmemiştir. Zira özelleştirmeci savlar esasta ideolojiktir. Özelleştirme uygulamalarıysa neoliberal dönemin en iştah açıcı "rant yaratma" ve vurgun mekanizmasını oluşturmaktadır.

BÖLÜM V

TÜRKİYE EKONOMİSİ NEREYE? (2001-2004)

Finansal Kriz IMF'nin Eseridir*

"Türkiye kendi geleceğini planlayabiliyor mu?" Bu soru, 14 Aralık 2000 tarihinde SBF'de düzenlenen bir açık oturumda panelistlere (ve bu arada bana) yöneltildi. Panele katılan DPT yetkilisi bir arkadaşımız, 2023 yılının Türkiyesi için DPT'nin belirlediği stratejik hedefleri bize anlattı. Ben ise "geleceğini" planlama yeteneğini gündeme almadan önce, Türkiye'nin *bugününü* ne kadar planlayabildiğini, daha açıkçası *bir yıllık* bir iktisat politikası yapma yeteneğine hâlâ sahip olup olmadığını tartışmamız gerektiğini söyledim. Bu türden bir tartışmanın ekseninde ise 9 Aralık 1999'da IMF'ye yollanan bir niyet mektubuyla yürürlüğe giren "enflasyonla mücadele programı" ve on iki ay geçmeden patlak veren kriz yer alacaktır. Konuyu, panelde söylediklerimden hareket ederek bu metinde tartışıyorum.

* Bu makale, daha geniş olarak 29 Ocak 2001 tarihli (yani Şubat 2001 krizi patlak vermeden kısa süre önce) Anka Ekonomi Bülteni'nde yayımlanmıştır.

1. 1999 Aralık Stand-by Anlaşması Niçin Gereksizdi?

Türkiye'nin Aralık 1999'da IMF'ye gidip dış kaynak arama gereksinimi yoktu. Ve IMF'nin standart stand-by anlaşmalarının koşulları Türkiye için geçerli değildi. Açıklayalım:

IMF'nin geleneksel istikrar politikası ne zaman gündeme gelir? Ekonomi aşırı ısınmıştır ve bu nedenle cari işlem açığı büyümüş, bir ödemeler krizinin eşiğine sürüklenilmiştir; enflasyon da hızlanmıştır. Bu koşullarda imzalanan bir stand-by anlaşması ekonomiyi talep yönetimine dayalı bir soğutma sürecine yönlendirmeyi ve dış yükümlülüklerin yerine getirilmesinde aksama olmaması için de dış kaynak sağlamayı hedefler. Türkiye'nin 1999 koşulları hiç de böyle değildir. Tablo 1, sütun 2-3'e bakılınca görülecektir ki milli gelir % 6.4 gerilemiş; cari açık/milli gelir oranı hem 1999'da hem de 1995-99 ortalaması olarak % 1'in altındadır. Kısacası, son iki yılda cari işlemleri kabaca dengede olan; büyümenin % 8'e yaklaştığı 1995-97 döneminde bile cari açık/milli gelir oranı % 1.3 gibi ılımlı bir boyutta kalan Türkiye ekonomisini yönetenler (her ne hikmetse) var güçleriyle dış kaynak arayışına girişmişlerdir. Bu türden bir ek dış finansman arayışını (ve tipik bir stand-by'i) gerektirecek bir aşırı ısınma durumu 1999'da yoktur.

Enflasyon yüksektir, fakat kroniktir ve aşırı ısınma ile ilgisi yoktur. Antienflasyonist bir politika için dış kaynak gerekli miydi? Bu, sadece "döviz çıpası"na dayalı bir antienflasyonist programın gerektirdiği rezerv seviyesinin tutturulması için gerekebilir. Ancak "döviz çıpası seçeneği", antienflasyonist politika seçeneklerinden sadece biridir ve Türkiye'nin bu seçeneğe yönlendirilmesi zorunluluğu yoktu. Döviz kuru çıpasına dayalı antienflasyonist politikaların fiyat istikrarı-finansal kriz olasılıkları arasında bıçak sırtında seyreden özellikler taşıdığını; nominal kur ve enflasyon

hedefini tutturmanın mümkün, ancak bunların reel maliyetinin de orta dönemde çok ağır olabileceğini daha önce vurgulamıştık.[1]

2. IMF Programı Krize Nasıl Sebep Oldu?

2000 yılı içinde ne oldu? IMF, dış denge sorunları olmayan bir ekonomiyi devralıyor. Hükümet, Hazine ve MB standby anlaşmasının döviz kuru, kamu maliyesi ve para politikası hedeflerine hemen hemen harfiyen uyuyor. Bu nedenle de Kasım 2000 sonuna doğru IMF Başkan Yardımcısı S. Fischer'den, "Türk hükümetinin programı iyi gidiyor; çok önemli sonuçlar sağladı" diye övgü alıyor. Bunlara rağmen (ve aslında aşağıda açıklayacağım üzere bu yüzden) yıl sonunda ekonomi, sürdürülemez bir cari açıkla ve ağır bir finansal kriz başlangıcıyla yüz yüze geliyor. İlk izlenim 2000 yılı boyunca ekonomiyi yönlendiren IMF programının, yıl sonundaki krizin de yaratıcısı olduğu doğrultusundadır. Ancak bu izlenimi analizle ve nicel kanıtlarla desteklemek zorundayız.

Genel düzlemde bazı saptamalarla başlayalım: 1999 Aralık programının benzerlerini izleyen ülkelerde, programın ilk aşamalarında genişletici, sonraki aşamalarda ise daraltıcı makro etkenlerin başat olduğu IMF tarafından bilinmeliydi.[2] Sterilizasyonu dışlayan program para arzı/faiz haddi üzerinde Merkez Bankası'nı pasif hale getirmekteydi ve resmi çevrelerin umduğu gibi yüksek sermaye girişi ger-

1 Bkz. *İşletme ve Finans*, Ocak 2000, s. 31-36.

2 E. J. Amadeo, "The Knife-Edge of Exchange-Rate-Based Stabilization: Impact on Growth, Employment and Wages", (*UNCTAD Review*, 1996) başlıklı çalışmasında, 1970'li yılların sonunda Arjantin-Şili, 1980'li yıllarda Meksika ve İsrail, 1990 sonrasında Arjantin, Meksika ve Brezilya deneyimlerinin bir bilançosunu çıkararak şu genellemeye ulaşıyor: "Döviz kuruna bağlı istikrar planlarından kaynaklanan çevrim bir tüketim patlaması ile başlar; bunu dış ticaret ve cari işlem açıkları, daha sonra da ekonomik daralma izler... Ekonomik gerilemenin boyutu, [daha önce oluşan] dış dengesizliğin hacmi ile orantılıdır" (s. 4).

çekleştiği takdirde reel faizlerin sıfır düzeyine düşmesini önleyecek hiçbir güvence yoktu. İthalat üzerindeki kontrolünü (hele hele Gümrük Birliği sonrasında) yitirmiş olan, yerli paranın aşırı değerlenmesinin aşağı yukarı kaçınılmaz olduğu bir ekonomide hızlı talep genişlemesinin cari işlem açığını büyütmesi IMF için neden sürpriz oldu? Sermaye girişlerini kontrol eden yabancı aktörlerde (fon yöneticilerinde, bankalarda) cari işlem açığının sürdürülmesi hususunda kötümser beklentiler ağır bastığı anda, sermaye çıkışlarının başlamasını, yerli aktörlerin de dövize yönelmesini ve böylece finansal bir krizin önkoşullarının oluşmasını kim önleyebilecektir?

Bu saptamaları, nicel gözlemlerle tamamlayalım: Tablo 1'in ilk ve üçüncü sütunlarının karşılaştırılması göstermektedir ki 1989'dan beri ekonominin genişleme-daralma sarkacı büyük ölçüde yerleşik olmayanlardan kaynaklanan sermaye girişlerine (YAS) bağımlı kılınmıştır. İlk genişleme çevrimini oluşturan 1990-93 döneminde YAS/GSMH oranı birikimli olarak % 3,8'e, büyüme hızı % 6'ya; ikinci genişleme çevriminde (1995-97'de) ise ilk oran % 4,8'e, büyüme ise % 7,8'e ulaşmış idi. Buna karşılık, yabancıların net sermaye çıkışına yöneldiği (1994) veya sermaye girişlerinin belirgin biçimde düştüğü (1998) yıllarda, büyüme hızı da aşağıya çekilmektedir. Tablo 2'nin üçüncü ve altıncı satırları, yabancı sermaye girişlerinde bir önceki yıla göre azalmanın 1994'te 19,1 milyar ve 1998'de ise 7,6 milyar dolar olduğunu ve ekonomik daralmaya yapılan dışsal katkının boyutlarını gösteriyor. 2000 yılının ilk on ayında ise, yabancı kökenli sermaye girişlerinin toplamı 15,2 milyar doları bulmuştur. 1999'da kamu borçlanmasının ortalama reel faiz haddi (GSYİH deflatörüne göre) % 34 iken, 2000 yılının ilk 11 ayında (kabaca) yüzde sıfıra düşmüştür. Tek başına bu etkenin bile, ekonomiye çok güçlü bir genişleme ivmesi getirmesi kaçınılmazdı. Milli gelir (ilk dokuz ayda)

% 5,4 oranında büyümüş; TL'nin reel değerlenmesinin[3] ve gümrük birliğinin (gecikmiş) etkilerinin de katkısıyla, cari işlemler 7,5 milyar dolarlık açık vermiştir.

Öte yandan, 1990 sonrasında cari açık/GSMH oranlarının ılımlı boyutlarda seyretmesi, iki genişleme çevriminde bile % 1,3-1,5 gibi rahatlıkla karşılanabilir sınırlarda kalması dikkat çekicidir. 1980'li yıllar ile 1990'lı yıllar arasında bu oran bakımından önemli bir fark yoktur. Aradaki çarpıcı fark, yabancı kökenli sermaye girişleri ile büyüme arasındaki bağlantı bakımından gözleniyor: 1980 sonrasında büyüme hızı % 4,8, yabancı sermaye girişlerinin milli gelire oranı ise % 1,9 iken, 1990'lı yıllarda ise daha düşük bir büyüme hızı (% 3,7), yabancı sermaye/GSMH oranında belirgin bir artış ile gerçekleşmiştir. Bu farklılaşma, sermaye hareketleri ile büyüme arasındaki bağlantıda, aşağıda değineceğim doğrultuda bir değişmenin gerçekleşmesi anlamına gelir.

1990'lı yıllarda, yüksek boyutlara ulaşan yabancı sermaye girişleri ile ılımlı cari açıklar arasındaki fark yerleşik kökenli kayıt içi ve ("net hata noksan" kaleminde içerilen) kayıt dışı sermaye çıkışlarından ve rezerv birikiminden oluşmaktadır. Serbestleşen sermaye hesabı (1989 dönemeci) ile yakından ilişkili olan bu patolojik olgunun nicel boyutları Tablo 2'de gösteriliyor. Görülmektedir ki yabancı kökenli sermaye girişlerinin giderek azalan bir bölümü (1980-89'da % 67'si, 1990-99'da ise % 24'ü) cari açıkların finansmanı için tahsis edilmekte, yerli burjuvazinin ve mafyanın sermaye kaçırmalarını ve rezerv birikimini karşılamak için kullanılan dış kaynakların payı ise çarpıcı bir

3 Bu etkenlerin içsel yansımalarına ilişkin bazı veriler sunalım: 28 Ocak-17 Kasım 2000 tarihleri arasında, yani on aydan kısa bir süre içinde MB'nın net dış varlıkları % 53, para tabanı % 46 genişledi. Yıl boyunca döviz sepeti % 20, toptan eşya endeksi % 32.7 arttı; ticaret ortaklarındaki enflasyon % 2,5 varsayılırsa, döviz sepeti reel olarak % 7,3 değer yitirdi, TL ise % 7,9 değer kazandı.

biçimde artmakta; bu gelişme, Türkiye'ye benzer (ve kendilerine "gelişen piyasalar" denen) on altı ülkede gözlenen paralel bir gelişimin (bkz. Tablonun son iki satırı) boyutlarını geride bırakmaktadır. İşte bu nedenle 1989-1999 arasında birikimli cari açıklar sadece 14 milyar doları bulmakta iken Türkiye'nin dış borçları 42 milyar dolardan 102 milyar dolara çıkmış, yani 60 milyar dolar artmıştır. Bu olgunun arkasında cari işlem açıklarının çok daha üstünde yabancı kökenli sermaye girişinin gerçekleşmiş bulunması ve sermaye girişlerinin % 80-90'ının dış borç yaratan türden olması yatar.[4]

Nedensellik bağlantısı, *sermaye girişleri → büyüme → cari açık* doğrultusunda gerçekleşmektedir. Bu saptama 2000 yılına uyarlandığında, makro-ekonomik değişimlerin ve büyüme sürecinin tamamen dış etkenlere, daha açıkçası sermaye girişlerine bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır. Dolaylı etkileri bir yana bırakalım. Pasif para politikası koşullarında sermaye girişleri para arzını artırarak reel faizleri sıfır düzeye indirmiş, ekonomiye genişleme ivmesi egemen olmuştur. İktisat politikası ulusal düzlemde belirlenseydi, aynı büyüme hızını sağlayacak nedensellik bağlantısı, *genişleyici ulusal makro politikalar → büyüyen cari işlem açığı → cari açığı destekleyecek sermaye girişi* biçiminde oluşurdu ve bu bağlantılar birkaç ek önlemle desteklenseydi, tablo tamamen değişebilirdi.

Ek önlemler ve tablodaki değişme doğrultusu için neler söyleyebiliriz? 1999'daki daralmaya otonom para ve maliye politikalarıyla son verme seçeneği kullanılsaydı; ancak bu karara ek olarak, *(a)* TL'nin aşırı değerlenmesini

4 Şüphesiz yerleşiklerin sermaye "ihracı", dış dünyanın Türkiye'ye borçlarını da artırır. Ancak bu saptama, gelişmekte olan bir ülkenin dış borç sorununu hafifletmez; çünkü yurtdışındaki varlıklar, dış borç servisi için kullanılacak özellikler taşımaz ve bu nedenle borç verileri, örneğin Dünya Bankası'nın geliştirdiği dış borç göstergeleri daima brüt borç stokunu dikkate alarak inşa edilir.

önleyecek bağımsız bir kur politikası ile birlikte *(b)* iç talebin ithal ürünlerine yönelmesini frenleyecek bir dış ticaret rejimi izlemek mümkün olsaydı ve dahası, *(c)* yerleşiklerin sermaye kaçırmalarını ve *(ç)* sıcak para girişlerini kontrol ederek finansal krizlere karşı çok pahalı bir önlem olan aşırı rezerv biriktirme gereği kısmen ortadan kaldırılabilseydi şu türden bir senaryo pekâlâ mümkün olabilirdi: *(i)* 1995 sonrasının büyüme/cari açık bağlantıları doğrultusunda % 5,4'lük bir büyüme milli gelirin (kabaca) % 1'i (yani 2 milyar dolar) civarında bir cari işlem açığı yaratırdı; *(ii)* 1980-89 dönemindeki cari açık/yabancı sermaye girişi oranı sürdürülseydi 3 milyar dolar civarında bir sermaye girişi Türkiye'nin dış finansman sorunlarını çözerdi; *(iii)* dış borçlanmadaki artışlar makul boyutlar içinde kalırdı, *(iv)* IMF ile bir stand-by anlaşmasına; onun getirdiği ciddi meşruiyet ve bağımlılık sorunlarına gerek kalmazdı; *(v)* makul sınırlar içinde kaldığı için cari açık rakamları güven sarsıcı boyutlara ulaşmaz; esasen sermaye girişleri içindeki "sıcak para" öğeleri (örneğin bankaların kısa vadeli dış borçlanmaları) ve yerleşiklerin sermaye kaçırmaları kısıtlandığı için de yıl sonunda büyük ölçüde kısa vadeli sermaye çıkışları ile başlayan ve ekonomiyi sarsan finansal kriz ortamına sürüklenilmezdi.

Bu sonuncu saptamayı da nicel verilerle biraz daha açalım: Tablo 3, ödemeler dengesi istatistiklerinin sermaye hareketleri öğeleri üzerinde kalem kalem ayrıntılı bir ayrıştırma sonunda, yerleşik olmayanlardan ve yerleşiklerden kaynaklanan (STI) ve (STO+NHN) ve geniş anlamda arbitraj arayan (firma, hane halkı ve banka kökenli) "sıcak para" toplamlarını veriyor. (Kaynaklar ve metodoloji burada açıklanmıyor.) Görüldüğü gibi, yabancı kökenli sermaye girişlerinin (YAS'nin) içindeki "sıcak" öğelerin ("yabancı sıcak para"nın) payı 1990 sonrasında, 1980'li yıllara göre önemli ölçüde (10 puan) artmış; yerleşiklerden kaynakla-

nan sermaye çıkışları (YES+NHN) içindeki "sıcak" öğelerin ("yerli sıcak para"nın) payı ise 1980'li yıllarda hiç yok iken, 1990 sonrasında % 68'i bulmuştur. Öte yandan finansal kriz ve çalkantı yıllarında sermaye hareketleri içinde hem yabancıların hem yerleşiklerin "sıcak para" hareketlerinin önemi artmıştır. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesinden etkilenen ana kategori olan "sıcak para" giriş ve çıkışlarının net bilançosu ise 1990-99 yıllarında negatiftir; yani ödemeler dengesine net katkısı olumsuzdur (Tablo 3, son sütun).

2000 yılına gelelim: Bu yılın ilk on ayında, yani sermaye girişlerinin hızla arttığı kriz öncesi aylarda yabancılardan kaynaklanan girişlerin içindeki "sıcak" öğe 4,6 milyar dolarla % 31'i bulmaktadır. 17 Kasım 2000 tarihinde başlayan finansal çalkantıda ise, bir kez daha "sıcak para"nın öneminin arttığı (henüz ödemeler dengesinin Kasım-Aralık rakamlarının bilinmemesine rağmen) malumdur: "Likidite krizi" diye tanımlanan çalkantının, hepsi "sıcak" sermaye hareketlerinden oluşan, borsadan çıkışlar, yenilenmeyen kısa vadeli dış krediler ve yerli aktörlerin dolara (ve kısmen yurtdışına) yönelmelerinden ve 10 gün içinde net dış varlıklarda ve MB rezervlerinde gerçekleşen dramatik erimeden kaynaklandığını görmemek için uluslararası sermaye hareketlerinin kavramsal ve analitik çerçevesini tamamen unutmuş olmak gerekiyor. MB'nin önce açık piyasa işlemlerindeki ve net iç varlıklardaki genişleme (ve bir anlamda rezerv erimesinin iç finansmanını sağlama); daha sonra ise sterilizasyona son verme ve faizlerdeki yükselmeyi sineye çekme yoluyla krize verdiği tepkiler ikincildir.[5] Gazi Erçel'in önce, "2000 yılı içinde faizlerin bu

5 MB bilançosuna göre 17 Kasım-1 Aralık 2000 tarihleri arasındaki o meş'um hafta içinde net dış varlıklar % 52, Merkez Bankası'nın Açık Piyasa işlemlerine rağmen para tabanı % 17 daralmıştır. "Likidite krizi"nin gerçek nedeni budur. Dolar talebindeki ve sermaye çıkışındaki artışa "vesile olan" tekil olayları (örneğin Demirbank olayını) ise gazete yazarlarına bırakalım.

kadar düşeceğini beklemiyorduk"; son aşamada da "faizleri piyasa belirler" demek zorunda kalması, bir MB Başkanı'nın ana işlevi olan para politikasını uluslararası sermaye hareketlerinin çalkantılarına teslim etmiş olmasının itirafı değilse, nedir?

Kısacası, Türkiye 1989'u izleyen koşullarda maliye, para ve döviz kuru politikalarından sadece birini izlemeye mahkûm edilmiştir ve ekonominin gelişim doğrultusu çoğu kısa dönemli ve "sıcak" sermaye giriş ve çıkışlarına bağımlı kılınmıştır. 2000 yılının IMF patentli programı nominal kur hedeflenmesine angaje olduğu; maliye politikasını devre dışı bıraktığı için, yüksek tempolu sermaye girişleri karşısında para arzı "endojenleşmiş", ekonomi kontrolsüz bir genişleme patikasına girmiş; talep genişlemesinin kur politikası ve serbest dış ticaret rejimiyle beslenmesi sonunda cari açıklar hızla artmış; sıcak para hareketlerini kontrol eden aktörler, dış dengesizliğin sürdürülemez olduğu kanısına vardıkları anda, sermaye kaçışlarıyla birlikte kriz patlak vermiştir.

3. IMF: Bir Bilgelik Anıtı mı? Bir Kriz Yaratıcısı mı?

Kendi kafalarıyla düşünme alışkanlığını tamamen yitirmiş çevrelerin bir iddiası daha var. Buna göre, programlar IMF'nin olabilir; ancak Türkiye kendi sorunlarını çözemediği için IMF'ye gitmek zorunda kalmıştır ve bu nedenle TC için doğru politikaları üreten IMF'yi sorumlu tutmak abestir... Bu çevreler, IMF'yi "sorun çözen, doğru reçetelerin tekeline sahip bir yüce bilgelik odağı" olarak görürler. Yukarıda, 2000 yılında IMF'nin Türkiye'ye "sorun çözen" değil, "sorun ve kriz yaratan" bir programı kabul ettirdiğini anlatmaya çalıştım. Tekrar pahasına da olsa, birkaç vurgulamayla bağlayalım.

IMF, kendi programının Türkiye'yi krize sürükleyecek bir potansiyel taşıdığını algılayamadı; başlangıç anında fi-

nansal kargaşayı küçümsemeye çalıştı; durumun ağırlığı ortaya çıkınca "kriz yaratan kurum" olarak suçlanma olasılığına karşı paniğe kapıldı. Türkiye'deki çığırtkanları aracılığıyla, "sorumluluk yapısal reformları yapamayan, doğru politikaları uygulamakta geciken hükümetindir" mesajını iletmeye çalıştı. "Ulusal ekonominin çıkarları" kavramını tamamen unutmuş olan yerli kadrolar ve politikacılar, bu karşı saldırıya öylesine kolayca teslim oldular ki ek niyet mektubu gündeme geldiğinde, IMF'nin yeni (ve ahlakdışı) isteklerini de kabul ettiler ve siyasi iktidarı, kanımca, çok ağır bir meşruiyet krizine sürüklediler.

Anlatmaya çalıştım ki resmi çevrelerin Türkiye'nin finansal çalkantıya sürüklenmesinde günahı yoktu; zira makroekonomik politika araçları 2000 programı ile ellerinden alınmıştı. Sadece "ilk günahları" nedeniyle, yani *(i)* 1980'den bu yana Türkiye toplumunun içinde çözülmesi gereken yapısal sosyoekonomik karar alanlarını adım adım emperyalizmin üst organlarına teslim etmek; *(ii)* 1989 liberalizasyonuna gözü kapalı atlamak; *(iii)* kamu maliyesini borç batağına sürüklemek ve *(iv)* 2000 programına teslim olmak nedeniyle suçludurlar. Bu adımlar atıldıktan sonra yapacakları bir şey esasen kalmamıştır. "İlk günahlardan arınma" seçeneği dışlanırsa, iktisat politikasını tartışmanın da anlamı kalmamıştır.

Türkiye'nin tarihsel ve toplumsal parametrelerinin tasfiyesi anlamına gelen sözde "yapısal reformlar"daki gecikme ile finansal kriz arasında hiçbir nedensellik bağı yoktur. Bu, finansal kriz bahanesiyle ekonomik ve sosyal alanlarda Türkiye'nin tam teslimiyeti için yapılan bir şantajdan ibarettir. Ve ne yazık ki bu şantaj tutmaktadır.

Bretton Woods kurumlarının giderek AGÜ hükümetlerinin yarattığı sorunları çözen değil, kendi yarattıkları sorunların sonuçlarını hafifletmekle uğraşan örgütler haline geldiği eleştirisi son zamanlarda tutucu iktisatçılar için-

de dahi yaygınlaşmaktadır. Dünya Bankası yapısal uyum politikalarıyla gelir dağılımını önce bozup yoksulluğun artmasına katkı yapmakta; sonra da "yoksulluğu önleme" programlarına kaynak ayırmaktadır.[6] Sermaye hareketlerini serbestleştirmekte zorlanan Doğu Asyalılar finansal krizle karşılaşınca IMF'nin ilk tepkisi krizi daha da derinleştiren bir istikrar paketi üzerinde ısrar olmuştur. Bu kez de Türkiye'de ekonomiyi dış denge halinde devralmış, büyük boyutlu bir dış açık yaratarak finansal krize sürüklemiş; kendi yarattığı krize karşı yeni reçeteler yazarak 2000 yılını bağlamıştır.

Baştaki soruya tekrar dönersek, *Türkiye'de artık ekonominin geleceğini planlayabilen, hatta bugününü belirleyebilen siyasi iktidarlardan söz etmek mümkün değildir. 2000 Kasım-Aralık krizinin mimarı da sosyoekonomik alanlarda bağımsız karar alma yeteneğini tamamen yitirmiş olan TC hükümeti veya para politikası uygulama olanağı elinden alınmış olan TCMB değil, IMF'dir.*

6 Dünya Bankası, Haziran 2000'de "Yoksulların Çığlıkları" başlıklı bir kitap yayımladı (Voices of the Poor: Crying for Change). Bu kitapta eski sosyalist ülkeleri ve çok sayıda azgelişmiş ülkeyi tarayan Banka uzmanları, yer yer gözleri yaşararak, yoksulların dertlerini kendi ağızlarından derlemişler. Kitabın ciddi bir metin içeriği çözümlemesi yapılsa, görülecektir ki yoksul insanların feryatlarına yol açan etkenlerin önemlice bir bölümü, Dünya Bankası'nın bu ülkelere zorla kabul ettirdiği ve gelir dağılımını bozan, işsizliği artıran ve sosyal hizmetleri piyasaya teslim eden politikalardan kaynaklanmaktadır. Böylece artan yoksulluğa katkı yapan kurum, şimdi de aynı yoksulluğu tespit ve (sözde) tedavi etmek üzere çoğu Batılı bir uzmanlar ordusu beslemeye başlamaktadır. Ne diyelim; kolay gele...

Tablo 1
Yabancı Kökenli Sermaye Hareketleri (YAS), Cari Açık (CA) ve Büyüme (g)

	YAS/GSMH	C. Açık/GSMH	g (%)
Kümülatif 1981-89	0.019	0.010	4.8
Kümülatif 1990-99	0.034	0.008	3.7
1990	0.030	0.017	9.4
1991	0.002	-0.002	0.4
1992	0.043	0.006	6.4
1993	0.071	0.354	8.1
Kümülatif 90-93	0.038	0.015	6.0
Foslama: 1994	-0.048	-0.020	-6.1
1995	0.035	0.014	8.0
1996	0.054	0.013	7.1
1997	0.058	0.014	8.3
Kümülatif 95-97	0.049	0.013	7.8
Foslama: 1998	0,018	-0.009	3.9
1999	0.046	0.007	-6.4
Kümülatif 95.99	0.042	0.007	4.0

Tablo 2

Yabancı Kökenli Sermaye Hareketleri (YAS), Yerleşik Kökenli Kayıtlı (YES), Kayıt-Dışı (NHN) Sermaye Hareketleri, Rezerv Hareketleri (DR) ve Cari Denge (CD) (Milyon $)

	YAS	YES	CD	NHN	DR	YES/YAS	CD/YAS	NHN/YAS	DR/YAS
Genişleme 1990-93	24536	-10333	-9782	-2932	-1489	-0.421	-0.399	-0.120	-0.061
Foslama 1994	-6259	2409	2631	1766	-547	*---	*---	*---	*---
1994 eksi 1993	-19090	6277	9064	3988	-239	---	---	---	---
Genişleme 1995-97	27173	-4832	-7454	-2021	-12866	-0.178	-0.274	-0.074	-0.4 73
Foslama 1998	3677	-3128	1871	-2203	-217	-0.851	0.509	-0.599	-0.059
1998 eksi 1997	-7623	-417	4550	391	3099	---	---	---	---
1980-89	15529	-3471	-10408	2910	-4560	-0.224	-0.670	0.187	-0.294
1990-99	57774	-19859	-14098	-3492	-20325	-0.344	-0.244	-0.060	-0.352
16 ülke: 1980-89						-0.228	-0.543	-0.111	-0.118
16 ülke: 1990+						-0.241	-0.431	-0.060	-0.268

Not: YAS+YES+CA+NHN+DR=0; (*) YAS negatif olunca, oranlar anlamsızlaşır.

Tablo 3
Yabancı (STI) ve Yerli (STO) Kökenli Sıcak Para Hareketlerinin Yönü ve Boyutu
(Milyon $)

	(1) Yabancı Sıcak Para	(2) Top. Yab. Ser. (YAS)	(3) = (1)/(2)	(4) Yerli Sıcak Para	(5) Yerleşik Top. Ser. Har.	(6) = (4)/(5)	(7) Net Sıcak Para = (1)+(4)
1990-93	9664	24536	0.394	-12278	-13265	0.926	-2614
1994	-5913	-6259	0.945	4212	4175	1.009	-1701
1995-97	5705	27173	0.210	-3233	-6853	0.471	2472
1998	2267	3677	0.617	-3286	-5331	0.616	-1019
1999	3479	8646	0.402	-1333	-2076	0.642	2146
1980-89	2454	15529	0.158	213	-561	(*)	2667
1990-99	15202	57774	0.263	-15919	-23351	0.682	-717

(*) Sıcak para ve toplam sermaye hareketlerinin işaretleri farklı olunca oranlar anlamsızlaşır.

2000-2001 Krizinde Sermaye Hareketleri

2000-2001 krizinin oluşum ve gelişiminde sermaye hareketlerinin ve sıcak para giriş-çıkışlarının rolü belirleyici olmuş mudur? Ödemeler dengesinin sermaye hareketleri bölümünün ayrıntılı aylık verilerini kriz öncesi ile kriz dönemleri arasında toplulaştırarak çözümlersek bu soruya ışık tutmamız mümkün olacaktır.

Ampirik bulguları iki aşamada oluşturuyoruz. İlk olarak, toplam sermaye hareketlerini ve ana öğelerini yabancı ve yerli aktörler (teknik terimi ile bunlar "yerleşik olmayanlar" ve "yerleşikler" olarak anılır) arasında ayrıştırıyoruz ve ödemeler dengesi özdeşliğinin iki ek öğesi olan *cari işlem dengesi ve rezerv değişmeleri* kalemleri ile birlikte sunuyoruz. Burada, kriz öncesini kapsayan on aya (Ocak-Ekim 2000) ve kriz dönemini içeren sekiz aya (Kasım 2000 ile Haziran 2001) ait veriler ayrı ayrı toplulaştırılmakta ve karşılaştırılmaktadır (Tablo 1). İkinci olarak da, toplam sermaye hareketlerinin "sıcak" öğelerini tanımlayıp ayrıştıyoruz ve yine yerli-yabancı ve kriz öncesi-kriz dönemi ayrımları içinde inceliyoruz (Tablo 2).

Bazı Ön Açıklamalar

İlk başta, ödemeler dengesi kavramlarıyla, verilerle ve yöntemle ilgili bazı açıklamalar yapacağız. Böylece, özellikle konuya yabancı olan okuyucuların bulguların çözümlenmesini daha rahat izlemesini kolaylaştıracağımızı umuyoruz.

(1) *Yerli* ve *yabancı* aktörlerden kaynaklanan sermaye hareketleri arasında ayrım yapabiliyoruz. İster yerlilerden, ister yabancılardan kaynaklansın, sermaye girişleri artı ile işaretlenir. Örneğin Japon firmalar Türkiye'de fabrika kuruyorsa veya Deutsche Bank Türkiyeli bankalara kredi açıyorsa; Türkiyeli rantiyeler ise, diyelim, Frankfurt borsasındaki yatırımlarını tasfiye edip Türkiye'ye getiriyorlarsa bu işlemlerden kaynaklanan sermaye hareketleri artı işaret ile kayda geçer. Kaynağı ne olursa olsun sermaye çıkışları (örneğin yabancılar İMKB'deki yatırımlarını tasfiye ederek veya Türkiye'ye açtıkları krediyi vadesi sonunda yenilemeyip anaparayı Türkiye dışına transfer ediyorlarsa ya da Türkiyeli bir firma Romanya'da fabrika kuruyorsa) *eksi* ile işaretlenir. Normal dönemlerde yabancılar Türkiye'ye net sermaye girişi (artı); yerliler ise net sermaye çıkışı (eksi) gerçekleştirirler; ancak kriz-kargaşa dönemlerinde bu işaretler tersine dönebilir. Türkiye'nin dış dünya ile gerçekleştirdiği cari işlemlerin (mal ve hizmet ihracat/ithalatının, faiz, kâr ve ücret transferlerinin) toplamı açık veriyorsa, yani bu işlemlerden kaynaklanan döviz giderleri döviz gelirlerinden fazla ise net bilanço (yani cari işlem dengesi) *eksi* ile, cari işlem fazlası ise *artı* ile gösterilir. Ödemeler dengesi muhasebesi gereği rezerv artışları *eksi*, azalışları ise *artı* ile işaretlenir. Bu dört ana kalemin toplamı sıfıra eşittir. Yani *yabancılardan kaynaklanan net sermaye akımları + yerli aktörlerden kaynaklanan net sermaye akımı + rezerv hareketleri + cari işlem dengesi = 0.*

(2) Aslında yukarıda belirtilen ödemeler dengesi özdeşliğinin bir ana öğesi daha vardır: Bu, Türkiye ile dış dünya arasındaki işlemlerdeki tüm hataları ve kayıt dışı işlemlerin net bilançosunu oluşturan *net hata ve noksan (NHN)* kalemidir. Biz, bu çalışmada *NHN* kalemini *yerli kökenli kayıt dışı sermaye hareketleri* olarak yorumluyoruz. Bu yorumun ardında, ödemeler dengesi hesaplamalarındaki hata ve eksikliklerin, cari işlemlerden çok sermaye hareketlerinden; burada da yabancı aktörlerden ziyade yerli aktörlerden kaynaklandığı teşhisi yatıyor. Bu yorum, elbette eleştiriye açıktır. Zira *NHN* kalemi içinde, cari işlem istatistiklerinin toplanmasındaki tüm eksik ve fazlalar; yabancılardan kaynaklanan kayıt dışı sermaye hareketleri ve sınır dışı sermaye hareketi içermeyen; ancak ülke içinde kayıt içi sektörlerle (bankalardan), kayıt dışı alanlar (kasalar, yastık altı) arasında gerçekleşen tüm döviz hareketleri de, nihai olarak *NHN* kalemine yansır. Ne var ki bu sonuncu türden işlemler de aktörlerin niteliği, etkisi ve sonuçları bakımından *yerli kökenli kayıt dışı sermaye hareketleri* ile benzerlik taşır. *NHN* ile ilgili bu değerlendirmemizin nicel analize çok büyük sapmalar getirmeyeceğini düşünüyoruz. Esasen, sözü geçen kalemi ayrı bir öğe olarak değerlendirmek de mümkündür.

(3) Tablo 1 ve 2'nin kavramsal yapısı, IMF'nin 1993 yılında oluşturduğu standart ödemeler dengesi sistematiğine dayanmaktadır. Türkiye, IMF'ye, sözü geçen sistematiğe uygun veri yollamakta; ancak Türkiye'de yayımlanan ve T.C. Merkez Bankası'nın (TCMB) web sitesinde sunulan ödemeler dengesi istatistiklerinde bu sistematikten belli ölçülerde sapılmakta; bazı kalemler tam olarak verilmemektedir. Tablolarımızda sunulan *aylık* verilerde IMF tablolarına değil, TCMB verilerine dayanmak zorunluluğu var. Bu nedenle bu iki tabloda bazı belirsizlikler ve eksiklikler vardır. Örneğin, yerli aktörlerin uzun vadeli sermaye hareket-

leri ayrıştırılmadığı için bu kalem "net" olarak verilmekte; toplamın tümü "yabancı" kökenli olarak varsayılmaktadır (Tablo 1). Aylık veriler üzerinden inceleme yapmak istiyorsak, bunları şimdilik sineye çekmek zorunda kalıyoruz.

(4) "Sıcak para"yı diğer sermaye hareketlerinden nasıl ayırıyoruz? Kısaca "arbitraj arayan sermaye hareketleri" olarak tanımlanabilecek olan bu kategori, (a) hisse senetlerine, (b) kısa vadeli borç senetlerine (hazinenin veya özel sektörün bonolarına) yönelen portföy yatırımlarından, (c) bankalara ve (ç) diğer özel aktörlere açılan (ancak ticari kredileri içermeyen) kısa vadeli kredilerden, (d) banka mevduatında veya (e) banka dışı diğer varlıklardaki değişmelerden oluşur. Tüm bu öğeler için sermaye hareketinin kaynağına göre yabancı veya *yerli kökenli* sıcak para arasında ayrıştırma yapılır. Yukarıda belirtildiği gibi, *net hata ve noksan* kalemi, bu çalışmada "yerli kökenli kayıt dışı sıcak para" olarak değerlendirilmiştir.[1] Bu öğelerin ampirik saptanmasını, IMF sistematiğindeki kalemlerin ayrıntılı bir incelenmesi ve ayrıştırılması sonunda yaptık ve IMF'nin *yıllık* verilerini içeren veri-tabanını bazı çalışmalarımızda kullandık. Ancak Tablo 2'deki *aylık* "sıcak para" öğeleri, TCMB veri tabanından türetildiği için IMF sistematiğindeki ayrıntı düzeyinde değildir. Örneğin, portföy yatırımlarında hisse senetleri-hazine bonoları ayrımı yapılamamak-

1 Yerli parayla ifade edilen getiri (faiz) oranı i, döviz fiyatındaki artışın beklenen oranı e olsun. Yabancı para (dolar) cinsinden beklenen arbitraj getirisi r(arb)=[(1 +i)/(1 +e)]-1 olur. Bu getiri, risk marjı ile kırpıldıktan sonra benzeri bir işlem (yatırım) için geçerli dış getiriden yüksekse sıcak para girişi gerçekleşir. Örneğin yabancı rantiye borsadan hisse senedi alır veya TL mevduatına girer; yerli banka dıştan kısa vadeyle borçlanıp hazine bonosuna yatırım yapar; yerli firma dövizle kısa vadeli borçlanıp yerli parayla işletme giderlerini (ücret ödemelerini) finanse eder. Bütün bu işlemlerde önce yabancı para TL'ye çevrilecek, vade bitiminde tekrar dövize dönülecektir. Bu işlemlerde inisiyatif yerleşiklerden kaynaklansa bile verdiğimiz örneklerin tümü (sermaye hareketinin kaynağına bağlı olarak) "yabancı kokenli sıcak para" grubuna girer ve bunlardan her biri nicel olarak saptanabilmektedir.

ta; "sıcak para"nın dışında kalan ticari krediler yabancılar için ayrıştırıldığı (ve hesap dışı tutulduğu) halde; yerli aktörler için bu ayrım yapılamamakta, dolayısıyla "yerli kökenli sıcak para" düzeyi abartılmış olmaktadır.

Tablo 1
Kriz Öncesinde ve Kriz İçinde Sermaye Hareketleri Milyon $

	Kriz Öncesi: Ocak 2000-Ekim 2000	Kriz Dönemi: Kasım 2000-Haziran 2001
Yabancılar: Net Sermaye Akımı	15179	-10442
•Dolaysız yatırım	589	2406
•Portföy yatırımı	6789	-8457
•Uzun vadeli sermaye akımı	3201	-553
•Kısa vadeli sermaye akımı	4600	-3838
Yerli Aktörler: Net Sermaye Akımı	-5257	-3033
•Dolaysız yatırım	-751	-452
•Portföy yatırımı	-730	949
•Kısa vadeli sermaye, kayıt içi	-1226	-1847
•Kısa vadeli sermaye, kayıt dışı	-2550	-1683
Rezerv Değişmeleri	-2324*	15239**
Cari İşlem Dengesi	-7598	-1764

Kaynak: TCMB verilerinden yapılan hesaplamalar.
Notlar: (*) $499 milyon IMF kredisi ile resmi rezervlerdeki $2823 milyon artıştan oluşur.
(**) $8076 milyon IMF kredisi ile resmi rezervlerdeki $7163 milyon azalıştan oluşur.

Tablo 2
2000-2001 Krizi Öncesinde ve Kriz İçinde Sıcak Para Hareketleri

	Kriz Öncesi: Ocak 2000-Ekim 2000	Kriz Dönemi: Kasım 2000-Haziran 2001
Yabancı Kökenli Sıcak Para	4204	-10984
•Portföy, menkul değer	835	-8586
•Yerli bankalara kısa vadeli kredi	3639	-1688
•Diğer kısa vadeli krediler (a)	84	224
•Mevduat ve diğer yükümlülükler	-354	-934
Yerli Kökenli Sıcak Para	-3498	-1012
•Portföy, menkul değer	-730	949
•Yerli bankalardan kısa vadeli kredi	59	-44
•Diğer kısa vadeli varlıklar (b)	-277	-234
•Kayıt-dışı (NHN)	-2550	-1683

Kaynak: TCMB verilerinden yapılan hesaplamalar.
Notlar: (a) Yabancılarca açılan ticari krediler ve kısa vadeli resmi borçlanmalar içerilmemiştir.
(b) Yerli aktörlerce açılan ticari krediler içerildiği için "sıcak olmayan" öğeler içermektedir.

Kriz Öncesinde Sermaye Hareketleri

2000 yılının ilk on ayı içinde, IMF ile imzalanan stand-by anlaşmasının desteği, nominal döviz kuru çıpasının inandırıcılığı ve sıcak para için pozitif arbitraj getirisinin düşen faizlere rağmen süregelmesi[2] sayesinde net yabancı serma-

2 2000 yılında devlet iç borçlanmasındaki ortalama faiz % 36'dır. Yıllık % 20'lik kur artışı hedefleri gerçekleştiği için, bu faizle devlete borç veren bankaların dolar cinsinden getirileri % 13 olarak gerçekleşir. IMF güvencesine dayanan kur hedefleri risksiz göründükçe ve bu (beklenen) getiri ile dövizle borçlanma maliyeti arasındaki fark pozitif oldukça bankalar dıştan borçlanıp hazineye borç vermeyi sürdürmüşlerdir.

ye girişi hızla artar ve 15.2 milyar dolara ulaşır. Sermaye girişleriyle başlayan sürecin, TCMB'nin pasif (daha doğrusu "namevcut") para politikasının katkısıyla reel faizleri sıfıra düşürdüğü; iç talepteki genişlemenin (reel olarak değerlenen yerli paranın da katkısıyla) cari işlem açığını hızla büyüttüğü iyi biliniyor ve Tablo 1'in ilk sütunu bu öykünün ana nicel göstergelerini sunuyor. Ancak tablolarda sunulan verilerin ötesine de gidilerek bir dizi ek saptama yapmak yararlı olabilir.

Yabancı sermaye girişlerinin alt dökümüne göre, toplamın % 82'sini üç ana kalem oluşturmaktadır. Bunlar, hazinenin tahvil ihracı ile borçlandığı 5.7 milyar dolar, yerli bankaların yabancı bankalara kısa vadeli borçlarında gerçekleşen 3.6 milyar dolarlık artış (net ek borçlanma) ve 3.2 milyar dolarlık uzun vadeli borçlanmadır. Aşağıda da vurgulanacağı gibi, 2000 yılının ilk on ayındaki yabancı sermaye girişlerinde "sıcak olmayan" ve uzun vadeli öğeler başat görülmektedir.[3]

Yüksek boyutlu sermaye girişlerinin ne kadarı dış borç artışına yol açmıştır? 15179 milyar dolarlık net yabancı

3 Bu yorumun yanlışlık içerme olasılığı vardır. Ödemeler dengesi sistematiğinde devlet tahvili ihracı yoluyla sağlanan kredileri "sıcak para" kategorisi dışında tutuyoruz. Buna mukabil kısa vadeli hazine bonosu ihracıyla veya bunların el değiştirmesiyle sağlanan sermaye girişini ve keza hisse senetlerine dönük portföy yatırımlarını "sıcak" grubuna katıyoruz. 2000 yılında ilk kategoriye dahil sermaye girişleri 5.4 milyar doları bulmakta; Tablo 1'de "portföy yatırımları" içinde yer almakta; Tablo 2'de Ocak-Ekim döneminde "sıcak para" girişlerini içeren portföy grubunun dışında tutulmaktadır. Ne var ki Kasım-Haziran döneminde (ve büyük çoğunluğu krizin patlak verdiği günlerde) Türkiye'den çıkan yabancı kökenli portföy yatırımları, Tablo 2'nin "sıcak" kategorisi içinde yer aldı. Bu yoruma göre tahvil ihracıyla uzun vadeli giriş yapar gibi dikkate alınan bir sermaye kategorisi, birkaç ay içinde kısa vadeli ve "sıcak" bir araca dönüşmüş oluyor. Tahvillerin ikincil piyasada dolaşıma girmesi halinde bu yorum yanlış değildir. Belki de, giriş anında da aynı öğeyi "sıcak" kategorisi içine katmak gerekirdi. Bu yapılsa idi, Ocak-Ekim döneminde azınlıkta görünen "sıcak para" öğelerinin göreli ağırlığı artmış olurdu.

sermaye girişinden dolaysız yatırımları (589 milyon dolar) ve menkul değerlere dönük net yabancı sermayeyi (835 milyon dolar, Tablo 2, satır 2)[4] çıkarırsak ve buna (sermaye girişleri içinde değil, rezerv değişmeleri içinde yer alan) 499 milyon dolarlık IMF kredilerini eklersek, Ocak-Ekim 2000 döneminde borç artıran sermaye girişlerinin toplamını (14254 milyon dolar) elde ederiz. Hazine Müsteşarlığı verilerine göre 2000 yılının tümünde Türkiye'nin dış borç stoku 12.8 milyar dolar artmıştır ve iki rakam, kabaca, tutarlıdır.[5] Bu bulgunun ilginç bir yorumu vardır: Türkiye 2000'in ilk on ayı boyunca 7.6 milyar dolarlık cari işlem açığını finanse ederken dış borcunu 12.8 (veya 14.2) milyar dolar artırmıştır. Kısacası, dış borçlar cari işlem açığından bağımsızlaşan bir ivme ile büyümektedir. Nedeni, sermaye girişlerinin önemli bölümlerinin rezerv birikimine ve yerli aktörlerin sermaye çıkarmalarının finansmanına tahsis edilmesidir. Farklı bir ifadeyle, sermaye girişlerinin cari işlem açığının finansmanı ile bağlantıları kopmaktadır.

Dış borçlardaki kontrolsüz artışı belirleyen ikinci etken üzerinde kısaca duralım: Yerli aktörler 2000'in ilk on ayında 2.3 milyarı kayıt dışı (NHN) olmak üzere ülke dışına 5.3 milyar dolar çıkarmışlardır. Kısacası, yabancılar Türkiye'ye büyük boyutlu sermaye aktarırken, yerli bankalar, firmalar, rantiyeler sermaye girişinin % 35'ine ulaşan bir tutarı ülke dışına aktarmışlardır. Brüt dış borçlardaki abartılı artışa katkı yapan bu olgunun bir de olumlu yanı vardır: Yerli aktörler, yabancılarla zıt yönde ("akıntıya karşı") davranarak hızlı sermaye girişlerinin genişletici etkilerini hafifleten bir katkı yapmaktadırlar.

4 Menkul değerlere dönük yabancı portföy yatırımlarının hazine bonolarına dönük bölümü de borç yaratır; ancak bunu toplamdan ayrıştıramıyoruz.

5 İki rakam arasındaki 1.5 milyar dolarlık fark, 2000 yılı boyunca doların değer kazanması sonunda, dış borç stokunun euro, yen ve sterlinden oluşan bölümünün dolar cinsinden değerinin düşmesi ve IMF kredilerinin muhtemelen, Hazine verilerinde içerilmemesi ile açıklanabilir.

Kriz öncesi dönemde yabancı kökenli sıcak para girişleri, Ocak-Ekim 2000 döneminde net yabancı sermaye girişinin % 28'ini oluşturuyor. Buna karşılık yerli sıcak para, yerli aktörlerden kaynaklanan sermaye çıkışlarının üçte ikisini (3.5 milyar doları) oluşturuyor. Bu süre içinde yabancı sıcak para girişleri ile yerli sıcak para çıkışları arasındaki fark sadece 500 milyon dolardır. "Arbitraj getirileri aynı değişkenlere bağlı olduğuna göre, yabancı ve yerli aktörler neden farklı doğrultularda (biri içeri, diğeri dışarı) hareket ediyorlar?" Bu önemli soruyu tartışmak için, sözü geçen akımların ana öğelerine bakmak gerekiyor. Yabancı kökenli sıcak paranın ana öğesi, Türkiyeli bankalara açılan kısa vadeli kredilerdir (3.7 milyar dolar) ve bu kalem büyük ölçüde yerli bankaların inisiyatifi (talebi) sonunda şişmiştir. Yabancı bankalar ise, Türkiyeli bankalara açtıkları kredilerin son tahlilde TC Hazinesi tarafından üstlenileceğini tahmin ederek risk faktörünü göz ardı etmişler ve haklı da çıkmışlardır.[6] Yerli kökenli sıcak paranın ana öğesi ise, esrarengiz aktörlerin belirsiz alanlara kaynak kaydırması sonunda ortaya çıkan NHN kalemidir. Dolayısıyla, yüksek boyutlu sıcak paranın hem girdiği hem çıktığı Ocak-Ekim dönemi içinde büyük kalemler için "aynı değişkenleri farklı algılayan yerli ve yabancı aktörler" ikilemi yoktur. Bu ikilem, yabancıların IMKB'ye yatırımları (0.8 milyar dolar) ile Türkiyeli yatırımcıların yurtdışındaki borsalara yönelik yatırımlarının (0.7 milyar dolar) yakın

6 Kasım 2000 krizi ertesinde gerçekleşen yüz kızartıcı bir rezaleti hatırlatmak zorundayız: IMF ile yapılan yeni (kaçıncı?) anlaşmayı basına aktaran toplantı Ecevit'in "mevduat güvencesinin, bankaların dış borçlarına da teşmil edildiği" açıklaması ile başlatıldı. Bu yeni güvenceyi önce Demiralp, sonra Erçel açıklamaya, Deppler ise savunmaya çalıştı. Hukuki hiçbir dayanağı olmayan (ve Türkiye halkına kaça mal olacağı belirsiz olan) bu yükümlülük, bir sonraki niyet mektubunda (imza sahipleri kişisel sorumluluktan korkmuş olsalar gerek) gerçekte var olmayan bir hükümet kararına bağlanmaya çalışıldı. Türkiyeli bankalara kredi açmış olan yabancı bankalara yapılan bu ihsanın hesabı bir gün sorulacak mı? Bekliyoruz.

değerde olması dikkate alınırsa yabancı ve yerli rantiyeler açısından geçerlidir. Ola ki 2000 yılının büyük bölümünde Türkiyeli rantiyeler, ülkeleri hakkında (özellikle döviz kuru hedefleri ve risk üzerinde) yabancılar kadar iyimser değildiler.

Kriz Oluşumunda ve Kriz İçinde Sermaye Hareketleri

2000 yılının ikinci yarısından itibaren, özellikle cari işlem açıklarındaki hızlı büyüme nedeniyle programla ilgili belirsizliklerin arttığı biliniyor. Burada Kasım ve Şubat aylarında patlak veren çalkantıların oluşumuna ve krizin sekiz aylık seyrine sermaye hareketlerinin katkısını mercek altına alacağız.

Sermaye hareketleri bakımından ilk tehlike sinyalleri Eylül 2000'de, net sermaye hesabının negatife (NHN hariç -243 milyon dolara) dönmesi ile ortaya çıktı. Buna karşılık Ekim içinde geçici ve aldatıcı bir düzelme meydana gelmiştir. Yerli aktörlerin yurtdışındaki portföy yatırımları bu ay içinde de devam etmekte; kayıt dışı sermaye çıkışı önemli boyutlara ulaşmakta; yabancıların banka mevduatında da önemlice bir erime meydana gelmektedir (bu üç öğenin temsil ettiği net sermaye akımı - 1.4 milyar dolardır); ancak diğer kalemlerdeki olumlu gelişmeler Ekimde net sermaye girişini hâlâ pozitif değerlerde tutmaktadır. Tabloyu tamamen tersine çeviren ilk darbe Kasımda yabancıların net 5.2 milyar dolar menkul değer satarak dışarıya çıkarmaları ile gerçekleşti ve bu şok, hemen hemen olduğu gibi rezervlerdeki erimeye yansıdı. Aralık 2000-Ocak 2001 aylarında IMF'den gelen 2.9 milyar doların da katkısıyla sermaye hareketlerinde geçici bir istikrar sağlanmıştır. Krizin Şubat ayağında ise büyük boyutlu sermaye çıkışları üç kanaldan gerçekleşti: Bir kez daha yabancıların tasfiye ettiği menkul değerlerden 3.8, yabancı bankaların ye-

nilemedikleri kısa vadeli kredilerden 1.3 ve kayıt dışı hareketlerden 1.2 milyar olmak üzere, bu üç kalemden oluşan net sermaye akımı - 6.3 milyarı bulmaktadır. Dolayısıyla Kasım ve Şubat aylarında yukarıda belirlenen dört kalemden net olarak 11.5 milyar dolarlık sermaye çıkışı gerçekleşmiş ve bu büyük kanamanın 10.3 milyar doları yabancılardan kaynaklanmıştır.

Kriz öncesinin on ayını sonraki sekiz ay ile karşılaştırırsak, Türkiye ekonomisinin net sermaye çıkışları nedeniyle karşılaştığı şokun büyüklüğü ortaya çıkmaktadır: Ocak-Ekim döneminde yabancı kökenli net sermaye akımları + 15.2 milyar dolar, Kasım 2000-Haziran 2001 süresinde - 10.4 milyar dolardır. İki büyüklük arasındaki fark, yani 25.6 milyar dolar, bu iki dönem arasında ekonominin yabancı sermaye hareketleri dolayısıyla karşılaştığı negatif şokun büyüklüğünü ifade eder. Karşılaştırmayı yerli aktörleri de katarak, sermaye hareketlerinin net bilançosu açısından yaparsak, kriz öncesindeki + 9.9 milyar dolarlık net sermaye akımı, krizi içeren sekiz ay boyunca - 13.5 milyar dolara dönüşmüş; canlanma dönemindeki büyük boyutlu net sermaye girişlerini aşan miktarda net çıkış izlemiştir. Yerli ve yabancı aktörlerin net sermaye hareketlerinin yön değiştirmesi yoluyla ekonomiye taşıdığı negatif şokun büyüklüğü 23.4 milyar dolardır.

Bu büyüklükler, finansal krizin oluşumuna sermaye hareketlerinin katkısını açıkça ortaya koyuyor. Sermaye hareketlerinde GSMH'nin % 12'si dolaylarında bir yön değiştirmenin parasal büyüklüklerde, faiz hadlerinde ve finansal sistemde yaratacağı şoklar açık olsa gerektir. Bu boyutta şoklarla karşılaşan bir finansal sistemin çöküntüye sürüklenmesi için, ayrıca yapısal bozukluklar taşıması gerekmez. "Sermaye çıkışlarını başlatan etken nedir?" sorusu, tartışmaya fazla aydınlık getirmeyecektir. "Cari açığın sürdürülemeyeceğini, dolayısıyla döviz kuru hedefle-

rinin inandırıcı olmaktan çıktığını algılayan yabancı aktörler, batacak gemiyi erkenden (devalüasyon öncesinde) terk ettiler." "Yapısal reformlardaki gecikmeler dış finans çevrelerinin Türkiye'ye olumsuz bakmalarına ve sermaye akımının tersine dönmesine yol açtı." "Kasımda Demirbank'ın desteklenmemesi, Şubatta Sezer-Ecevit çatışması iç piyasada dövize saldırıya yol açtı; bu da dış aktörleri olumsuz etkiledi." Bu türden farklı ve çelişkili açıklamalar ana sorunu göz ardı ediyor: Türkiye'nin sermaye hesabı kevgir veya yol geçen hanı gibi açık olmasaydı, finansal sistemin yapısal sorunları ne olursa olsun, sermaye giriş ve çıkışları arasında bu boyutta dalgalanmalar mümkün olmazdı. Ekonomide aşırı bir ısınma meydana gelse bile bunun başlangıcı sermaye hareketlerinden kaynaklanmaz, olsa olsa cari işlem açıklarının finansmanı sorunları ile karşılaşılır; sermaye çıkışlarının yol açtığı finansal kriz (ve onu izleyen ağır depresyon) olasılığı çok daha zayıf olurdu.

Kriz içinde yabancı kökenli sıcak paranın oynadığı rol, kriz öncesine göre çok daha fazladır. Canlanma konjonktüründe sıcak paranın rolünün sınırlı olduğunu yukarıda belirttik.[7] Kriz koşullarını içeren Kasım-Haziran aylarında ise, yabancı kökenli sıcak para çıkışları (11.0 milyar dolar), toplam yabancı sermaye çıkışlarını (10.4 milyar doları) aşmıştır. Bu durum, büyük ölçüde, finansal bunalımda "sıcak" olmayan bir sermaye hareketinin, yani dolaysız yabancı yatırımlardan kaynaklanan girişlerin, Kasım-Haziran arasında 2.4 milyar doları bulmasından kaynaklanıyor. Yabancıların şirket ve banka satın almalarının da "dolaysız yatırım" olarak kayda geçtiğini hatırlatalım. *Financial Times*'ın 18 Ağustosta, "Türkiye'de ucuza mal kapatmanın tam zamanıdır" (yani "tasfiye dolayısıyla zararına satış") anlamına gelen çağrısı hatırlanırsa dolaysız yatırım gi-

7 Ancak 3 sayılı dipnota dikkati çekelim.

rişlerinin *krize rağmen değil, kriz nedeniyle* artmakta olduğu söylenebilir. Yabancıların sıcak para *çıkışları* öncelikle menkul değerlerden (- 8.6 milyar dolar) ve daha düşük düzeylerde kısa vadeli banka kredileri (- 1.7 milyar dolar) ile mevduattan (- 0.9 milyar dolar) oluşuyor. Menkul değer tasfiyelerinde hazine bonosu satışlarının önde geldiğine ilişkin bilgiler vardır.

Kriz içinde yerli kökenli sıcak paranın etkisi, canlanma dönemindeki gibi konjonktürü hafifletici ("akıntıya karşı") doğrultuda olmuştur. Ocak-Ekim aylarındaki 3.5 milyar dolarlık *çıkış*, sonraki sekiz ay içinde 1.0 milyar dolara düşmüştür. Kayıt dışı sermaye çıkışları azalmıştır. Yerli aktörlerin özellikle yurtdışındaki portföy yatırımlarını tasfiye ederek sermaye girişine yönelmiş olmaları ise ayrıca ilginçtir. Bu davranış, krize karşı ülke dışındaki kaynakları kullanma gereksiniminden kaynaklanmış olabilir.

Sermaye Hareketleri Denetlenmelidir

Sermaye hareketlerinin 2000-2001 krizinin oluşumuna ve gelişim biçimine katkısını inceleyen yukarıdaki bulgular, geçmişe ve geleceğe ilişkin iktisat politikaları üzerinde bazı saptama ve öneriler yapmamıza imkân veriyor.

Daha önceki döneme gitmeye gerek yok; 1980 sonrasından başlayalım. Sermaye hareketlerinin denetim altında tutulduğu 1981-89 yıllarını, 32 sayılı kararın uygulandığı "açık sermaye hesabı" dönemiyle, yani 1990 ve sonası ile karşılaştırdığımızda, ekonominin büyüme-daralma patikasının belirlenmesinde önemli bir "kopma" meydana geldiği anlaşılıyor. İlk dönemde ekonominin büyüme-da-ralma konjonktürleri, iç talep öğelerinden (örneğin bağımsız maliye ve para politikalarının katkısıyla) başlar; büyüme hızı belli bir cari işlem açığı doğurur; cari açığın ve belli ölçülerde ithalatla bağlantılı rezerv artışlarının finansmanını

gerçekleştirecek boyutta sermaye girişi gerçekleşirdi. Kısacası, etkileşim bağlantıları *büyüme → cari açık → sermaye girişleri* doğrultusunda idi. Sermaye hareketlerinin serbestleştiği dönemde büyüme süreci, doğrudan sermaye girişlerine bağlanır ve yukarıdaki bağlantı *sermaye girişleri → büyüme → cari açık* doğrultusunda gerçekleşir. Büyüme-dış denge bağlantılarındaki bu değişme, 1980'li yıllarda belli bir büyüme hızından kaynaklanan cari açıkta gözlenmez. Bu iki dönemde % 5 dolaylarındaki bir büyüme hızı, milli gelirin (kabaca) % 1'i kadar cari açık yaratmaktadır.[8] Asıl fark, cari işlem açıklan ile yabancı sermaye girişleri arasındaki bağlantıda gerçekleşmiştir: Sermaye hareketlerinin denetlendiği ilk dönemde yabancı sermaye girişlerinin milli gelire oranı % 1.9 olmuş; büyüme ve cari açık göstergelerinin fazlaca değişmediği 1990 somasında ise aynı oran hızla yükselerek % 3.4'e çıkmıştır. Sermaye akımı ile cari işlem açığı arasındaki farkın büyümesi, yabancı sermaye girişlerinin giderek artan bölümlerinin yerleşiklerin sermaye çıkarmasına ve aşırı abartılı rezerv birikimine tahsis edilmesi ile açıklanabilir.

Sermaye giriş ve çıkışlarının denetimsiz olduğu 2000-2001 yıllarının bulgularını bu açıdan değerlendirelim. 2000'de net yabancı sermaye girişleri, milli gelirin % 6.5'ine ulaşmış ve döviz girişlerinin ivmesi sonunda milli gelir % 6.1 oranında büyümüştür. Bu büyüme hızı, 2000'e özgü etkenlerden ötürü, önceki yıllardaki bağlantılardan beklenebilecek büyüklüğü fazlasıyla aşan (GSYİH'nin % 4.9'una ulaşan) bir cari işlem açığına yol açmıştır. Döviz çapasına dayalı programın yol açtığı reel kur hareketlerinin (yani ucuzlayan dövizin) ve bu ortamda etkilerini daha da kuvvetle icra eden Gümrük Birliği'nin katkıları söz konusudur.

8 Oranları tam olarak verelim: 1981-89'da ortalama büyüme % 5.2, cari açık/GSMH oranı % 1.0'dır. 1990'lı yıllarda bu iki oran % 4.2 ve % 0.8 olmuştur.

2000 yılı içinde 1980'li yılların iktisat politikası parametreleri geçerli olsaydı, ortaya nasıl bir tablo çıkardı? Kaba bir senaryo yapalım: Sermaye hesabının açık olduğu koşullar döviz kuru ve para politikasının (faiz oranlarının) birbirinden bağımsız olarak yürütülmesini mümkün kılar. Böylece bir yandan döviz fiyatının yapay olarak ucuzlamasını önleyen bir *reel kur hedeflemesini*, bir yandan da % 6.1'lik bir gelişme hızını sağlayacak *genişleyici para ve maliye politikalarını* bir arada izleyebilecek bir yaklaşım mumkün olurdu. % 6.1'lik bir büyüme hızı, 1980-89 parametreleri (örneğin kur politikası) geçerli olsa idi, cari işlem açığını milli gelirin % 1.2'si oranına çıkarırdı. Sermaye hareketlerinin denetlendiği bir ortamda, yerleşiklerin sermaye ihracı kısıtlı; abartılı rezerv birikimi ise anlamsız olacağı için bu boyutta bir cari açığın gerektireceği yabancı sermaye girişi milli gelirin % 2.3'ü oranında geçekleşecekti. Bu oran, IMF politikalarının geçerli olduğu 2000 yılında gerçekleşen sermaye girişlerinin sadece yarısıdır. Aynı oranda büyüme, ekonomiyi finansal krizlere sürükleyen aşırı sermaye girişine gereksinim duymadan sağlanacak; cari açığın "sürdürülemez" olduğu algılamaları ve ekonomiyi finansal bir krize sürükleyen boyutta çalkantılar muhtemelen gerçekleşmeyecek; finansal sistemde gerginliklerin belirdiği koşullarda dahi, yabancıların sermaye çıkarmaları Kasım 2000 sonrasındaki boyutta olamayacaktı; zira borsanın kapıları yabancı sermayeye açılmamış; bankaların kısa vadeli dış borçları da bugünkü boyuta ulaşmamış olacaktı.

Kısacası, sermaye hareketleri denetlenmelidir ki Türkiye sermaye girişlerinden kaynaklanan istikrarsız canlanma finansal kargaşa ve kriz sarmalından kurtulabilsin. Keza, sermaye hareketleri denetlenmelidir ki Türkiye faiz ve döviz kurunu farklı iktisat politikası hedeflerini gerçekleştirebilecek ve birbirini kösteklemeyecek iki bağımsız politika aracı olarak kullanmaya (1980'li yıllarda olduğu gibi)

yeniden başlayabilsin. Ve keza sermaye hareketleri denetlenmelidir ki devletin kamu hizmeti sağlayabilme yeteneğini felce uğratmış bulunan iç borç yükünü hafifletici radikal bir operasyon, sermaye kaçışı şantajı ile karşılaşılmadan yapılabilsin ve maliye politikası yeniden gündeme girebilsin. Hangi tür sermaye hareketleri denetlenmeli? Kriz atlatılıncaya kadar mı, kalıcı mı? Yerleşiklere mi, yabancılara mı? Türkiye'de sermaye hareketleri üzerindeki 2000/2001 bulguları göstermektedir ki yabancı rantiyelerin Türkiye'deki menkul değerler (hazine bonoları ve hisse senetleri) ile ilgili giriş ve çıkışları ile yabancı bankaların Türkiyeli bankalara açtığı kısa vadeli krediler en büyük istikrarsızlık öğeleridir. Yerli aktörler ise, özellikle canlanma döneminde büyük miktarlarda sıcak para çıkışlarına yönelerek, yabancı sermaye girişleri üzerinde önemli bir sızıntı oluşturmakta; brüt dış borcun aşırı büyümesine ve sermaye hareketleri ile cari açığın finansmanı arasındaki kopukluğun artmasına katkı yapmaktadırlar. Şüphesiz para ikamesinin ve dolarlaşmanın yaygınlaştığı ve cari işlemlerdeki konvertibilitenin süregeldiği koşullarda, sermaye hareketleri üzerindeki denetimlerin yüzde yüz başarılı olması beklenemez. Ancak bu, sorumluluktan kaçmanın gerekçesi olamaz. Yasadışı olmasına rağmen uyuşturucu ticaretinin önlenememesi, "uyuşturucu satışının serbestleştirilerek vergi gelirine katkı yapması" türü bir yönelişin gerekçesi olabilir mi? Yasaklı ve serbest dönemdeki uyuşturucu tüketiminin aynı olacağı iddia edilebilir mi?

Hangi yöntemlerle denetim? Sermaye hareketleri üzerindeki etkili denetim yöntemleri üzerinde uluslararası deneyim zengindir. Öğrenmek isteyenler için sayısız yayın vardır. Sermaye hareketleri üzerinde kurumsallaşmış kontroller uygulayan ve bu nedenle Asya krizinden etkilenmeyen Çin ve Hindistan'ın uzun vadeli ve dolaysız sermaye hareketlerini büyük ölçüde çeken ülkeler olduğunu; Ma-

lezya'nın finansal kriz koşullarında sermaye çıkışlarını engelleyerek istikrarı komşularından çok daha hızla sağladığını; canlanma konjonktürlerinde sermaye girişlerini ve genel olarak sıcak para çıkışlarını caydırıcı ve yumuşak yöntemlerle frenleyen Şili ve Kolombiya deneyimlerini hatırlatalım. Dış açık sorunları olmayan bir ekonomiyi bir yıl içinde bir ödemeler dengesi krizine sürükleyen, 16 ay içinde kur ve para politikaları bakımından birbirinin karşıtı iki programı siyasi iktidara kabul ettiren IMF uzmanlarından ve Fischer'den iktisatçıların, teknokratların ve siyasetçilerin öğreneceği bir şey yoktur. Bunlara, yerel ve uluslararası finans kapitalin şantajlarına teslim olmadan dünyayı izlemeleri; Türkiye ekonomisinin sağlıklı öğelerine güvenmeleri; araştırmaları; bilgilendikten sonra kendi kafalarıyla düşünmeleri tavsiye edilir.

Politika Tartışmalarında Tabular Yıkılmalıdır

1998'deki "yakın izleme anlaşması" ile yeniden IMF'nin denetim ve yönetimine giren Türkiye ekonomisi, o tarihi izleyen 14 üç aylık dönemin 8'inde küçülmüştür ve ekonomik gerileme bu satırların yazılmış olduğu tarihteki (Ağustos 2001) verilere göre hızlanarak sürmektedir. Pek çok gösterge, Cumhuriyet tarihinin en ağır ekonomik bunalımından geçmekte olduğumuzu ortaya koyuyor. Ekonomik kriz toplumun çok geniş kesimlerini, işçiyi, köylüyü, esnaf-zanaatkârlarları, küçük ve orta işadamlarını, beyaz yakalı, profesyonel katmanları farklı boyutlarda ve biçimlerde etkileyerek gelişiyor ve çok vahim bir toplumsal bunalıma dönüşme belirtileri gösteriyor.

Krizin teknik sorumluluğu, özünde, ekonominin yönetimini 1998-99'da fiilen, 2000-2001 yıllarında ise standby anlaşmaları ve niyet mektupları ile doğrudan doğruya devralan IMF'ye ve "yapısal reformlar" diye adlandırılan

bir dizi programın mimarı ve yürütücüsü olan Dünya Bankası'na aittir. Krizin siyasi ve ahlaki sorumluluğu ise, Türkiye halkının kaderini, sözü edilen dış kuruluşlara pervasızca teslim eden siyasi iktidara aittir. Kasım ve Şubat krizlerine yol açan politikaların mimarları olan IMF ve Dünya Bankası, krizin teknik sorumluluğunu utanmadan (ve küçültücü bir üslup içinde) siyasi iktidara fatura etmiş; hükümet ise her şeyi sineye çekerek kriz yönetimini aynı uluslararası kuruluşlara devretmiş bulunmaktadır.

Bu çerçeve içinde, kamuoyuna intikal eden iktisat politikaları tartışmaları, "döviz kuru dalgalanmaya bırakılmalı mı?"; "yapısal reformlar hızlandırarak ekonomiyi siyasetten nasıl ayırabiliriz?" türü sığ ve yanlış gündem maddeleri içine hapsedilmektedir. Ekonomik ve sosyal konuları siyasetin (yani siyasi iktidarların) karar alanlarının dışına çıkarma talebinin temsil ettiği antidemokratik içeriğe dikkati çekmekle yetinelim. "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" uygulamasının ilk soruya verdiği gizli yanıt ise, "ekonomi dolar talep edemeyecek kadar daralınca, döviz kuru istikrar bulacaktır" ifadesi ile özetlenebilir. Bu, kısacası, "hastayı bitkisel hayata sokarak ateşini düşürme" tedavisidir ve Türkiye bağlamında bir toplumsal cinayete tam teşebbüs anlamına gelir. Bu cinayet teşebbüsüne kalkışanların ve ona karşı duyarsız kalanların uykuları sadece bir "sosyal patlama" kababasanıyla kaçmaktadır. Müsterih olsunlar. Türkiye bir sosyal patlamaya değil, sosyal çöküntüye doğru sürüklenmektedir. Bu çöküntü Türkiye'nin insan malzemesinin yitip gitmesi, heba olmasıyla gelişecek, moral bozukluğu, intiharlar, kapkaççılık, insanların kendilerini suçlaması, komşularına düşman olması, politikadan kopuş, tarikatlara sığınma ve kurtarıcı bir lider arama gibi patolojik davranışlarla gün yüzüne yansıyacaktır.

Bu vahim tabloya iktisatçılar, sosyal bilimciler, yurtsever kişiler olarak kayıtsız kalamayız. "Sermaye girişi ve ci

kışlarının denetlenmesi", "iç borç stoku üzerinde geçmişe dönük vergileme, konsolidasyon, servet vergisi veya monetizasyon gibi araçlardan birine dayanan radikal bir hafifletme", "dış borç stokunun döndürülmesinde uluslararası bankalarla IMF'den bağımsız bir yeniden düzenleme müzakeresine girişilmesi" gibi özünde sistem içi olan seçeneklerin, düşünülmesi bile caiz olmayan tabu konular haline getirilmesini reddetmemiz gerekir.

21. Yüzyılın Başlarında Türkiye Ekonomisi: Bir Bilanço

1. TÜRKİYE EKONOMİSİNİ NASIL İNCELEYELİM?

Türkiye ekonomisi iyiye mi, kötüye mi gidiyor? Medyada bu soru üzerindeki tartışmaların gündemini süzgeçten geçirin. Çözümleme ve öngörülerin büyük ölçüde borsa endeksi-faiz-kur üçlüsünün (o mahut "şeytan üçgeni"nin) sınırlarına ve birkaç haftalık bir ufkun içine sıkışmış olduklarını göreceksiniz.

Yirmi beş yıl önce "Türkiye'nin bugününü ve geleceğini" sorgulayan iktisadi tartışmaların gündemi çok farklı idi. Ulusal ekonominin, sektörlerin, üretim kollarının büyüme hızları; bu hızları belirleyecek sermaye birikim oranları; sermaye birikimini destekleyecek ulusal ve dış tasarruf oranları; bu oranların ekonominin ana kesimleri arasında ayrıştırılması; yatırımların ve emeğin verimliliğindeki değişmeler ve bu değişmelere teknolojik öğelerin ve kaynakların kullanımındaki düzelme/bozulmaların katkısı; ticarete açık sektörlerin rekabet gücünü belirleyen etkenlerin dış

ticaretin yapısına yansıması; toplumun ana emekçi sınıfları ve sermaye katmanları arasındaki temel bölüşüm ilişkileri ile gelirin yeniden dağıtımından oluşan (veya buna yol açan) ikincil bölüşüm ilişkilerinin analizi; kamu kesiminin bu çerçeve içindeki işlevi...

Listeyi daha da açabiliriz. Bugünkü "şeytan üçgeni"nin öğeleri de, bu tür bir analiz içinde elbette yer alacaktır. Faiz haddi ve döviz kuru, yukarıdaki listeyi oluşturan temel öğelerden bir bölümünü etkileyen "fiyatlar"dır; faiz, ayrıca bir gelir türüdür; borsadaki menkul değerlerdeki oynamalar da servet dağılımını etkiler. Ancak bunlar, iktisadi incelemenin merkezindeki öğeler değildir; bu tür bir incelemenin odak noktasında büyüme/bölüşüm ve ulusal ekonominin dış dünya ile eklemlenmesi sorunsalları yatar

2003 yılının Türkiye ekonomisine bu genişletilmiş perspektif içinden bakarsak neler görmekteyiz? Satırbaşlarını gözden geçirelim:

- Türkiye ekonomisinin büyüme hızı, son yirmi beş yıl içinde önceki dönemlere göre düşmekte; üstelik 1990 sonrasında bu durum daha da belirgin hale gelmektedir. "Ekonomiler olgunlaştıkça buyüme hızları düşer" önermesi, ekonominin yapısal özellikleri dikkate alınırsa Türkiye bakımından geçerli değildir.
- Son on yıl içinde büyüme patikasındaki istikrarsızlık belirgin bir biçimde artmıştır. Bunda, büyüme sürecinin giderek artan ölçüde dış dünya ile Türkiye arasındaki sermaye giriş-çıkışlarına bağımlı hale gelmesi ve bu süreç içinde meydana gelen finansal çevrim/krizler rol oynamaktadır.
- Sermaye birikim oranı, son on yıldan bu yana sürekli düşmektedir ve 2002 yılında yirmi beş yıl öncesinin altındadır. Tasarruf oranı da paralel bir seyir göstermektedir. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin ekono-

minin tasarruf açığını kapatma beklentisi gerçekleşmemiştir.

- Yatırımların sektörler arası dağılımı son yirmi beş yılda büyük oynamalar göstermiş; dış ticarete konu olan (ve üretken) sanayi/madencilik/tarım kesimlerinin payları çarpıcı bir biçimde aşınmıştır. Bu sektörlerdeki verim hareketleri son yıllarda durgunlaşmıştır.
- Sınıflar arası bölüşüm ilişkilerinde aşırı oynamalar gözlenmektedir. Çiftçinin eline geçen göreli fiyatlar büyük boyutta dalgalanmaktadır. Aşırı bastırma ve patlamalardan oluşan bir reel ücret çevrimi ise, uzun dönemde katma değerde ücret payının aşınması sonucunu vermektedir.
- Türkiye'nin en büyük ihracatçı sektörünü oluşturan imalat sanayii, dış dünyaya karşı rekabet gücünü sermaye birikimine ve teknik ilerlemeye bağlı verim artışları ve giderek istikrarsız seyreden reel döviz kuru hareketleri ile değil, işgücü maliyetlerini baskı altına alarak arama eğilimi göstermektedir. Bu, uzun vadeli bir çıkış yolu değildir.
- İçe ve dışa dönük finansal serbestleşme ile kamu açıkları arasında birbirini besleyen bir kısır döngü meydana gelmiş; bunun sonunda faiz gelirlerinin milli gelir içindeki payları; faiz giderlerinin işletmelerin katma değerlerine oranı; faiz gelirlerinin büyük şirketlerin kârları içindeki payları aşırı büyümüş; bunların sonunda çözümü çok güç bölüşüm gerginlikleri oluşmuştur.
- Kamu kesiminin aşırı iç borç ve faiz yükü, devletin reel hizmet sunma yeteneğini ciddi boyutlarda aşındırmıştır.

Türkiye ekonomisinin dününü ve bugününü kavramak, geleceğini öngörmek istiyorsanız mahut "şeytan üçgeni" gündemini bir kenara bırakmanız ve hareket noktası olarak

yukarıda özetlenen saptamaların ayrıntılı bir analizine kalkışmak olacaktır.

2. BÜYÜME HIZINDA DÜŞME

Adam Smith'in iktisadın temel sorunsalı olarak ifade ettiği "ulusların zenginliği", artık milli gelir ile ifade edilen sentetik bir toplam ile ölçülüyor. "Ulusların zenginliği"nin ne kadar arttığı ise milli gelirin büyüme hızı ile ölçülüyor.

Bu ölçü, elbette çok eleştirildi. Ülkeler arası karşılaştırılmalarda sabitleştirilmiş yerel fiyatların değil, "alım gücü paritesi"nin kullanılması; gelirin sadece düzeyinin değil, dağılımının da dikkate alınması ve geleneksel milli gelir hesaplarına girmeyen, ancak insanın refahını ifade eden sağlık, eğitim, güvenlik gibi yaşam kalitesi göstergelerinin de içerilmesi öneriliyor. Bu tür ek ölçütleri kullanan hesaplamalar da (UNDP'nin ünlü "insani gelişme endeksi" gibi) yapılıyor. Ancak bir ülkenin refah düzeyindeki değişmeleri ölçmeye başlayacaksak, başlangıç noktası olarak milli geliri kullanmaktan, dönemler veya ülkeler arası büyüme hızlarına bakmaktan başka seçenek yok. Bu ilk saptamayı yaptıktan sonra, bulguları daha ince göstergelerle tamamlamak, geliştirmek mümkün olabilecektir.

Türkiye'de tutarlı milli gelir hesapları 1948 yılında başladı. 1923-1948 arasına ilişkin milli gelir tahminleri Tuncer Bulutay ve arkadaşlarının öncü bir çalışması ile yapıldı. On beş yıl kadar önce Devlet İstatistik Enstitüsü yöntem değişikliği yaptı, verileri yeniledi ve sonunda 1923'ten başlatılan kesintisiz bir milli gelir serisi elde edildi. Bu seriyi sabit fiyatlara dönüştürmenin ve dönemler arasında geçiş sağlamanın yöntem sorunları vardır; ancak bunlar çözülebilecek güçlüklerdir.

Aşağıdaki tablo, sabit fiyatlarla milli gelirin (GSMH'nin) ortalama büyüme hızlarını Cumhuriyet tarihi boyunca ve

bu tarihin önemli alt dönemleri itibariyle (yüzde olarak) vermektedir.

Dönemler İçinde Ortalama Büyüme Hızları

1923-2002	Cumhuriyetin 79 yılı	4.9
1926-1939	İlk yıllar ve devletçilik	6.1
1948-1963	Dışa açılma, DP liberalizmi	5.7
1963-1976	Karma ekonomi, ithal ikamesi	6.8
1981-2002	IMF/Dünya Bankası liberalizmi	4.1
(1981-1989)	İçe dönük liberalizm, ihracat önceliği	(5.3)
(1990-2002)	Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi	(3.0)

Dönemsel büyüme hızlarını karşılaştırmada bazı yöntem sorunları var: Karşılaştırılan dönemin başlangıç ve bitim yıllarının benzeri konjonktürleri temsil etmesi, tercihan hızlı büyüme hızlarını izleyen bir "zirve noktası"nı içermesi gerekir. Bu nedenle, tablomuzdaki ilk dönem, uzun savaş yıllarından kaynaklanan gerilemenin telafi edildiği 1926'dan başlar. Milli gelirin % 30 dolaylarında gerilediği 1940-45 yılları içerilmiyor ve savaş sonu dönemi, savaş öncesi gelir düzeyinin aşıldığı ilk yıl olan 1948'de başlıyor. Dört yıllık bir durgunluk dönemi içeren 1977-1980 yılları da kapsanmıyor ve 1980 sonrasının ilk anlamlı büyüme yılı olan 1981'den başlanılıyor. Dönemlerin bitiminin de durgunluk-gerileme yılları olmamasına dikkat edildi.

Şimdi, büyüme hızları ile ilgili tablodaki bulguları kısaca değerlendirelim:

- Cumhuriyetin 79 yılı boyunca geçekleşen ortalama büyüme hızı % 5'e yaklaşmaktadır. Bu, Türkiye Cumhuriyeti'nin küçümsenmeyecek, saygın, ancak çarpıcı olmayan bir gelişme gerçekleştirdiğini göstermektedir.

- Dönemleri karşılaştırdığımızda, en yüksek büyüme hızının ithal ikamesine, iç pazara dayalı planlı karma ekonomi (1963-1976) yıllarında gerçekleştiğini; bunu Cumhuriyetin ilk dönemini ve devletçi politikaları içeren 1926-1939 yıllarının izlediğini görüyoruz. Ancak büyük dünya bunalımı yıllarını içeren ve dış açık vermeden gerçekleştirilen 1926-1939 döneminin çok daha saygın bir başarımı temsil ettiğini söylememiz gerekir.
- Ekonomi dışa açıldıkça, ya dünya ekonomisinin genişleme hızı (1948-63) ve (1981-90) ya da sermaye hareketlerinin büyüklüğü, yönü ve istikrarı (1990 ve sonrası) büyüme hızını belirlemekte ve (iç piyasaya dayalı dönemlere göre) aşağıya çekmektedir.
- 1980'li yıllardan itibaren Türkiye ekonomisinin büyüme hızı düşmektedir ve özellikle 1990 sonrası Cumhuriyet tarihinin en durgun dönemini içermektedir. Bu yavaşlamanın, (örneğin son otuz yılın Portekiz, İspanyol ve Yunan ekonomileri gibi) ekonominin olgunlaşmasından kaynaklandığı söylenemez. Zira Türkiye ekonomisi, hâlâ tarımda ve kentsel ekonomide büyük boyutlu emek rezervleri taşıyan azgelişmiş yapısal özelliklerini korumaktadır.

Son yirmi beş yıla damgasını vuran durgunlaşmayı, bir ekonomik devrim olarak Türkiye halkına sunulan liberalleşmenin faturası olarak görebilir miyiz? Bu soruyu ileride tartışmak üzere...

3. DÜŞÜK BÜYÜME, ÇALKANTILI BÜYÜME

Cumhuriyetin 79 yıllık büyüme patikasını dönem dönem gözden geçirdiğimizde gördük ki Türkiye ekonomisinin büyüme hızı 1980 sonrasında önceki dönemlere göre düş-

mekte; üstelik yeni yüzyıla girilirken daha da yavaşlamaktadır.

Şimdi 1980 sonrasında milli gelirin nasıl bir seyir gösterdiğini, büyüme-durgunluk-gerileme yıllarını ayırarak inceleyelim ve bunun için aşağıdaki tabloya bakalım. Tablonun ilk sütunu yabancı kökenli sermaye hareketlerinin (net girişler artı, net çıkışlar eksi ile gösterilerek) milli gelire oranını (Yabancı Sermaye/GSMH başlığı altında) ikinci sütun ise GSMH'nin büyüme hızını yüzdeler olarak veriyor.

Sermaye Hareketleri ve Büyüme

	Yabancı Sermaye/GSMH	Büyüme
1980-1989	2.0	4.8
1990-1995	2.6	3.8
1996-2002	3.7	1.5
1990	3.0	9.4
1991	0.2	0.4
1992-1993	5.9	7.3
Kriz: 1994	(-4.8)	-6.1
1995-1997	5.0	7.7
1998-1999	3.3	-1.2
2000	6.5	6.1
Kriz: 2001	(-8.6)	-9.4
2002	2.3	7.8

Önce tablonun ilk üç sırasındaki dönemlerin birikimli ortalamalarına bakalım. Ilginç bir gözlem yapabiliyoruz. Yabancı kökenli sermaye girişlerinin milli gelire oranı giderek artmakta; ancak aynı dönemlerde büyüme hızı düşmektedir. Hemen söyleyelim ki tablodaki sermaye girişleri içinde "doğrudan yatırım" adı altında üretime, kapasite artırımına dönük hareketler çok sınırlıdır; % 80-90'ı

borç yaratan öğeler, bazı yıllarda da "sıcak para" türleri ağır basmaktadır.

Kritik dönüm noktası, sermaye giriş ve çıkışlarının serbestleştirildiği 1989 yılıdır. Beklentiler neydi? Türkiye ekonomisinin tasarruf yetersizliği, dış dünyadan Türkiye'ye aktarılacak kaynakların artmasıyla giderilecek; yatırımlar ve büyüme hızı bu sayede yukarıya çekilecekti. Sonuç nedir? Net sermaye girişleri gerçekten mutlak ve göreli olarak artmıştır; ancak büyüme hızını yukarı çeken hiçbir katkı yapmadan... Ve Türkiye'nin dış borcunu on üç yılda 90 milyar dolar artırma "başarı"sını gerçekleştirerek...

Büyüme hızı artan sermaye girişlerine rağmen düşmekle kalmıyor; bir de giderek artan bir çalkantı gösteriyor... 1980'li yılların alt dökümünü vermedim; ancak biliyoruz ki 1980-89 döneminde milli gelir hiçbir yıl düşmemiştir. Buna karşılık 1990'ı izleyen on iki yılın üçünde (1994, 1999 ve 2001'de) büyüme hızı eksidir. Bunlara sadece binde 4 büyüdüğü için kişi başına milli gelirin düştüğü 1991'i de ekleyebiliriz. Kısacası, Türkiye ekonomisi 1980-89 arasında ağır, fakat istikrarlı; 1990-98 arasında mehter yürüyüşüyle (iki ileri, bir geri); son dört yılda ise sık sık tersine çevrilen bir film gibi bir ileri-bir geri yalpalayarak gelişmektedir.

Büyüme sürecinde artan istikrarsızlık nereden kaynaklanıyor? Bu soruyu yine tabloya başvurarak ve her yıla ait sermaye hareketlerinin milli gelire oranını büyüme hızları ile karşılaştırarak yanıtlamaya çalışalım. Görülüyor ki sermaye girişlerinin düştüğü yıllarda genellikle büyüme hızı da aşağı çekilmekte; net sermaye girişlerinin eksiye döndüğü, yani yabancı sermayenin borsadan, hazine bonolarından çıktığı, dış kredilerin yenilenmediği yıllarda (1994 ve 2001'de) ise ekonomi finansal krizlerin içinden geçerek küçülmektedir.

Bu saptamanın anlamı şudur: Ekonominin büyüme, yavaşlama veya daralma süreçlerine girmesi, giderek yabancı kökenli sermaye hareketlerindeki artış, yavaşlama veya tersine dönüşlere bağımlı hale gelmektedir. Yatırımların, özel ve kamusal tüketimin, ihracat-ithalat farkının, kısacası efektif talebin genişleyip daralması artık maliye, para ve döviz kuru politikaları ile belirlenmemekte; dış kaynakların giriş ve çıkışlarının ekonomiye farklı mekanizmalarla getirdiği dürtüler belirleyici olmaktadır.

Dış dünyadan kaynaklanan sermaye hareketlerinin büyük bölümü oynaktır, istikrarsızdır; Kore'den çıkar, Türkiye'ye girer; Türkiye'den çıkar, Rusya'ya, Meksika'ya gider; her giriş-çıkışta da ulusal ekonomi rüzgâra kapılmış bir yaprak gibi dalgalanır. Üstelik, bu çalkantıların genelinin sağladığı ortalama büyüme hızı sermaye hareketlerinin kısıtlı olduğu dönemlerin de altındadır. Bu etkene, bir de yerli aktörlerden kaynaklanan ve giderek artan kayıtlı ve kayıt dışı sermaye çıkışları da eklenmektedir.

İşte, 1989'da "fol yok, yumurta yok" iken, sermaye hareketlerini serbestleştiren dramatik kararın getirdikleri, götürdükleri...

4. DÜŞÜK YATIRIM, DÜŞÜK TASARRUF

Türkiye ekonomisinin büyüme bilançosunu gözden geçirdiğimizde iki vurgulama yapabileceğimizi gösterdik: (1) 1980 sonrasında büyüme hızı düşmektedir ve ekonomi son yıllarda daha da durgunlaşmaktadır. (2) Son yıllarda büyüme süreci çok istikrarsız bir seyir göstermektedir ve bu duruma sermaye hareketlerinin serbestleşmesinden sonra gerçekleşen dış kaynak dalgalanmaları katkı yapmaktadır.

Büyüme hızındaki düşme eğilimlerini ortaya koyduk; ancak olası nedenlerini tartışmadık. Bugün bu konu üzerinde duralım.

Bir ekonominin hızlı veya yavaş büyümesini belirleyen ana etken nedir? Bu soruya tüm ekonomiler için her zaman geçerli tek bir yanıt yoktur. Ancak Türkiye yapısındaki bir ekonomi için sermaye birikimi oranlarının, yani milli hasılanın üretim araçları stokunu artırmaya (örneğin makine, teçhizat, fabrika, maden, yol, baraj, santral, okul ve hastane yapımına) ayrılan oranının belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. "Türkiye yapısındaki bir ekonomi" derken, "bünyesinde atıl emek rezervleri barındıran" bir ekonomiyi kastediyoruz. Faal nüfusun önemlice bir bölümü konjonktürel değil, yapısal olarak atıl veya çok düşük verimli durumda ise, bu nüfusu yeni oluşturulan üretken kapasitelere çekebilmek ve toplam hasılayı artırmak (yani büyümek) mümkün olur. "Üretken kapasitelerin artırılması", sermaye birikimi demektir. Bu özellikler, genellikle "azgelişmiş" denilen yapılara tekabül eder. Halen var olan kapasitelerin içindeki israfçı kaynak kullanımını azaltan, teknik ilerlemeyi sağlayan, verimi artıran etkenler büyüme hızını olumlu etkiler; ama ekonomik yapı yukarıda belirttiğim özellikler taşıyorsa bunlar ikinci planda rol oynar.

Türkiye'ye gelelim: Faal nüfusun hâlâ çok önemli bir bölümü aile işletmelerine dayalı tarımda yer aldığına ve kent ekonomilerinde de çok büyük sayılara ulaşan marjinal, atıl, "enformel" nüfus barındığına göre Türkiye ekonomisi yukarıda belirttiğim yapısal özellikleri içermektedir. Ve bu yüzden büyüme hızını yukarı çekmenin gerekli ve en belirleyici koşulu, milli gelirin sermaye birikimine ayrılan oranlarının düşük olmaması ve zaman içinde artması olarak görülmelidir.

Peki, tasarrufların rolü nedir? Yatırım ve tasarrul yapan aktörler aynı değildir. Bu nedenle, yatırımlar, tasarruf-

lardan bağımsız olarak artabilir; ancak örneğin enflasyonu zorlayıp gelir dağılımını bozarak, dış açıklara yol açarak tasarrufları peşinden sürükler. Ne var ki yurtiçi tasarruf oranının düşüklüğü, yatırımları yükseltme çabaları karşısında daima bir ayak bağı olur. Kısacası, bizim gibi ekonomilerin hızlı ve istikrarlı büyümesinin anahtarı yüksek yatırım/yüksek tasarruf yapabilmelerinde yatar.

Sermaye Birikimi ve Tasarruflar

	Sermaye Birikimi Oranı	Tasarruf Oranı
1989	22.5	22.1
1993	26.3	22.7
1998	24.4	22.7
1999	22.1	21.1
2000	22.8	18.2
2001	18.6	18.1
2002	16.4	15.6

Yukarıdaki tablo son yıllarda sermaye birikimi ve yurt içi tasarrufların milli gelir (GSMH) içindeki oranlarını veriyor. Bazı saptamalar yapalım:

- % 25'leri pek aşmayan yatırım ve % 23'lere ulaşamayan tasarruf oranları ile Türkiye ekonomisine olgunluk ve gelişkinlik özellikleri kazandırmak söz konusu değildir. Son çeyrek yüzyılda, azgelişmişlik çemberini kırma doğrultusunda önemli mesafeler alan Doğu Asya ekonomilerinde bu oranlar hep % 30'ların üzerinde seyretmiştir.
- Daha da vahimi, 1993'ten bu yana her iki oran da düşmektedir. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin ilk aşaması (1989-1993) içinde, yatırım oranları (tasarruflardan bağımsız olarak) yükseltilebilmiştir.

- Finansal krizler ve onlara refakat eden IMF programları, sermaye birikimi ve tasarruf oranlarını, özellikle 1999'dan itibaren çok ciddi boyutta aşındırmıştır. Bir "canlanma yılı" olarak alkışlanan 2002'de, bu stratejik oranların % 15-16 eşiğinde gerçekleşmesi, önümüzdeki yıllarda durgunluğun habercisidir.

"Istikrar, istikrar, istikrar..." 1999'dan beri Türkiye ekonomisini yöneten dış ve iç çevrelerin değişmeyen sloganı... En ideal istikrar hali bitkisel hayat, hatta daha ileri gidelim, ölüm değil midir? Işte 2002'de milli gelirin % 16'sını yatırıp tasarruf eden bir ekonomi, belki hâlâ yaşamaktadır; ama bitkisel olarak...

5. YATIRIMLARIN PROFİLİNDE DEĞİŞMELER

Daha önce tartıştık; ama yine de hatırlatalım: 1990'sonrasında Türkiye ekonomisinin büyüme hızı düşüktür ve düşmektedir Bu olgu, sermaye birikiminin düşüklüğü ile yakından ilgilidir.

Bugün bu tartışmayı başka bir boyuta taşımak istiyorum. Sermaye birikimi sektörler arasında nasıl dağılmaktadır? Ve bu dağılımda meydana gelen değişmelerin büyüme hızı üzerindeki etkileri hangi yönde olabilir?

Aşağıdaki tablo seçilmiş yıllar için Türkiye ekonomisinin ana sektörlerinin toplam sermaye birikiminden aldıkları payları veriyor.

Sektörlerde Sabit Sermaye Birikimi,
Toplamdan Paylar, %

	Tarım, Sanayi	Altyapı	Eğitim, Sağlık	Konut	D. Hizmetler
1980	40.1	29.2	3.0	21.6	6.1
1989	22.2	26.7	3.7	36.7	10.7
1998	24.9	30.6	7.1	26.4	11.0
2002	23.8	34.1	8.8	16.8	16.5

Yatırımların dağılımında önemli bir sapma, 1980'li yıllarda gerçekleşiyor. Ekonominin tarım ve sanayiden oluşan "belkemiği"nin toplam sermaye birikiminden payı neredeyse yarı yarıya düşüyor. Bu "üretken" sektörler aynı zamanda ekonominin "dış ticaret konusu olan" üretim kollarını oluşturur; ihracat yoluyla veya rakip ithalatın yerine geçerek dış ticaret dengesini düzeltir; büyüme hızını belirler.

Şimdi de, 1980'li yıllarda yatırımlardan aslan payı alan sektöre bakalım. Bu, dış ticaretten en uzak olan alandır; yani payını 15 puan artıran konut sektörüdür. "Fena mı? Kaynaklar halkın barınma sorununun çözümüne, yani toplumsal önceliklere yönelmiş" diyebilirsiniz. Konut yatırımlarının türlerine ilişkin bilgilerimiz eksiktir; ancak bana öyle geliyor ki bu yatırımlardaki olağanüstü sıçrama, büyük ölçüde Tekirdağ ile Silifke arasındaki sahil şeridini beton bloklarla dolduran ve yıl içinde ortalama kullanım süresi bir ayı pek geçmeyen yazlıklarla ve ikinci konutlarla ilgilidir.

1990 sonrasına gelelim. Konut yatırımları aşınırken, tarım-sanayi sektörlerinin payı fazlaca değişmiyor; diğer üç sektörün payları 5-7 puan arası ilerliyor. "Diğer hizmetler"in artan payları, büyük kentlerin profilini değiştiren "finans, medya veya shopping-center ve plaza" gibi Frenk-

çe sözcüklerle betimlenen yapılaşmalarla ilişkili olsa gerektir. Eğitim ve sağlık yatırımlarındaki gelişmeyi sevinçle karşılayalım; ama aykırı bir soru da sorarak: Özellikle sağlık yatırımlarının alt dökümü nasıldır? Modern ve çok pahalı tıb cihazlarının, bölgeler, sağlık kurumları ve toplumsal sınıflar arası dağılım ve kullanımı ne derecede etkin, rasyonel ve adaletlidir?

Aşağıdaki ikinci tablo ise, sözü geçen beş ana sektördeki yatırımların milli gelirden aldıkları payların değişimini veriyor. Burada Türkiye'de iktisat politikalarının ve kamu harcamalarının IMF denetimi altına girdiği yakın tarih, yani 1999 sonrası üzerinde odaklaşalım. "Faiz dışı fazla"yı artırma çabaları sonunda kamu yatırımlarının gerilemesi özel yatırımları da aşağıya çekmiş; 1998-2002 arasında toplam yatırım oranı 8 puan gerilemiş; bu da "diğer hizmetler" dışındaki tüm sektörlere farklı boyutlarda yansımıştır. 2002 yılına gelindiğinde tarım-sanayi yatırımlarının milli gelirden payı, yirmi iki yıl öncesinin tamı tamına yarısına düşmüş durumdadır.

Sektörel Yatırımların GSMH'dan Payları, %

	Tarım, Sanayi	Altyapı	Eğitim, Sağlık	Konut	D. Hizmetler
1980	7.8	5.7	0.6	4.2	1.2
1989	5.0	6.0	0.8	8.3	2.4
1998	6.1	7.5	1.7	6.4	2.7
2002	3.9	5.6	1.4	2.8	2.7

1989-1998 arasında ekonominin yönetiminde IMF, iki yıl hariç, rol almamıştır. Bu dokuz yıl içinde gerek toplam yatırım oranında, gerekse yatırımların sektörler arası dağı-

lımında bazı düzelmeler gerçekleşmiştir. IMF'nin devreye girdiği sonraki dört yıl sonunda ise, sanayileşme ve kalkınma önceliklerine yönelmiş bir sermaye birikiminden söz edilemez.

Pazar yerinde elma ve üzümlerin tüketiciler arasında dağılımı söz konusu olduğunda piyasa mekanizması elbette rakipsizdir. "Toplam yatırımların milli gelir içindeki payı ve sektörler arası dağılımı nasıl olmalıdır?" sorusunu sorarsanız, doğru yanıtı piyasa mekanizmasında değil, planlamada aramanız gerekir. Zira bugünkü yatırımlar, geleceğin milli gelir düzeyini ve üretim yapısını belirler. Bugünün fiyatlarına göre işleyen piyasalar ve karar veren girişimciler ise, sermaye birikimi (yani geleceğin belirlenmesi) söz konusu olduğunda miyoptur; yakını görür, uzağı algılayamaz.

Son yıllarda sermaye birikimi oranında ve yatırımların dağılımında gözlediğimiz yetersizlikler ve sapmalar planlamanın fiilen tarihe karışmış olduğunun göstergesidir. Ve büyüme hızlarındaki düşmeyi bu olguyu dikkate almadan açıklamak yetersiz olacaktır.

6. EMEKÇİNİN SON YİRMİ BEŞ YILI

Bu noktada, Türkiye'de "emekçinin son yirmi beş yılını" bölüşüm ilişkileri bakımından gözden geçirmek istiyorum. "Emekçi" derken, Türkiye'de emeği ile geçinen iki büyük sınıfı, işçi ve köylü sınıflarını kastediyorum. Peki, bu iki sınıfın karşı karşıya kaldığı bölüşüm ilişkilerini nasıl gözleyip ifade edebiliriz? Bu kısa yazıda, işi basit tutacağım. Bir kere, işçi sınıfını sadece (küçük işyerleri hariç) imalat sanayiinde ücretli çalışanlarla sınırlı olarak alıyorum ve iki gösterge kullanıyorum: Birincisi, ücretlerin imalat sanayii katma değeri içindeki payıdır. Aşağıdaki tabloda buna "üc-

ret payı" diyorum. İkincisi, tüketici fiyatlardaki hareketlerden arındırılmış (yani "reel") ücret düzeyleridir. Bu da tabloda "reel ücret" başlığı altında (ve 1977 yılı 100 kabul edilerek) gösteriliyor.

Köylülerin karşı karşıya kaldığı bölüşüm ilişkilerinin göstergelerle ifadesi daha karmaşıktır. Türkiye'de tarımcı nüfusun büyük bölümünün, esas itibariyle aile emeğini kullanarak piyasa için üretim yapan kırsal emekçilerden oluştuğunu biliyoruz. O halde, tarımsal ürün satışlarından çiftçinin eline geçen fiyat ile çiftçinin girdilere, üretim araçlarına ve tüketim mallarına ödediği fiyatlar arasındaki makas açıldıkça, bölüşüm ilişkilerinin çiftçi/köylü aleyhine açıldığını söyleyebiliriz. Bu makastaki hareketler, kestirme bir hesaplama ile, milli gelir serilerinin tarım ve sanayiye ait fiyat endeksleri kullanılarak izlenebilir. Tarımsal fiyat endekslerini, sınai fiyat endekslerine bölerek elde edilen oranın düşmesi, bölüşüm ilişkilerinin çiftçi/köylü aleyhine, yerli veya yabancı sanayi sermayesi lehine dönüştüğü biçiminde yorumlanır. Aşağıdaki tabloda, yine 1977 100 kabul edilerek bu fiyat makası "tarım/sanayi fiyatları" başlığı altında veriliyor. Elbette bu gösterge yetersizdir. Örneğin köylünün faiz yükünü veya çiftçinin eline geçen fiyat ile aynı ürünlerin nihai fiyatları arasındaki hareketleri ifade eden, yani bu emekçi sınıfın finans kapital/ticaret sermayesi karşısındaki konumunu temsil eden göstergeler de vardır; ancak bunları bu yazıda dikkate almıyorum.

Emekçi Sınıflarının Bölüşüm Göstergeleri

	Ücret payı	Reel ücret	Tarım-sanayi fiyatları
1977	37.1	100.0	100.0
1980	30.7	96.4	76.2
1988	15.4	81.6	52.9
1993	20.7	143.7	69.1
1994	16.1	112.8	61.2
1995	15.3	100.9	68.5
1999	20.9	117.2	82.6
2000	---	116.4	77.3
2001	---	108.4	59.3
2002	---	104.1	60.8

Tablodaki bilgileri değerlendirelim. Emekçi sınıfların göreli durumlarında değişmeleri içeren yılları seçtim; ancak 1999'dan itibaren bütün yılları kapsadım. Birkaç vurgulama yapmak mümkün görünüyor:

- Kritik dönemeçlerde işçi ve köylü sınıflarının kaderleri birlikte seyrediyor. 1977 yılı emekçilerin göreli durumlarının zirve noktalarından biridir. Sonrası? Önce 24 Ocak 1980 kararları, sonra askeri rejimin baskıcı yöntemleri ve ANAP iktidarına armağan edilen emek karşıtı anayasal/yasal ortam, 1983 sonrasında ise "zengini seven" Özal hükümetlerinin bu ortamdan yararlanması... Bunların katkısıyla hem ücret payı hem reel ücretler hem de tarım-sanayi fiyat makasları 1988'de dibe vurmuştur. Öte yandan, 1989'da "dipten gelen bir dalga" ile işçi sınıfından başlayan güçlü bir sosyal muhalefet hareketi, siyasi iktidarı ve sermaye sınıflarını geriletmiş; 1989-1993 arasında tüm bölüşüm göstergeleri emekçi sınıflar lehine hızla ve çarpıcı boyutlarda düzelmiştir.

- Krizler, "sermayenin rövanş aldığı" dönemeçlerdir. 1980, 1994 ve 2001'de bölüşüm göstergelerinin birlikte ve hızla emekçi sınıflar aleyhine dönüşmesi tesadüfi değildir.
- Ekonomi politikalarının IMF denetimi altına girdiği 1999 sonrasında, bölüşüm ilişkilerinin sistematik olarak emek aleyhine, sermayenin lehine dönüşmesi, medya iktisatçılarınca "aklın yolu" olarak gösterilen bu politikaların sınıfsal içeriğini göstermekte değil midir?
- 1977-2002 arasında sanayi kesimi hemen hemen üç misli büyüdüğü halde, reel ücretler neredeyse yirmi beş yıl öncesinin düzeyindedir. Ücret payı bu yüzden hızla aşınmıştır. Aynı dönemde tarım kesimi % 31 oranında büyürken, çiftçilerin göreli fiyatları % 40 gerilemiş; çiftçinin alım gücündeki kayıp, üretim artışı ile telafi edilememiştir. Yirmi beş yıl önce tarım kesimi cari fiyatlarla milli gelirin % 30'unu, bugün ise sadece % 12'sini oluşturuyorsa, bunda tarımsal fiyatlardaki çöküşün de önemli katkısı vardır.

Kısacası, bölüşüm ilişkileri açısında Türkiye'nin son çeyrek yüzyılı sermayenin artan egemenliğinin hikâyesini içermektedir.

7. FİNANS KAPİTALİN ALTIN YILLARI

Son zamanlarda "1990 sonrasını Türkiye ekonomisinin kayıp yılları" olarak nitelendirmek moda oldu. Ve bu modanın öncülüğünü, garip bir biçimde aynı yılları "serbest piyasa ekonomisi" övgüleri içinde değerlendirmiş olan neoliberal yazarlar üstlendi.

"Kayıp eden" varsa "kazanan" da vardır. 1990'lı yılların Türkiye ekonomisinin gidişatından kazançlı çıkan katmanlar için de "altın yıllar" olabileceğini niçin göz ardı edelim? Ve yüzeysel bir değerlendirme bile bize göstermektedir ki son on beş yıl içinde aslan payını alan katman

finans kapital ve onun etekleri altında palazlanan rantiyeler olmuştur. Dolayısıyla, 1990 sonrasının değerlendirilmesi yapılacaksa, giderek finans kapitalin egemenliği altına giren bir ekonomide meydana gelen dönüşümleri mercek altına almak gerekiyor. Bu dönüşümlerin büyük bir bölümünün, "faiz yükü"nün ekonomide yarattığı yansımalar olarak görülebileceğini düşünüyorum. İşte bunlardan bazıları ve akla gelen sorular:

- 1980'de kayıt içi faiz gelirlerinin GSMH içindeki payı sadece % 2 idi. Adım adım gerçekleşen finansal serbestleşmeye paralel olarak bu oran 1983'te % 7'ye, 1989'da % 10 çıktı. Artan iç borçlanma ile hızlandı. 1999'da % 32'ye, 2000'de % 26'ya ulaştı. Bu boyutlara ulaşmış faiz payının, tüm diğer gelir türleri üzerinde ağır bir baskı oluşturması kaçınılmaz değil midir?
- 500 büyük sanayi şirketinin toplam katma değerleri içinde faiz giderlerinin payı 1997-2001 arasında % 49'a ulaşmış; şirketlerin brüt kârlarının giderek artan bölümleri bankalar sistemine aktarılmıştır. Sanayi sermayesinden finans kapitale kaynak aktarımı anlamına gelen bu dönüşümler ile son yıllarda sermaye birikiminde gözlenen aşınma arasında bir bağlantı aramak yanlış mıdır?
- Büyük sermaye bu koşullara belli ölçülerde uyum sağlayabilmiştir. Şirketlerin bir bölümü, likit kaynaklarını giderek artan oranlarda işletme sermayesi (yani üretim) yerine repoya, yatırım fonlarına, hazine bonolarına bağlamıştır. Ve 1999-2001 arasında 500 büyük özel şirketin faiz gelirleri, işletme kârlarını aşmıştır. İç borç ihalelerinde belirlenen ortalama yıllık faizleri, aynı yıl gerçekleşen toptan eşya fiyatlarıyla karşılaştıralım. Böylece hesaplanan reel faiz oranı, 1991-1995 yıllarında ortalama % 17.6 olmuştu. 1996-2002 arasında (negatif faiz gerçekleşen 2000'i dışta bırakırsak), reel faizler her yıl % 20'yi, 1996 ve 1998-99'da ise % 30'u aşmıştır. Parayla

para kazanmanın bu kadar kazançlı ve kolay olduğu bir ülkede parazit ve tüketici özellikleri ile sivrilen bir burjuvazinin değer yargıları ve hayat tarzı ile topluma damgasını vurması doğal ve kaçınılmaz değil midir?

- Bu dönem Türkiye'ye giren ve dışarı çıkan sıcak parayı denetleyen uluslararası rantiyeler ve finans kapital için de altın yıllar olmuştur. Dövizi Türkiye'ye getirip cari kurdan bozduran; elde ettiği TL'yi hazine bonosuna yatıran; yıl sonunda bonosunu satıp tekrar dövize çeviren yabancı rantiyeyi düşünelim. Bu tür sıcak paradan elde edilen kazanca "arbitraj getirisi" diyoruz. Ve faizler yüksek, dövizdeki artış hızı düşük kaldıkça yükselen bu getiri oranının yıllık ortalaması, 1989 ve sonrasında sadece üç yıl negatif oldu ve bunlardan ikisi (1994 ve 2001) yüksek devalüasyon yıllarıdır. Ne var ki 2001 devalüasyonundan kazançlı çıkan bankalar listesi göstermiştir ki, başta Citibank ve Deutsche Bank olmak üzere yabancı bankalar 2001 devalüasyonundan hemen önce ucuz döviz kurları ile TL'yi terk edip Türkiye'den 2.9 milyar dolar çıkarabilmişlerdir. Geri kalan on bir yılın ortalama arbitraj getirisi döviz üzerinden % 23.1'dir. Ve 1996, 1999 ve 2003'te dolar/euro üzerinden elde edilen arbitraj getirisi % 30-33 arasında belirlenmiştir. Dış dünyaya bu yüksek oranlarda kaynak aktarılmasına imkân veren bir mekanizmanın savunulması mümkün olabilir mi?

Kısacası, 1990 sonrasına "kayıp yıllar" diyenler yanılıyorlar. Bu dönem Türkiye'de at oynatan uluslararası finans kapital ve rantiyeler için altın yıllardır. Bunlar finansal krizleri de hafif atlatabilmeyi becerebilmişler; yabancı bankaların ve yerli rantiyelerin alacakları kamu borcuna dönüştürülmüş; IMF kaynakları ile TC Hazinesi borçlandırılmış ve bu yükümlülüklerin finansmanı için kullanılmıştır.

Kim kazandı, kim kaybetti? Bu soruyu sormadan yapılan her tartışma boşlukta kalmaya mahkûmdur.

8. KAMU MALİYESİNDE YAPISAL BOZULMALAR

Türkiye ekonomisinin yakın geçmişinde gerçekleşen yapısal değişmeleri ve sonuçlarını yukarıda inceledik. Şimdi de kamu maliyesi üzerinde odaklaşmak ve 1980'den bu yana mali sistemde meydana gelen dönüşümleri kısaca gözden geçirmek istiyorum.

Bu dönemde kamu maliyesinin nicel göstergeleri önemli çalkantılar göstermiştir. Bunları ayrıntılı olarak incelemek yerine, aşağıdaki tabloda temel dönüşümleri çarpıcı bir biçimde ortaya koyan üç tipik yılı ele alıyorum: 1981'i, önceki dönemin kamu maliyesine ilişkin özelliklerini büyük ölçüde içeren bir referans yılı olarak kullanıyorum. Özal/ANAP döneminin ilk neoliberal uygulamalarının mali sistem üzerindeki yansımaları 1988'de gözleniyor. Liberalleşmeyi sermaye hareketlerine, dış ve iç borçlanmaya taşıyan sonraki yıllar, neoliberal modelin ikinci aşamasını içeriyor. Bu dönemin son uğrak noktası olarak da 2002 yılını alıyorum.

Kamu Maliyesinin Ana Göstergeleri (Yüzdeler)

	1981	1988	2002
Kamu Harcamaları/Milli Gelir	22.2	23.5	42.2
Kamu Gelirleri/Milli Gelir	16.4	15.5	27.5
Kamu Açıkları/Milli Gelir	4.0	4.7	10.3
Faiz/Toplam Harcamalar	4.1	16.2	44.9
K. Hizmetleri/Toplam Harcamalar	89.2	64.3	32.9
K. Hizmetleri/Milli Gelir	19.8	19.7	13.9
Dolaysız Vergiler/Kamu Gelirleri	57.1	35.0	26.7

Tablodaki göstergelerin zaman içindeki seyrini birkaç vurgulama yaparak değerlendirelim:

- 1980'li yıllarda moda olan neoliberal maliye doktrini "vergiler girişimciyi caydırmamalı; gelir/kurumlar vergilerinin oranları düşürülmeli" diye özetlenebilir. Turgut Özal modaya uydu; dönem başında bir hayli olgun özellikler taşıyan vergi sistemini hallaç pamuğu gibi attı; paramparça hale getirdi. Burjuvazinin vergi yükü düşürüldü; denetim öğeleri zayıflatıldı; pek çok gelir türü vergiden muaf tutuldu; başta KDV olmak üzere dolaylı vergilerin ağırlığı arttı. Sonunda vergilerin milli gelire oranı aşağı çekilmiş oldu. Ne var ki sadece konsolide bütçeyi değil, tüm kamu kesimini kapsayan ve tabloda "kamu açıkları" başlığı altında sunduğumuz kamu kesimi borçlanma gereksinimi bu dönemde fazla artmamıştır. Nedeni, KİT bilançolarındaki düzelmelerdir.
- 1990 ve sonrasında ise tablo hızla bozuluyor. Biraz sonra açıklayacağım "ters bir mucize" gerçekleşiyor: Kamu hizmetlerinin sunumu gerilerken, kamu harcamaları alabildiğine artmaktadır. Vergicilikte ise Özal'ın açtığı çığır izleniyor, yani tüketim tabanlı dolaylı vergilerin kapsamı ve oranları yükseltiliyor; ancak bu, kamu açıklarındaki tırmanmayı önleyemiyor. 2002 yılına gelindiğinde, kamu gelirlerinin sadece % 27'si dolaysız vergilerden (yani gelir, kurumlar ve servet vergilerinden) oluşuyor. Üstelik gelirlerden toplanan vergilerin de % 90'ı kaynaktan kesintilerle (ve büyük çoğunluğu ile ücretlerden) toplanmakta; beyannameli mükelleflerin vergi hasılatına katkısı "devede kulak" kalmaktadır. Bu, dünyanın en adaletsiz vergi sistemlerinden birisidir.
- 1988 sonrasında kamu harcamalarındaki aşırı artışların kaynağı nedir? Yanıtı tabloda göreceksiniz: Faiz ödeme-

lerinin toplam harcamalara oranı 1981'de % 4'ten başlayarak, 1990'lı yıllarda çılgınca tırmanmış, dönem sonunda % 45'e ulaşmıştır. Bu çılgınlığa neoliberal maliye doktrininin iki saplantısı katkı yapmıştır: Birincisini, "felaketlerin en büyüğü kamu açıklarını para basarak kapatmaktır"; diğerini ise "vergilemeyle borçlanma aynı kapıya çıkar" diye özetleyebiliriz. Böylece saygınlık kazanan borçlanma furyası, bankaların kısa vadeli dış kredilerini kamu finansmanının temel bir öğesi haline getirmiştir. Sadece borç anaparasının değil, zincirleme büyüyen faiz ödemelerinin de yeni borçlarla karşılandığı ve bu nedenle krize yatkın bir sarmal doğmuştur.

- Artan faiz yükü, devletin "hizmet sunumu" yeteneğini elbette aşındıracaktı. Transfer dışı harcamalarla gerçekleştiği varsayılan "kamu hizmetleri"nin toplam harcamalardaki payı dönem başı ile sonu arasında % 89'dan % 33'e inmiş; bu harcamaların milli gelire oranı ise % 19'dan % 13'e gerilemiştir. Böylece bütçe, kamu hizmetinin sunumunu ve finansmanını sağlayan bir aygıt olmaktan giderek kopmuş; emekçilerden topladığı vergileri rantiyelere ve bankalara aktaran bir mekanizmaya dönüşmüştür.

Devlet aygıtı avantacılığı, gericiliği ve bir anlamda faşizmi üreten bir dönüşüm içinde ise, devletin "hizmet sunma" yeteneğinin eriyip gitmesinden niçin hayıflanalım? Ancak unutmayalım ki emekçi halkın var olma mücadelesi içinde devletin sosyal harcamaları hayati roller oynar. Bu bakımdan 1980 sonrasında bir yanıyla devletin yozlaşmasından, öte yanıyla da mali sistemin çarpıklaşmasından oluşan vahim bir yapısal bozulma vardır.

9. SERMAYE HAREKETLERİNİN BİR BİLANÇOSU

Türkiye ekonomisinin son on beş-yirmi yılındaki gelişme eğilimlerini, yapısal dönüşümlerini ortaya koyan ve orta-uzun dönemi ilgilendiren göstergeleri önceki sekiz kesimde tartıştım. Burada, bu çerçeve içindeki yazıları noktalayacağım ve son olarak da 1990 sonrasındaki sermaye hareketlerinin bilançosunu çıkarıp tartışacağım.

Türkiye'de yabancı sermaye tutkusu ile yanıp tutuşanlar, genellikle dolaysız (veya "doğrudan") yabancı yatırımlar diye adlandırılan sermaye hareketlerini kastederler. Bunlar, Türkiye'ye gelip yeni kapasite (fabrika, maden işletmesi, otel vb.) kuran veya sadece yerli mülkiyeti devralan (örneğin HSBC'nin Demirbank'ı satın alması) sermaye hareketlerinden oluşur. Türkiye ekonomisine yıllık yabancı sermaye girişlerinin yüzde doksanından fazlası ise dolaysız yatırımların dışındaki öğelerden oluşur ve hemen hepsi dış borçlarımızı artırır.

Dolaysız yatırımlar dahil, sermaye hareketlerinin bütün türlerini bir araya getirelim; dahası Türkiyeli kuruluşların ve bireylerin yurtdışına sermaye çıkarışlarını da dikkate alalım ve böylece 1990 sonrasında sermaye hareketlerinin tümünü kapsayan bir bilanço oluşturalım. Ortaya çıkan tablo birkaç ilginç vurgulama yapmamıza imkân veriyor:

- 1990-2002 yılları arasında Türkiye'ye giren yabancı kökenli sermayenin net toplamı 76,1 milyar dolardır. Yabancı sermaye her zaman giriş yapmaz; bazen de çıkar gider, hatta kriz yıllarında net bilançosu eksiye döner. Örneğin 2001 krizinde, IMF kredilerini dikkate almazsak, yabancı sermaye Türkiye'den dış dünyaya net olarak 12,8 milyar dolar çıkarmıştır.
- Aynı yıllar boyunca, Türkiye'nin dış borç stoku 91,5 milyar dolar artarak, Nisan 2003'te 133,2 milyar dolara

yükselmiştir. Dış borçlardaki artışın (üstelik hepsi de borç doğurmayan) yabancı sermaye girişini aşması, yabancı paraların çapraz kurlarındaki değişmeye, kayıt dışı sermaye hareketlerine ve geciken faiz ödemelerinin borcun anaparasına eklenmesi, ancak bu işlemin sermaye hareketlerinde görünmemesi gibi olgulara bağlıdır.

- Türkiye'nin bu miktarda yabancı sermayeye ve dış borçlanmaya gereksinimi var mıdır? Düşük tasarruf, yüksek yatırım yapan ülkeler tasarruf açıklarını dış kaynakla karşılarlar. Türkiye'de ise hem tasarruflar hem de yatırımlar düşüktür ve yatırım-tasarruf açığı bu derecede dış kaynağı gerektirecek boyutlarda değildir. Nitekim, bu açığın ödemeler dengesindeki yansıması olan (ve dış ticaretten, işçi dövizlerinden ve faiz-kâr transferlerinden oluşan) cari işlem açığını 1990-2002 yıllarının tümü için toplayın, 22.2 milyar dolara ulaşacaksınız. Birikimli olarak 22 milyar dolar açık verip, dış borcunu 92 milyar artırma "başarısı"nın ardında "esrarengiz nedenler" aramayınız: ana etken, sermaye hareketlerinin 1989'da serbestleşmesi ve Türkiye ekonomisinin az zamanda büyük kazançlar sağlamak isteyen uluslararası finans kapital için çok elverişli bir ortam sağlamasıdır.
- Yabancı kökenli sermaye Türkiye'ye girip çıkarken, Türkiyeli bankalar, rantiyeler ve şirketler de 1990-2002 arasında kayıtlı ve kayıt dışı net 29.3 milyar doları ülke dışına çıkarmışlardır. "Ne güzel, biz de olgun ekonomi olduk; dış yatırımlarımız arttı" diyenler yanılıyor; zira bu kaynak çıkışının % 80'den fazlası kısa vadeli "sıcak para" türlerinden (örneğin yerli rantiyelerimizin yabancı borsalardaki "yatırımlar"ından, bankalarımızın offshore şubelerine ve yabancı bankalara kaydırdıkları mevduattan, ABD hazine bonolarına bağlanan paralardan) oluşuyor. Bu tür sermaye çıkışlarının dış borç ödemelerinde tıkanmalar patlak verdiğinde Türkiye'yi rahatlat-

ması söz konusu değildir. Dış borç brüt hesaplanır ve Türkiyeli kurum ve kişilerin dış dünyadan alacakları ile yapılacak bir "mahsup" işlemi söz konusu değildir. Üstelik kriz koşullarında yerli kökenli sermaye çıkışlarının krizi derinleştirme olasılığı her zaman vardır.

- 1990-2002 döneminde yerli ve yabancı "aktör"lerden kaynaklanan "sıcak para" hareketleri göstermektedir ki Türkiye ekonomisinden çıkan sıcak para, bu tür sermaye girişini aşmış; özellikle 2001 krizinin katkısıyla sıcak para giriş-çıkışlarının net bilançosu eksi 19.6 milyar doları bulmuştur.

❧

Kısadan hisse: "Yabancı sermaye gelmiyor" diye ağlaşanlar yanılıyorlar. Türkiye'ye gereğinden fazla yabancı sermaye giriyor ve çıkıyor. Çıktıkça kriz yaratıyor; girdikçe de dış borçlarımız alabildiğine büyüyor. Büyüdükçe de iktidarlar dış borçları döndürme sorunu altında debeleniyorlar; IMF ve ABD'ye teslim olarak iktisadi ve siyasi bağımsızlığımızın son kırıntılarını da harcayıp gidiyorlar.

Mehtap Yurtluk Başka Bir Galakside Yaşamıyor

Geçenlerde bir toplantıda başbakan konuşurken çıkan olayı hatırlayacaksınız. Bir hukuk öğrencisi, Mehtap Yurtluk, başbakanı özelleştirme konusunda yüksek sesle protesto edince derdest edilip önce tuvalete kapatıldı, bir süre sonra salındı. Olay hakkında görüşleri sorulduğunda Tayyip Erdoğan üç saptama yaptı: (1) Bu tür olaylara daha önce karışmış olan Mehtap Yurtluk'un "sicili lekelidir". (2) Özelleştirme konusunda "başka bir galakside yaşarcasına" cahildir. (3) Bu tepkisi ile "provokasyon yapmıştır". Ben de bu yazıda sayın başbakanın bu üç değerlendirmesi üzerinde duracağım.

Adli sicili sabıkasız olmayan Erdoğan'ın adli sicili temiz olan Mehtap Yurtluk'u "sicili lekeli" olarak nitelendirmesinin yakışıksızlığını başta Türkiye Barolar Birliği Başkanı Özdemir Özok olmak üzere çok kişi vurguladılar. Ekleyecek fazla bir şey yok. Belki de genç hukuk öğrencisi, ilk

hukuk uygulamasını kendisini "lekeli" olarak teşhir eden zata karşı bir tazminat davası açarak başlatır.

Gelelim Tayyip Erdoğan'ın, özelleştirme eleştirileri nedeniyle Mehtap Yurtluk'u "başka bir galakside yaşıyor" diye değerlendirmesine... Ben tamamen aksi görüşteyim ve bu genç insanın AKP'nin özelleştirme politikalarına karşı tepkisinde yüzde yüz haklı olduğunu biliyorum.

"Bu kadar kesinlikle konuşma hakkını nereden buluyorsun?" diye sorabilirsiniz. Böyle bir soruyu, ister istemez özelleştirme ve KİT'ler üzerindeki geçmiş araştırmalarımdan söz ederek yanıtlamak zorundayım.

Kırk yıl öncesine ait (ve KİT'lerin tarihçesinin de incelendiği) Türkiye'de Devletçilik başlıklı araştırmaya kadar uzanmayacağım. On beş yıl önce IMF ve Dünya Bankası Üçüncü Dünya'da özelleştirme kampanyasını başlatınca bu önerileri Ortadoğu ve Türkiye çerçevesinde değerlendiren bir araştırmayı bir Birleşmiş Milletler kuruluşu olan UNCTAD için yaptım. Ardından UNCTAD'ın yürütme organı olan Trade and Development Board toplantısına özelleştirme ve kamu işletmeciliği üzerindeki politikaları değerlendiren üç uzmandan biri olarak davet edildim ve ülke temsilcilerine sunuş yaptım.

Özelleştirme gündemi Türkiye'ye de taşındıktan sonra, 1993'te Ergun Türkcan ve benim editörlüğüm altında ve on üç araştırıcının katılımıyla "Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler" başlıklı bir araştırma yayımlandı. Bu çalışmanın KİT'lerle ilgili ayağının eşgüdümünü ve iki bölüme ait araştırmayı ben yürüttüm. Bu araştırmalardan biri, KİT sisteminin 1981-1990 yılları arasındaki nicel bilançosunu çıkardı; KİT'lerin finansal yapılarındaki bozulmanın (özellikle ANAP politikalarına bağlanabilen) nedenlerini ortaya koydu; verim/etkinlik ölçütleriyle, finansal göstergeler arasındaki kavramsal karışıklığı temizledi. So-

nuçta KİT'lerin verim/etkinlik göstergeleriyle ilgili olumsuz değerlendirmelerin yanlışlığı ortaya kondu. Bir diğer araştırma ise Türkiye'de özelleştirme furyasına "bilimsel ve ampirik gerekçeler" oluşturmak için Dünya Bankası'nca hazırlanan 1991 tarihli bir raporun eleştirisi idi. Bu eleştiri, Dünya Bankası raporunun KİT'leri değerlendirmede kullandığı ölçütlerin ve bunlarla ilgili yorumların tutarsızlıklarını, yanlışlıklarını ve ideolojik ön yargılarını ayrıntıyla ortaya koymakta; önerilen ciddiyetsiz özelleştirme modellerini eleştirmekte idi.

1998'de Friedrich Ebert Vakfı'nın desteklemesi ile KIGEM Vakfı tarafından örgütlenen ve altı araştırıcının katıldığı "Türk KIT Sisteminin İktisadi Değerlendirilmesi" başlığı altında yayımlanan bir başka araştırmaya katıldım; araştırmanın iki bölümünü kaleme aldım. Burada özelleştirme adı altında gerçekleşen vurgunlar teşhir edildi. Erol Taymaz'ın nicel ve ampirik bulguları gösterdi ki Türkiye'de incelediğimiz KİT'lerin doğrudan doğruya kamu mülkiyetinden kaynaklanan yetersizlikleri söz konusu değildir. Ve örneğin Petkim tesisleri kuruluş aşamasında, daha sonra yıldızlaşacak olan Güney Kore petro-kimya sanayiine göre üstün özellikler taşımakta idi.

İşte yukarıda sıraladığım bilgi ve araştırma birikimine dayanarak kesin konuşuyorum: Tayyip Erdoğan'ı özelleştirme konusunda eleştiren Mehtap Yurtluk haklıdır. O da hepimiz gibi Samanyolu galaksisinin güneş sisteminde yer alan yeryüzü adlı gezegende yaşamakta; ancak özelleştirme tutkunlarının aksine, ayakları bu gezegenin Türkiye Cumhuriyeti adını taşıyan topraklarına sapasağlam basmaktadır.

❧

Gelelim Mehtap Yurtluk'un "provokasyon yaptığı" iddiasına... "Provokasyon"un anlamı "tahrik etmek", yani "harekete geçirmek"tir. Ne bekliyordunuz? Bu gencimiz özelleş-

tirme konusundaki teşhisinde haklı ise, uyuyan kamuoyunu "harekete geçirmek" için tepki göstermesi elbette doğrudur. Yanlışlıklara karşı "bir bardak soğuk su içip" sessiz kalmak ne zamandan beri bir meziyet oldu? Mehtap Yurtluk sonuna kadar haklı, Tayyip Erdoğan haksızdır.

Dış Dünya Türkiye'ye Kaynak Aktarıyor mu?

Türkiye ile dış dünya arasında net kaynak aktarımı nasıl hesaplanır? Daha önce bir yazıda, ödemeler dengesinin ana öğelerini kullanarak bu hesaplamayı nasıl yapabileceğimizi gösterdim.. Okumayanlar için tekrarlayayım: Cari işlem dengesi rakamından faiz/kâr gelir-gider toplamını çıkarınız. Net sonuç eksi (negatif) ise, dış dünyadan Türkiye'ye net kaynak aktarımı vardır. Net toplam artı (pozitif) ise Türkiye dış dünyaya kaynak aktarmaktadır.

Örnek vereyim: Türkiye'nin cari işlemleri 2000'de dış dünyaya karşı 9.9 milyar dolar açık vermişti. (Yani cari denge -9.9 milyar dolardı.) Net kâr-faiz bilançosu ise -4 milyar dolar olarak gerçekleşmişti. (Yani Türkiye'nin dış sermayedarlara ödediği bedel, dış dünyadan sağladığı sermaye gelirlerini 4 milyar dolar aşmaktadır.) Net kaynak akımı ise (yukarıdaki tanıma göre) -9.9-(-4)= -5.9 milyar dolara ulaşmaktadır. Bu da 2000'de dış dünyanın Türkiye'ye net olarak 6 milyar dolara yakın kaynak aktardığını gösterir.

2001'i alalım: Cari denge (yaklaşık) 3 milyar dolar fazla vermiştir. Yani +3 milyar dolardır. Net faiz kâr dengesi ise -5 milyar dolardır. Cari denge eksi faiz-kâr dengesi=+8 milyar dolar. Yani 2001'de Türkiye dış dünyaya net olarak 8 milyar dolar aktarmıştır. Kriz koşullarında küçülen ekonomi, dış dünyaya karşı cari işlem fazlası vererek ulusal kaynakların bir bölümünü ülke ekonomisi dışına aktarmıştır. Vurgulayalım ki bu olgu, yani cari işlem fazlası Türkiye ekonomisinin dış dünyaya karşı gücünü değil, tam aksine güçsüzlüğünü, bir krizden geçmekte olduğunu göstermektedir. Bu da, Türkiye'nin dünya ekonomisinin bağımlı ve azgelişmiş çevresinde yer almakta olduğunu gösteren bir kanıt olarak gösterilebilir. Cari fazla yoluyla gerçekleşen kaynak transferi, faiz-kâr gelir-giderlerinin net bilançosunun negatif olması nedeniyle daha da artmakta; dış dünyaya kaynak aktarımı 8 milyar dolar olarak belirlenmektedir.

Bu hesabı 1980-2002 yılları için yaptığımızda, ortaya çıkan tablo neleri göstermektedir?

Bir kere, 1980 ile 2002 dönemini içeren yirmi üç yılı dikkate alırsak, görülecektir ki dış dünyadan Türkiye'ye net kaynak aktarımı sadece altı yılda gerçekleşmekte; geriye kalan on yedi yıl içinde Türkiye ekonomisi dış dünyaya net olarak kaynak aktarmaktadır. Bu on yedi yılın da altısında cari işlemler esasen fazla vermekte, geri kalan on bir yıl içinde ise yabancı sermayeye net faiz-kâr aktarımı, cari açıkları fazlasıyla alıp götürmektedir.

1980'li yıllar, sermaye hareketlerinin serbestleştiği 1990 sonrası ile karşılaştırıldığında, Türkiye'den dış dünyaya kaynak aktarımının milli gelire oranının ikinci dönemde arttığı gözleniyor: Yıllık oranların ortalaması 1980-89 döneminde % 0.7; 1990-1999 döneminde ise % 1'dir. 2000-2002 yıllarında ise aynı oran % 1.4'e yükseliyor. Kısacası,

dönemler itibariyle ve milli gelire oranla, Türkiye'den dış dünyaya giderek artan boyutlarda kaynak aktarılmıştır.

Dış dünyaya net kaynak aktarımının iki öğesi, cari denge ve faiz-kâr bilançosudur. Türkiye'nin dış dünyaya yaptığı net faiz-kâr aktarımlarının cari işlem açığı içindeki oranının 1990 sonrasında önceki on yıla oranla yükseldiğini gözlüyoruz: Birikimli toplamlardan hesaplanan bu oran 1980-89 arasında 1.67, 1990-2002 arasında 1.94'tür. Ve dış dünyaya net kaynak aktarımının artmasının ardında bu bozulma vardır. Kaynak aktarımı arttıkça büyüme hızı da düşmüştür: Ortalama büyüme hızı 1980-89'da % 5.2'den, 1990-2002'de % 3.2'ye düşmüştür.

Kısacası, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sonrasında büyüme dış kaynak girişlerine bağımlı olmaktadır. Beklentilerin aksine net girişler yavaşlamakta ve büyüme hızı aşağıya çekildikçe cari işlem açıkları daralmaktadır. Faiz-kâr transferleri dikkate alındığında net kaynak aktarımı dış dünyaya yönelmekte; bu olgu da büyüme hızını ayrıca frenlemektedir.

Son olarak, Türkiye ile dış dünya arasındaki net kaynak akımlarının birikimli bilançosuna bakalım. Açıkladığımız yönteme göre 1980-2002 yılları arasında, Türkiye dış dünyaya net olarak 27.8 milyar dolar kaynak aktarmıştır. Toplam kaynak aktarımını dönemlere dağıtırsak 1980-89 döneminde yıllık ortalama 0.7 milyar, 1990-99 döneminde 1.5 milyar, 2000-2002 arasında ise 1.8 milyar dolara ulaşmaktadır.

Dünya kapitalist sisteminin bugünkü konjonktürü, giderek artan sayıda azgelişmiş ülkenin metropol ükelere net kaynak aktaran konuma girdiğini göstermektedir.

Dünyadaki görüntüyü, daha sonra ayrıca ele almak istiyorum.

Piyasa Oyuncularından Ankara'ya

Saygın TV kanallarımızdan birinin sabah programındayız. Sıra "ekonomi"ye gelmiş. Biliyorsunuz büyük medyada "ekonomi" sözcüğü özel bir anlam kazandı; borsa, döviz ve faizden oluşan "şeytan üçgeni"nin içine sıkıştı ve "niçin arttı, niye düştü, yarın ne beklenir" soruları ile sınırlandı. Programın sunucusu, bir uzman ile görüşeceğini söylüyor. Ve ekrana süslü, bakımlı, hafif küstah, Rıfat Bali'nin Tarz-ı "Hayattan Life Style"a kitabında keyifle teşhir ettiği "yuppie"leri akla getiren genç bir kadın çıkıyor. Malum "şeytan üçgeni" üzerinde konuşuyorlar. Sohbetin sonuna gelindiğinde, sunucu uzmanımıza soruyor: "Ekonominin geleceğini nasıl görüyorsun?"

Genç uzman, duraksamadan yanıtlıyor: "Artık her şey Ankara'nın tavrına bağlı. Ankara piyasaları dinlediği, piyasa oyuncularının beklentilerini dikkate aldığı taktirde problemler aşılacaktır." Soru yanıtlanmıştır; ayrıca tartışmaya gerek kalmamıştır. "Aşılacak problemler" nelerdir? "Piya-

salar", "piyasa oyuncuları", in midir cin midir; kimlerdir ve neler bekliyorlar? Bunları sormak gereksiz; zira sunucu ile uzman arasında iletişimi sağlayan bir şifreli dil olmalı ki anlaşıyorlar ve program bu söylemi kavrayanları hoşnut kılarak son buluyor.

❧

Bu uzmanları dinleye dinleye, okuya okuya sözünü ettiğim kuş dilini çözdüğümü düşünüyorum ve "piyasa oyuncuları"nın Ankara'dan ne istediklerini deşifre edebildiğimi sanıyorum.

IMF faiz dışı fazlanın milli gelire oranının % 6.5'a çıkarılmasını istiyor. Kriz halindeki hiçbir ülkeden şimdiye kadar bu ağırlıkta bir talepte bulunulmamış olabilir. Ekimden bu yana daralma belirtileri gösteren ekonomi, yeniden baş aşağı gidecekmiş... Ne gam? "Piyasa oyuncuları" koro halinde Ankara'ya sesleniyorlar: "Çıkar... Çıkar... Çıkar..."

Ankara "gaza geliyor"; faiz dışı fazla oranında kırdığı dünya rekorunu daha da yükseltip % 7.5'e çıkarma tutkusuna kapılıyor; faizler, memur maaşları ve sözleşme borçları dışındaki tüm bütçe harcamalarını kesme kararını veriyor. Piyasa oyuncuları coşku halinde Ankara'yı alkışlıyorlar; ama harcamalarda daha fazla kısıntı istiyorlar: "Daha... Daha... Daha..."

(Piyasalardan gelen "umumi arzu üzerine", faiz dışı fazlayı daha da artıracak, rekorlara rekor katacak bir öneri de benden Ankara'ya: Eski uygulamaya dönerek memur maaşlarını ay başında ödemeye başlayınız; ancak bu ayın 15'i yerine, bir sonraki ayın 1'ine kaydırarak... Böylece yıl başına kadar her ayın 15'inde maaş ödeneklerini kendi kâğıtlarınıza yatırarak on beşer günlük repo faizi elde ediniz; bunu da gelir olarak bütçeye katınız... 15 Aralık 2003'te ödeyeceğiniz memur maaşları toplamını da 1 Ocak 2004'e taşıyarak 2003 bütçesinden net bir tasarruf daha sağlamış olacaksınız.)

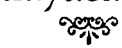
Ankara'ya postu sermiş görünen Afgan asıllı, Amerikan pasaportlu Halilzad adlı zat Kuzey Irak'a geçmiş. Erbil'den halılar alarak dönmüş ve bizimkilerle müzakereleri sürdürecekmiş. ABD'nin Türkiye'den yeni kolaylıklar istediği söyleniyor. Piyasa oyuncularından Ankara'ya dalga dalga bir çağrı: "Ver... Ver... Ver..." Meclis'e yeni bir tezkerenin getirilmesi söz konusu olabilir mi? Piyasalar özlem içinde Ankara'ya bakıyorlar: "Gel tezkere, gel..."

"Piyasa oyuncuları"nın sayısal dökümünü Mustafa Sönmez arkadaşımız yaptı. Yani borsada, faiz haddinde ve döviz fiyatlarındaki günlük çalkantıları belirleyen bir avuç aktörün sayısını ortaya koydu. "Emekliler de üç aylık maaşlarını hemen dövize bağlıyorlar" diyerek kimi aldatıyorsunuz? Bir günde doların fiyatını 50000 TL, borsayı % 5 dalgalandıranlar; ikinci el devlet borç senetlerinin faizini bir haftada 20 puan yükseltenler emekliler midir?

"Emperyalizm" yerine "küreselleşme" dediler. Amerikan emperyalizmi açık seçik ortaya çıkınca "küreselleşme" sözcüğü yetmedi; bunun yerine "Amerikan İmparatorluğu" diyorlar... Bu yeni terimlerin amacı nedir? Geçmişinde şanlı imparatorluk tarihleri olan bizim gibi halklar için, emperyalizmin kanlı ve vahşi yüzüne saygınlık kazandırma çabası değil midir? Şimdi de finans kapital ve rantiyeler yerine "piyasa oyuncuları", "piyasalar" diyorlar. Bilinen kavramların yerine uydurulan terimler masum ve tarafsız değildir.

Uzun lafın kısası, çok yönlü bir ideolojik saldırıyla karşı karşıyayız. En azından durumu fark edelim ve uydurma terimlerle beynimizin yıkanmasına karşı direnelim.

Balon Şişecek mi? Sönecek mi? Patlayacak mı?

Yiğit Bulut, basınımızın finans uzmanları arasında, bence, en farklı ve "aykırı" kişidir. Radikal'deki köşesinde ve CNN Türk'teki programlarında finansal piyasalar üzerindeki sağlam bilgilerini izleyicileriyle paylaşmakla kalmıyor; gerektiğinde "içten biri" olarak "piyasa oyuncuları"nın, Türkiye ekonomisine ve toplumuna hükmetmeye yönelen tavırlarını insafsızca eleştirebiliyor.

Bulut, 16 Nisan tarihli Radikal'deki yazısında da, AKP'nin iktidara gelmesinden bugüne kadar "piyasaların gidişatı"nı eleştiri süzgecinden geçirmiş. Aktarıyorum: *"Avrupa Birliği sanal treni tablosu [sayesinde]... piyasayı yönlendiren iç ve dış odaklar hemen hemen hiç risk almadan, kırılma noktalarını da iyi hesaplayarak aşırı kârlar [kazandılar]... Bu süreç içinde babaların oyunlarını bozacak hiçbir gelişme olmadı,... risksiz dönemin kaymağını yediler.... Ancak, köpüğün sönmesi [gündeme gelmektedir]... Köpük sönerken, yerli-yabancı büyüklerin, bankaların, oyuncuların hareket tarzı,*

net bir gerçeği ortaya koydu: AKP hükümetinin AB'den Aralık ayında müzakere takvimi alabileceğine inanmıyorlar. Piyasanın ruh hali, 'kârımı realize edeyim ve bir an önce dolar alayım' çizgisine çok yakın... İçeriye AB üyelik senaryosunu ballandıra ballandıra pazarlayıp, ayakkabıları elde, kaçmak için bekleyenler [söz konusudur]."

Yiğit Bulut'un çizdiği insafsız tabloya göre, finansal piyasaları yönlendiren "babalar", önce Kıbrıs'ta çözüm, sonra da AB'nin Türkiye'ye vereceği müzakere tarihi üzerinde olumlu beklentileri, aslında hiç inanmadıkları halde, alabildiğine pompaladılar. Ve büyük kazançlar elde ettiler. Şimdi de "malı götürmeyi" planlıyorlar.

Bulut'un değindiği "aşırı kârlar"ı nicelleştirelim ve önce döviz getirilerine bakalım: Şubat 2003'te döviz bozdurarak hazine bonosuna para bağlayan yabancı rantiyenin bir yıl sonra tekrar dövize döndüğünde getirisi dolar üzerinden % 83.6, euro üzerinden % 59.4'tür. (Dönem başında nominal faizlerin % 52.7 olması, 12 ay boyunca doların değerinin % 16.8, euronun ise % 4.2 *düşmesi* bu sonucu doğurmuştur.) Borsaya giren ve bileşik endeks oranında (% 85) kazanç sağlayan yabancı yatırımcı ise, bir dolar ile bir euro'nun toplamından oluşan bir döviz sepeti üzerinden % 106 getiri elde edecektir. TL getirilerine gelince, Şubat 2003'te ihraç edilen bir yıl vadeli hazine bonosunun 12 ay sonraki reel (yani enflasyondan arındırılmış) getirisi ANKA Ekonomik Bülteni'nin hesaplamalarına göre % 35.2'dir.

Bu boyutta kazançların süregelmesi mümkün müdür? Durum, günümüzde tüm finansal piyasaları etkileyen tipik bir "sabun köpüğü" veya "şişen balon" hastalığıdır. Türkiye koşullarında balon, AB beklentileri alabildiğine pompalanarak şişirildi. Borsacıların o garip deyimiyle, en iyimser senaryolar "peşinen satın alındı"; abartılı beklentiler ger-

çekleşse bile, balonun daha da şişmesi imkânsız görünmektedir.

O halde? Yiğit Bulut'un deyimiyle, "ballandırılmış AB senaryosunu biraz daha sürdürürken ayakkabıları toparlayıp kaçma zamanı" mı gelmektedir?

Kimler, nereye kaçacak? Kasım 2000 ve Şubat 2001'de yabancı "yatırımcı"ların menkul kıymet portföylerini hızla boşaltarak birkaç gün içinde Türkiye'den üçer-beşer milyar dolar sermaye çıkarmaları uzun süre akıllardan çıkmadı. Sonraki aylarda, diğer kalemlerden de büyük boyutlu kaynak çıkışları gerçekleşti; ama "finansal kriz" dediğimiz "patlama"yı tetikleyen ana olay, borsadan yabancıların hızla ve büyük miktarlarda çıkması olmuştu.

"Tekrarı olur mu?" Sorunun yanıtı, yabancıların kısa vadeli (yani derhal dövize çevirebilecekleri) portföy *stoklarının* miktarı ile ilgilidir. 2003 içinde yabancılar borsaya net yatırım yapmaya başladılar. Daha da önemlisi, döviz ucuzladıkça, Türk lirasına bağlanmış mevcut portföy stokunun değeri (durduğu yerde) dolar olarak artıyor.

2003 başından beri yabancıların portföy girişleri, yüksek TL getirileri ve mevcut stokun dolar olarak değerlenmesi etkenlerini bir araya getirin. ANKA Ekonomik Bülteni'nin hesapladığı gibi yabancıların Türkiye'deki portföy varlıklarının 2004'ün ilk üç ayında 3.5 milyar dolar arttığını ve *stok olarak* 20 milyar dolara ulaştığını belirleyeceksiniz. Ancak bu kaynaklar, TL'ye bağlıdır ve kâğıt üzerindeki çok büyük kazançların fiiliyata dönüşmesi için, bugünkü kurlardan ve yavaş yavaş portföylerin boşaltılıp dövize dönülmesi ve dışarıya çıkarılması gerekmektedir.

Balon şişmeye devam edecek mi? Sönecek mi? Patlayacak mı? Ne zaman?

Bana sormayın. Bu işe Rufailer karışır.

Korkut Boratav

Yeni Dünya Düzeni *Nereye?*

Yirmi yılı aşkın bir süredir dünyayı ve Türkiye'yi neoliberal rüzgârlar savurup duruyor. Çalışan, sıradan insanın zorlu mücadelelerle elde ettiği ekonomik, toplumsal, siyasal kazanımlar tehdit ediliyor, aşındırılıyor. Emperyalizm, **küreselleşme** adını aldı... **Serbest** piyasa ekonomisi "başka seçenek yok" sloganıyla saygınlaştırıldı...

Dünya bir **kurtlar sofrasına** dönüşüyor... Emeğiyle geçinen ya teslimiyete ya da köktendinciliğe, şovenizme, anarşizme yöneliyor.

Ama devran dönecek ve insanlık, er geç dayanışmacı birikimlerine ve sosyalizme yeniden sarılacaktır.

Bu derleme, neoliberal politikalara, bunların savunucu ve uygulayıcılarına karşı bir dizi polemiktir, direnme yazısıdır.